

ба 234 659

А. СМОЛІЧ і М. АЗБУКІН

Члены Інстытуту Беларускай Культуры

~~00~~
~~85.1~~
~~00~~
1343

ГЕОГРАФІЯ ПА-ЗАЭЎРОПЭЙСКІХ КРАЁЎ

(АЗІЯ, АФРЫКА, АМЭРЫКА, АЎСТРАЛІЯ,
АКІЯНІЯ і АНТАРКТЫДА)

Smolič, A. i Azbukin, M.

Wr. 2574

Geografija pa-zaeuropejskich kraeu.
/Asija, Afrika, Ameryka, Australija, Akijanija
i Antarktyda/

Mensk-I, 25. ged.

Die Geographie außereuropäischer Länder.
/Asien, Afrika, Amerika, Australien, Antarktis/
Minsk-1925.

5m 91

2574.

2/2

1/2

1/2

2/2

2/2

50.26.342

Ба 234 659

~~851~~

~~1373~~

А. СМОЛІЧ і М. АЗБУКІН

Члены Інстытуту Беларускай Культуры

ГЕОГРАФІЯ ПА-ЗАЭЎРОПЭЙСКІХ КРАЁЎ

(АЗІЯ, АФРЫКА, АМЭРЫКА, АЎСТРАЛІЯ,
АКІЯНІЯ і АНТАРКТЫДА)

~~Б. а. 26.372.
4542~~

234659

1964 г.

Бел. 2005

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
М Е Н С К—1925

Дзяржаўная
бібліятэка СССР
імя У. І. Леніна

А. СМОЛІН І М. АЗБУКІН

Львівський державний університет

ТЕОРИЯ

ПА-ЗА-РОПОНСКИХ КЛАД

Львівський державний університет

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

В. Д. В. № 113.

Голоулітбс № 79-3.

1-я Дзярж. друкарня, Заказ № 708 У ліку 8.000 экз.

11 0. 0 3. 2010

5002 708

А 3 : Я

Беларуская і замежная мова

Падручнік гэты прызначаны для ўжывання ў школах-сямігодках. Зьяўляецца ён першай спробай апрацоўкі гэтае тэмы ў беларускай мове. Згодна з патрэбамі беларускае школы ў яго ўведзены крыху больш падробны агляд азійскае часьці Саюзу ССР,— а ўласна: Сібіры, Далёкага Ўсходу, Туранскае Нізіны і Каўказу.

Пры ўкладаньні гэтае кнігі былі выкарыстаны лепшыя расійскія і польскія курсы і падручнікі—Лесгафта, Крубэра і інш., Іванова, Вольф і Мебус, Pawłowski, Radliński, Сівэрс, а гэтак сама статыстычныя даныя „Ежегодника Коминтерна“ за 1924 г. і матар’ялы часопісі „Новый Восток“.

З гэтых-жа, галоўным чынам, кніг узяты і ілюстрацыі.

Першую палавіну падручніка (Азія і Афрыка) напісаў Ар. Смоліч, другую (Амэрыка, Аўстралія, Акіянія і Антарктыда)—Мік. Азбукін.

А з і я.

Велічыня і палажэньне.

Найбольшая з усіх часьцін сьвету, Азія, ляжыць на ўсход і паўднё ад Эўропы, за Уральскімі ды Каўкаскімі гарамі. Апрача гэтых гор, Эўропу ад Азіі аддзяляюць моры: *Чорнае, Мармуровае ды Міжземнае і Каспійскае* возера. Вялікая частка мяжы, што аддзяляе Эўропу ад Азіі, досыць нявыразная. Мяжа гэтая праходзіць праз такія краіны, якія можна аднесці і да аднае, і да другога часьціны сьвету. Азія, адным словам, вельмі цесна звязана з Эўропаю; Эўропу можна было-б лічыць проста адным з вялікіх поўастравой Азіі. Часта злучаюць разам абедзве гэтыя часьціны сьвету, называючы іх супольнай назваю—*Эўразія*.

Хаця сумежныя краіны Эўропы і Азіі досыць падобныя, але большыя часткі іхніх прастор вельмі моцна розняцца. Адна з найважнейшых прычын гэтага—меншае разьвіцьцё берагавога лініі ў Азіі, чым у Эўропе. На першы погляд гэта здаецца несправядлівым. Азію з трох бакоў абкружваюць акіяны (якія?). Зьвязаныя з гэтымі акіянамі моры, затокі ды пратокі аддзяляюць ад Азійскага контынэнту шмат вялікіх астравоў і архіпэлягаў, якія належаць да Азіі. Найважнейшыя з іх—*Японскія* астравы, *Зондскія, Піліпінскія, Маляйскі архіпэляг*, востраў *Цэйлён*—ляжаць на паўднёвым ўсход ад контынэнту Азіі. Урэзваючыся-ж у контынэнт Азіі, моры ды затокі твораць цэлы рад вялізных поўвастравоў, як *Арабія, Індастан, Індакітай, Корэя, Малая Азія* ды інш. Азія, аднак, гэтка абшырная, што калі адрэзаць ад яе ўсе гэтыя востравы і поўваостравы, дык прастора яе зьменшыцца толькі на адну чвэрць. У Эўропе поўваостравы і астравы складаюць трэцюю частку яе прасторы; там, як бачым, значэньне іх большае, і берагі Эўропы з гэтае прычыны мацней зрэзаныя за берагі Азіі.

Азія займае вялізную прастору каля 44 мільёнаў квадр. кілёмэтраў; яна, значыць, блізка ў $4\frac{1}{2}$ разы большая за Эўропу, якая займае каля 10 міл. кв. клм. Каб акуратна ўявіць сабе велічыню гэтае прасторы, уздумаем, што Беларусь паводле прасторы ў 150 разоў меншая ад Азіі. Дзякуючы невялікай зрэзанасьці берагоў Азіі, цэнтральныя яе часткі вельмі далёка ляжаць ад акіяну і зусім блізка не адчуваюць на сваёй прыродзе яго ўплываў.

Азія вельмі цесна звязана і з іншымі часьцінамі сьвету. З Афрыкаю яна беспасрэдна звязана *Суэцкім перапыткам*. Ад Амэрыкі яе

дзеліць няшырокая (каля 90 вёрст) *Бэрынгава пратока*, якая да таго-ж узімку замярзае. У канцы, з Аўстраліяй Азію вяжа архіпэлаг вялікіх астравоў. Азія, такім чынам, знаходзіцца як быццам у асяродку сухазем'я і ёсць галоўным яго камлём.

Адшукайце на карце ўсе моры, затокі ды пратокі, што знаходзяцца каля берагоў Азіі. Зьмерайце, колькі кілёметраў адлегласьці ад самага ўсходняга рогу Азіі (рог *Дзежнеў*) да самага заходняга (рог *Баба*)? Зьмерайце, колькі кілёметраў адлегласьці ад самага паўночнага рогу Азіі (рог *Чэлюскін*) да самага паўднёвага (рог *Буру*)? Вызначце, пае якой шырынёю і даўжынёю кожны з пералічаных рогаў знаходзіцца.

Гісторыя дасьледваньня.

У старавечныя часы эўропэйцы добра зналі толькі заходнія краіны Азіі, г. зв. Пярэдняю Азію. Аб рэшце-ж контынэнту ведалі вельмі мала, бо туды трудна было дастацца. Мораплаўства ў тыя часы ня было яшчэ досыць разьвітае, каб можна было адбываць вялікія падарожы па адкрытым акіяне, а плысьці морам у Паўднёвую ды Ўсходнюю Азію, у Індыю ды ў

Мал. 1. Марка Полё, падарожнік XIII веку.

Кітай прыходзілася вакол Афрыкі. Сухаземнымі-ж шляхамі дастацца ў гэтыя староны было надзвычайна цяжка. Першым з эўропэйцаў, які перамог усе гэтыя труднасьці, быў вэнэцыйскі купец і падарожнік *Марка Полё* (мал. 1). У канцы XIII в. ён скіраваўся сухаземным шляхам у Цэнтральную і Ўсходнюю Азію і трапіў у Кітай. Пражыўшы там 17 год, Полё вярнуўся ў Эўропу, плывучы морам уздоўж паўднёвых берагоў Азіі. Падарожа *Маркі Полё*, яго апісаньні новых, багатых краёў моцна зацікавілі эўропэй-

цаў, і шмат хто задаўся мэтай дастацца ў казачна-багатую старану—Індыю морскім шляхам. Як ведама, і *Колумб* ставіў сабе гэтую мэту, калі выбіраўся ў сваю вялікую падарож, ды толькі замест дарогі ў Індыю выпадкова адкрыў Амэрыку. У 1497 г. морскую дарогу ў Індыю адкрыў нарэшце португалец *Васко-дэ-Гама*: яму першаму ўдалося аб'ехаць вакол Афрыкі. З гэтага часу эўропэйцы, пазнаўшы дарогу, пачынаюць заводзіць самыя цесныя зносіны з прыморскімі старонамі

Паўднёвае ды ўсходняе Азіі, закладаюць тамака свае колёніі і пакрысе пашыраюць сваю ўладу на ўсё большыя ды большыя прасторы Азіі. Пры гэтым португальцаў ды гішпанцаў, якія першыя зьявіліся ў Паўднёва-ўсходнюю Азію, хутка змянілі магутныя морскія дзяржавы пазьнейшага часу—Голяндыя і асабліва Ангельшчына.

Праз Паўночную Азію наскрозь, аж да Вялікага акіяну, першыя прашлі расійскія казакі. У 1648 г. казак *Дзежнеў* дасягнуў самага ўсходняга канчатку Азіі, які цяпер называецца рогам *Дзежнева*, або *ўсходнім* (мал. 2). Аб'ехаць морам уздоўж паўночных берагоў Азіі пасля многіх няўдачных спроб удалося толькі нядаўна падарожніку *Нордэн*.

Мал. 2. Рог Усходні (Дзежнева).

шыльду. Таксама толькі нядаўна (у мінулым веку) эўропэйцы пазнаёміліся з Цэнтральнай Азіяй. Над дасьледжаньнем гэтае стараны шмат папрацавалі падарожнікі *Мікалай Пржэвальскі*¹⁾, беларус, родам з Парэцкага пав. ў Смаленшчыне, і швэд *Сьвэн Гэдын*.

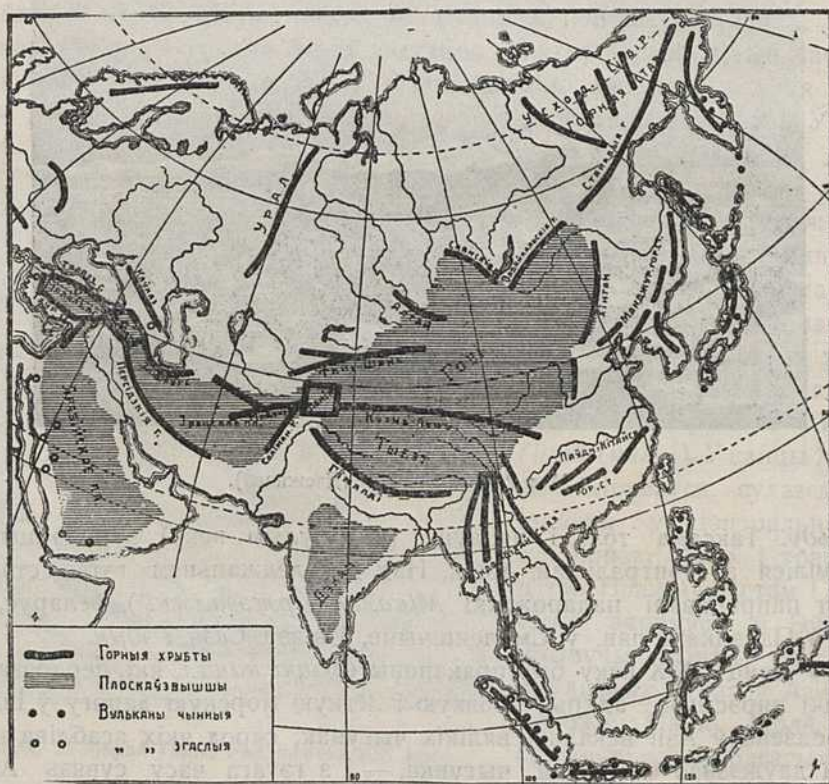
У канцы XIX веку быў пракапаны *Суэцкі канал*, які, перарэзаўшы Суэцкі пярэсмык, адкрыў блізкую і лёгкаю морскую дарогу ў Індыю, праведзена ў Азіі некалькі вялікіх чыгунак, сярод якіх асабліва варта ўвагі даўжэзная *Сібірская чыгунка*, — і з гэтага часу сувязь Азіі з Эўропаю становіцца з кожным годам усё цясьнейшаю.

Чаму гэтак цяжка было эўропэйцам дастацца ў Сярэднюю Азію? Што перашкаджае мораплаўству ўздоўж паўночных берагоў Азіі? Нашто эўропэйцам патрэбны колёніі ў Азіі?

¹⁾ Мік Пржэвальскі радзіўся ў 1839 г. у дв. „Отрадное“, Парэцкага пав., ды там-жа і гадаваўся. Будучы расійскім афіцэрам гэнэр. штабу, ён у працягу 1867—1888 гадоў адбыў 4 падарожы ў негасьцінныя стэпы ды пустыні Цэнтральнае Азіі, а ў часе пятае падарожы захварэў і памёр у 1888 годзе.

Паверхня.

Большую частку Азіі, каля $\frac{3}{4}$ усяе яе прасторы, займаюць узвышшы; на долю нізін прыходзіцца толькі $\frac{1}{4}$ прасторы Азіі. Паверхня Азіі наагул дужа няроўная: яе ўзвышшы даходзяць найбольшае на зямнай паверхні высачыні, яе нізіны часамі ляжаць значна ніжэй роўню вады ў акіяне. Разам з тым у Азіі, асабліва ў цэнтральнай і заходняй яе частках вельмі пашыраны вялізарныя па прасторы і высачэнныя плоскаўзвышшы. Звычайна гэтыя плоскаўзвышшы бываюць з усіх бакоў абкружаны высокімі горнымі хрыбтамі. Гэта, як мы пабачым далей, вельмі моцна адбіваецца на іхнім клімаце і характары ўсяе іх прыроды.

Мал. 3. Узвышшы Азіі.

Найбольшае й найвышэйшае з усіх плоскаўзвышшаў Азіі ляжыць у цэнтральнай яе частцы і называецца *Сярэдня-Азіійскім плоскаўзвышшам*. Яно цягнецца праз 3 тыс. клм. удаўжкі, а шырыня яго даходзіць да 2 тыс. кілём. Высокія горныя хрыбты (мал. 3) рэжуць яго ўпоперак і дзеляць на некалькі частак. Гэтак горны хрыбет *Куэнь-Лунь* аддзяляе ад Сярэдня-Азійскага плоскаўзвышша яго найбольш

высокую (середня вышина 4 клм.) частку—*Тибэт*, а горы *Тянь-Шань* („Небесныя Горы“) дзеляць паўночную частку плоскаўзвышша на пустыню *Такла-Макан*—на захадзе і *Мангольскую* пустыню—на ўсходзе.

Сярэдня-Азійскае плоскаўзвышша з усіх бакоў абкружана горнымі хрыбтамі. З поўначы яго абкружваюць горы *Алтайскія* ды *Саянскія* і *Забайкальскія*, з усходу—*Хінган*, з паўдня—*Гімалаяі* ды *Каракорум*, а з захаду—хрыбты *Паміру*. Усе пералічаныя горы—высокія, але асабліва высокія—*Гімалаяі* і *Каракорум*, гэта найвышэйшыя ў сьвеце горы (мал. 4). На іх ёсьць шмат пунктаў, што падымаюцца вышэй за 7 клм., дый некалькі гор, вышэйшых за 8 клм., і паміж іх у *Гімалаях* самая высокая гара на зямлі—*Эвэрэст* (8.840 мэтр. вышыні).

Высокай сьцяною адгараджаюць *Гімалаяі* Сярэдня-Азійскае ўзвышша ад нізкіх, балацяных прастораў, якія займаюць паўночную частку поўвостраву *Індастану*. Таксама на паўднёвы ўсход ад гор *Хінгану* разлеглася *Кітайская нізіна*, а на поўнач ад *Алтаю*—*Сібірская нізіна*.

Мал. 4. Вярхі Гімалаяў.

Самыя высокія з пералічаных горных хрыбтоў—*Гімалаяі*, *Каракорум*, *Тянь-Шань*, *Куэнь-Лунь* на захадзе зыходзяцца і зрастаюцца ў адну высокую (3-4 клм. вышыні) горную старану—*Памір*, што значыць „дах сьвету“. *Памір* зьяўляецца, такім чынам, вялізным горным вузлом, з якога ўва ўсе бакі разыходзяцца горныя хрыбты. Між іншым, і на захад ад яго адыходзіць высокі ды маладаступны горны хрыбет—*Гіндукуш*. Ён творыць рубаж паміж глыбокай *Туранскай* нізінаю, што ляжыць на поўнач ад яго, ды *Іранскім* плоскаўзвышшам, якое ляжыць ад яго на паўднёвы-захад. На захад ад *Іранскага* плоскаўзвышша ляжыць яшчэ плоскаўзвышша *Анатолійскае* на поўвостраве *Малой Азіі*, а паміж іх—горная старана *Арменія* з масаю згаслых вуль-

канаў. З Арменіі таксама, як з Паміру, разыходзяцца ў розныя бакі высокія горныя хрыбты, якія адгранічваюць сумежныя плоскаўзвышшы. З гэтых горных хрыстоў важнейшыя—*Эльбурс*, што йдзе паўночным берагам Ірану, ды *Таўрыйскія* горы, што абмежваюць Малую Азію з паўдня. На поўнач ад Арменіі разьлегліся вялікія *Каўкаскія* горы.

Апроч успомненых важнейшых гор і плоскаўзвышшаў ёсць у Азіі шмат іншых. Так, ад Забайкальскіх гор далёка на паўночны ўсход, аж да Бэрынгавае пратокі, цягнецца нявысокі *Станавы* хрыбет. Ад усходняга краю Гімалаяў вахляром разыходзяцца на ўсход і паўдня горныя хрыбты, запаўняючы сабою поўвостраў Індакітай.

Як бачым, горы і плоскаўзвышшы Азіі звязаны між сабою ў адну суцэльнасьць. Адным вялізным ланцюгом цягнуцца яны праз усю Азію з паўднёвага захаду на паўночны ўсход. Апроч гэтага, яны вельмі падобныя і па сваёй будове. Большая частка гор Азіі—зморшчавыя. Плоскаўзвышшы-ж з усіх бакоў абгароджаны горнымі хрыбтамі, якія не дапускаюць да іх уплываў акіяну. Уся вільгаць, якую нясуць вятры з акіяну, затрымліваецца на гэтых горных хрыбтах, і там лік ападкаў надзвычайна вялікі. Затое на плоскаўзвышшах ападкаў зусім мала і яны найбольш пакрыты пустынямі і *салоньмі* стэпамі. Нялічныя рэкі, якія тут цякуць, ня звязаны з акіянам і ўпадаюць звычайна ў салонныя азёры або проста губляюцца сярод пяскоў пустыні. Плоскаўзвышшы Азіі зьяўляюцца, такім чынам, *бясстокавымі краінамі*. Вада тут мала дапамагае выпятрэньню земных парод, значнага размываньня іх мы тут ня бачым. Затое ў абкружаючых горах, дзе лік ападкаў вялікі, вада паразмывала глыбачэнныя даліны, над якімі падымаюцца пакрытыя сьнегам стромкія вярхі.

На плоскаўзвышшах вялікую ролю ў выпятрэньні грае вецер. Пад уплывам рэзкіх зьмен тэмпературы земныя пароды крышацца і развальваюцца, засыпаючы ды раўнуючы ўсе няроўнасьці паверхні. Гэтаму-ж раўнаваньню асабліва памагае вецер, які пераганяе драбнейшыя частачкі земных парод: пясак і пыл. На месцы плоскаўзвышшаў Азіі даўней былі ў большасьці горныя хрыбты; дзякуючы выпятрэньню і засыпаньню далін паміж імі адломкамі земных парод, якіх рэкі не маглі выносіць у акіяны, земная паверхня тут зраўнялася і на месцы гарыстых краін стварыліся плоскаўзвышшы.

Зусім асобна ў Азіі ляжаць яшчэ два вялікіх плоскаўзвышшы: *Дэкан*—на поўвостраве Індастане і *Арабія*. Ад рэшты Азіі яны аддзелены глыбокімі і шырокімі нізінамі—*Індастанскай*, па якой цячэ вялікая р. Гангес, ды *Мэзопатаміяй*, з рэкамі Тыграм і Эўфратам. На месцы гэтых нізін калісь былі морскія пратокі, але ўспомненыя вялікія рэкі, што ўпадалі ў гэтыя пратокі, пазаносілі іх сваімі адкладамі. І па сваёй будове абодва ўспомненыя плоскаўзвышшы непадобныя да іншых азійскіх плоскаўзвышшаў, а больш падобныя да сумежных афрыканскіх. Гэта вялізныя каменныя глыбы, у якіх пласты ляжаць

паземна (горызонтальна), а маршчын няма. Краі гэтых глыб крыху вышэйшыя; вада моцна паразмывала гэтыя краі, дык яны маюць, калі глядзець з морскага ўзбярэжжа, выгляд гор.

Спаміж нізін Азіі найбольшыя—*Сібірская* і *Туранская*—ляжаць на яе паўночным захадзе. На іх месцы некалісь таксама было мора, якое тады аддзяляла Азію ад Эўропы. Ад гэтага мора да нашых часоў засталіся ў Туранскай нізіне толькі вялікія салоныя азёры або „моры“—*Каспійскае* ды *Аральскае* ды і шмат драбнейшых.

Тымчасам, як *Сібірская* нізіна мае сток да Ледаватага мора, куды бягуць яе рэкі, *Туранская* нізіна ёсць бясстокавай краінай. Іншыя нізіны Азіі ў большасці паходзяць ад занясення мораў і заток рэчнымі адкладамі. Апроч успамінутых ужо Мэзопатамскае ды Індастанскае нізін, гэтак стварылася і *Кітайская* нізіна, ды меншыя нізіны, што ляжаць між горных хрыбтоў Індакітаю.

Цікаўна яшчэ невялікая нізіна, у якой цячэ р. Іордан. Гэта самая глыбокая западзіна на зямлі; паверхня яе ляжыць мясцамі траха не на 400 мэтраў ніжэй роўня вады ў акіяне.

Астравы Азіі звычайна гарыстыя і паводле сваёй будовы падобныя на сумежныя часткі контынэнту. Найбольш яны зьяўляюцца вышэйшымі часткамі затопленых морам прастораў Азійскага контынэнту. На астравах, што абкружваюць Вялікі акіян, а таксама і на поўвостраве *Камчатцы* вельмі многа вульканаў; яны складаюць з сябе частку вулканічнага персцёна, які абкружвае Вялікі акіян і цягнецца без перарыву ўздоўж усходніх берагоў Азіі. Самы высокі з вульканаў Азіі—*Ключэўская Сопка* (5 клм.) ляжыць на поўв. Камчатцы.

Як ідуць важнейшыя вадападзелы ў Азіі? Ці вялікая розніца ў клімаце Індастанскае нізіны і Гімаляяў? Дзе ў Азіі найчасцей павінны быць зямлятрасенні? Адкуль рэкі бралі матэрыял, каб занесці сваімі адкладамі морскія затокі?

Рэкі ды азёры.

На прасторы Азіі рэкі разложаны вельмі няроўна. Плоскаўзвышшы і асабліва бясстокавыя краіны маюць вельмі мала рэк, да таго-ж звычайна ня дужа вялікіх. Рэкі-ж Паўночнае, Усходняе ды Паўднёвае Азіі цякуць у моры і акіяны і даходзяць да вельмі вялікіх разьмераў. Асабліва магутна разьвіліся рэкі ў *Сібірскай* нізіне. Там мы бачым такія вялікія рэкі, як *Обь* з прытокай *Іртышом*, *Янісей*, *Лена*. Яны бяруць пачатак у вялікіх горных хрыбтах, што абкружваюць Сярэдня-Азійскае плоскаўзвышша, а ўпадаюць у Ледаватае мора; *Лена* пры вусці творыць вялікую дэльту, а *Обь* і *Янісей* маюць лейкаватыя вусці. Рэкі гэтыя многаводныя, цячэнне іх спакойнае, і яны маглі-б быць вельмі важнымі вадзянымі шляхамі, калі-б Ледаватае мора было даступным для мораплаўства.

У Усходняй Азіі таксама ёсць вялікія і многаводныя рэкі—*Амур*, *Хуан-Хэ* (Жоўтая рака) і *Ян-Цы-Дзян* (Блакітная рака). Блакітная рака (5.300 клм.)—найдаўжэйшая спаміж рэк Азіі—адзначаецца асаблівай прыгоднасцю да суднаходства.

Спаміж рэк Паўднёвае Азіі найбольшыя — *Гангес* з прытокай *Брамапутрай*, якая верхняй сваёй часткай праразае Гімалаяі; перад упадам у Бенгальскую затоку абедззве гэтыя рэкі злучаюцца разам і твораць вялізную дэльту. Таксама вялікія рэкі *Індус*, *Тыгра* і *Эўфрат*. Усе гэтыя рэкі нясуць з сабою многа глею, які асядае ля вусця, ад чаго творацца там мялізны, і гэта моцна перашкаджае суднаходству.

З азёр Азіі найбольшыя—*Каспійскае* (паводле прасторы блізка ў паўтары разы большае за Беларусь—438 тыс. кв. клм.) і *Аральскае*, азёры гэтыя салонныя, як і наогул усе азёры бясстокавых краін. З прэсных азёр найбольшае воз. *Байкал* (мал. 15.), звязанае з вадазборам ракі Янісея. Яно лічыцца найглыбейшым возерам зямнае кулі (да 1¹/₂ клм. глыбіні).

Знайдзецца па карце, у якія моры ды акіяны цякуць усе пералічаныя рэкі. Куды дзяецца вада з бясстокавых азёр?

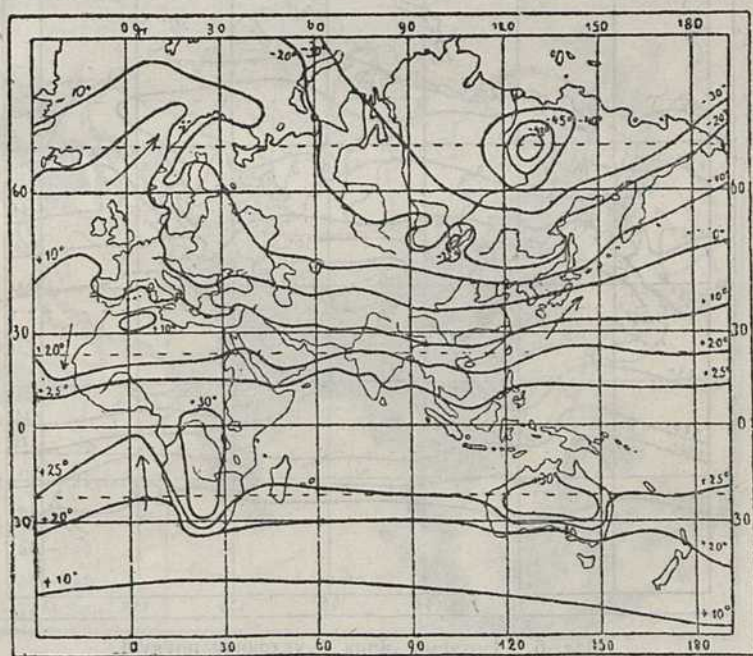
К л і м а т.

На вялізарных прасторах Азіі спатыкаюцца самыя вялікія розніцы ў клімаце. На клімаце Азіі адбіваецца, з аднаго боку, рознастайнасць выгляду паверхні Азіі, з другога—яе вялізарнае працяжэнне з поўначы на паўдня праз усе кліматычныя паясы зямлі, ад канцавосных краін да роўніку. Усё гэта робіць паасобныя краіны Азіі часамі зусім нават і непадобнымі адну да аднае з боку клімату (мал. 5, 6, 7).

Плоскаўзвышшы *Цэнтральнае* і *Заходняе Азіі* ды і наогул бясстокавыя краіны ў большасці далёка ляжаць ад акіянаў, высака паднятыя над роўнем мора і адгароджаныя ад вільготных акіянічных вятроў высокімі горнымі хрыбтамі; з гэтых прычын яны маюць рэзкі контынэнтальны і сухі клімат. Неба тут заўсёды бязвоблачнае, круглы год пануе суш, а дождж—вялікая рэдкасць. Улетку тут стаіць усюдых несцьярпімая гарачыня. Узімку на заходніх плоскаўзвышшах досыць холадна і праходзяць дажджы; на ўсходзе-ж, у Цэнтральнай Азіі, пануюць сярдзітыя сьцюджы. Таксама вялікія бываюць розніцы і паміж тэмператураю дня і ночы. Улетку паветра тут бывае напоўнена пылам, з-за якога часамі нават сонца ня бывае відно. Сухія вятры выдзьмхваюць з зямных парод лягчэйшыя частачкі і пылінкі і пераносяць іх на далёкія адлегласці. На ўзьмежжах бясстокавых краін, там, дзе клімат крыху вільгатнейшы, пыл гэты асядае з паветра і прыбіваецца дажджамі да зямлі; праз даўгія вякі тут з гэтага пылу павырасталі таўстыя пласты *лэсу*. Зусім інакшы клімат *краіны мусонаў*, г. ё. паўднёвых ды ўсходніх приморскіх старонак Азіі. Тут выпадае вельмі

многа ападкаў. На паўночным усходзе Індастану, у м. *Чэрапунджа* выпадае ў год найбольшы лік ападкаў на земнай паверхні—12.500 міліметраў, гэта у 20 раз болей, чым у нас, на Беларусі. Прычынаю гэтакага характару клімату ёсць сталыя вятры—*мусоны*.

Азія зьяўляецца вялізарнай прастораю сухазем'я. Сухазем'е-ж, як ведама, хутчэй награвяецца і хутчэй астывае за акіян. Улетку з гэтае прычыны сухазем'е, асабліва-ж Цэнтральная бясстокавая Азія, вельмі моцна ўграецца. Угрэтае паветра падываецца над ёю ўгару, а на яго месца прыцякае з боку акіянаў халаднейшае паветра і, дзякуючы гэтаму, творыцца вецер з мора на сухазем'е. Вецер гэты прыносіць з мора шмат вільгаці, якая і выліваецца на сухазем'і шчодрымі дажджамі.

мал. 5. Ізотэрмы студзеня у ўсходняй паўкулі.

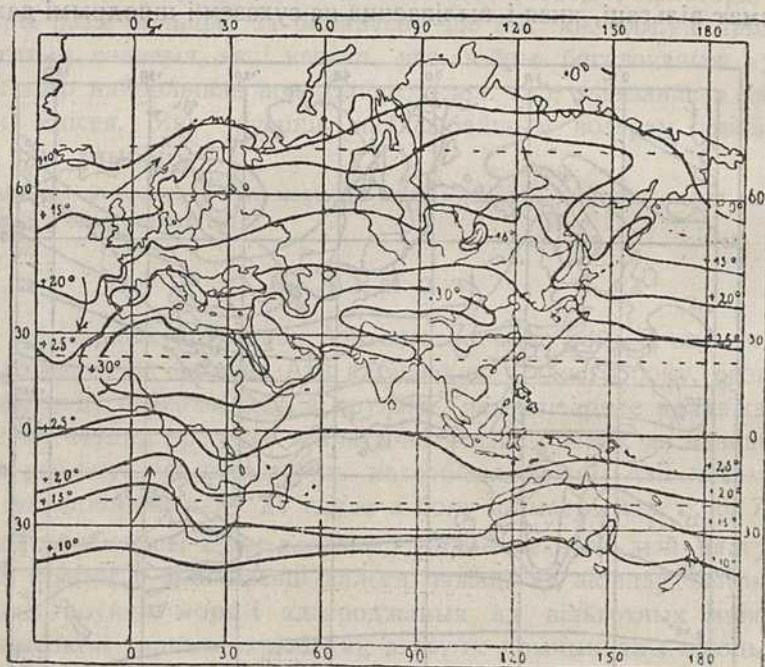
Усе гэтыя ападкі, аднак, застаюцца ў паўзбярэжных краях ды на схілах горных хрыбтоў, якімі абгароджаны бясстокавыя краіны, на долю-ж гэтых апошніх не застаецца нічога. Узімку сухазем'е і асабліва Цэнтральная Азія, наадварот, асабліва моцна асыжджаецца, тады як над акіянамі (Індыйскім ды Вялікім) паветра цёплае і лёгкае. Халаднае паветра з узвышшаў Цэнтральнае Азіі спаўзае ўніз да акіянаў, і, такім чынам, творыцца, вецер з сухазем'я на мора. Гэты вецер, што дзьме з пустынь, ведама, сухі і ападкаў ня прыносіць.

Мы бачым, адным словам, што ў паўзбярэжных краінах Паўднёвае ды ўсходняе Азіі дзьмуць сталыя вятры—мусоны, прычым летні і зімовы мусоны дзьмуць акурат у процілеглых кірунках і правілова

змяняюць адзін аднаго. У часе змены мусонаў на моры падымаюцца страшныя буры—тайфуны.

Аднак, мусонавыя краіны занадта моцна расцягнуліся, каб у іх мог быць аднолькавы клімат. Дый кірунак мусонаў у розных краёў крыху змяняецца. Так, на паўдні Азіі летні мусон дзьме з паўднёвага захаду, а на ўсходзе—з паўднёвага ўсходу.

Паўднёвая мусонавая Азія ляжыць ужо за зваротнікам і з гэтае прычыны мае гарачы клімат. Сонца ўлетку тут стаіць проста над галавою і вельмі моцна пячэ, а зімы з сьнегам зусім ня бывае. Высачэнныя горныя хрыбты Гімаляяў ды іншыя ўзімку бароняць гэтыя

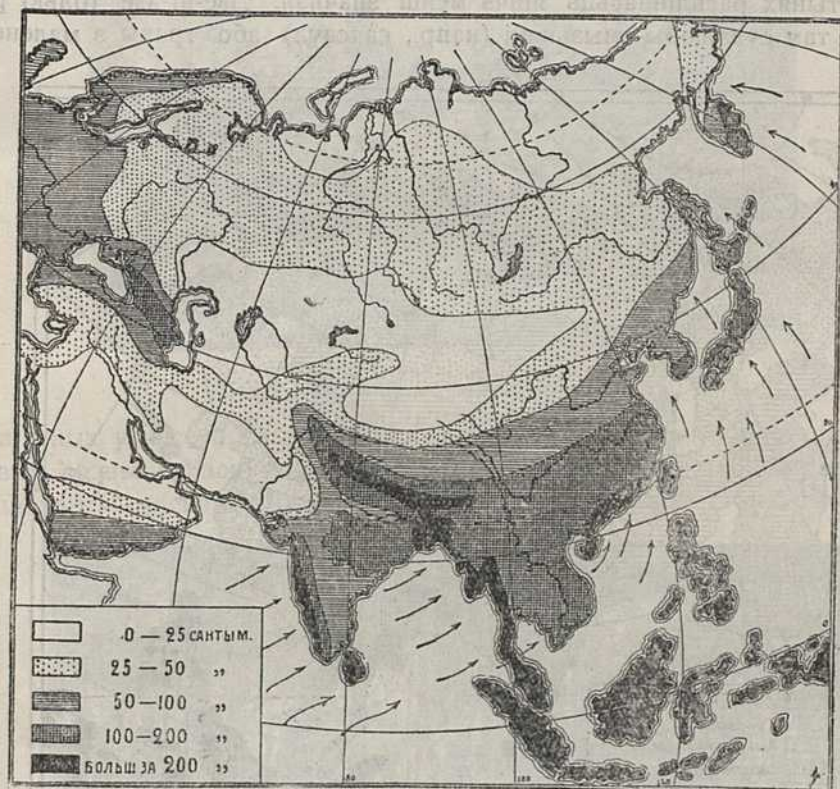

Мал. 6. Ізотэрмы ліпня ў усходняй поўкулі.

краіны ад халодных вятроў з пустынь, а ўлетку затрымліваюць вільготныя мусоны, прымушаючы іх аддаць усю вільгаць на паўдні ад сябе. З гэтых прычын тут клімат ня толькі моцна гарачы, але і моцна вільготны.

Усходняя Азія, дзе ўлетку дзьме паўднёва-ўсходні мусон, мае ўжо сушэйшы клімат, а галоўнае,—шмат халаднейшы. Горныя хрыбты, якія аддзяляюць Ўсходнюю Азію ад Цэнтральнае, значна ніжэйшыя, і цераз іх халоднае паветра ўзімку лягчэй перакатваецца і прыносіць з сабою халоднае надвор'е або нават і маразы. Ізноў-жа трэба сказаць, што калі ў паўднёвых краінах Усходняе Азіі, што ляжаць ля зваротніку, гэтыя халады ня вельмі значныя, дык на поўначы пануе сапраўдная маразная зіма.

Паўночная Азія, алгароджаная і ад цёплых акіянаў, і ад пустынь Цэнтральнае Азіі высокімі горнымі хрыбтамі, а нахіленая да Ледаватага мора, мае клімат халодны і контынэнтальны з досыць гарачым летам і вельмі суровай маразянай зімой. Толькі к захаду, з далёкага Атлянтычнага акіяну заходнія вятры прыносяць сюды дажджы, але вятры гэтыя, пранёшыся па-над абшырнымі прасторамі сухазем'я, па-над Уральскімі гарамі, даходзяць да Паўночнае Азіі ўжо моцна абсушанымі і даюць

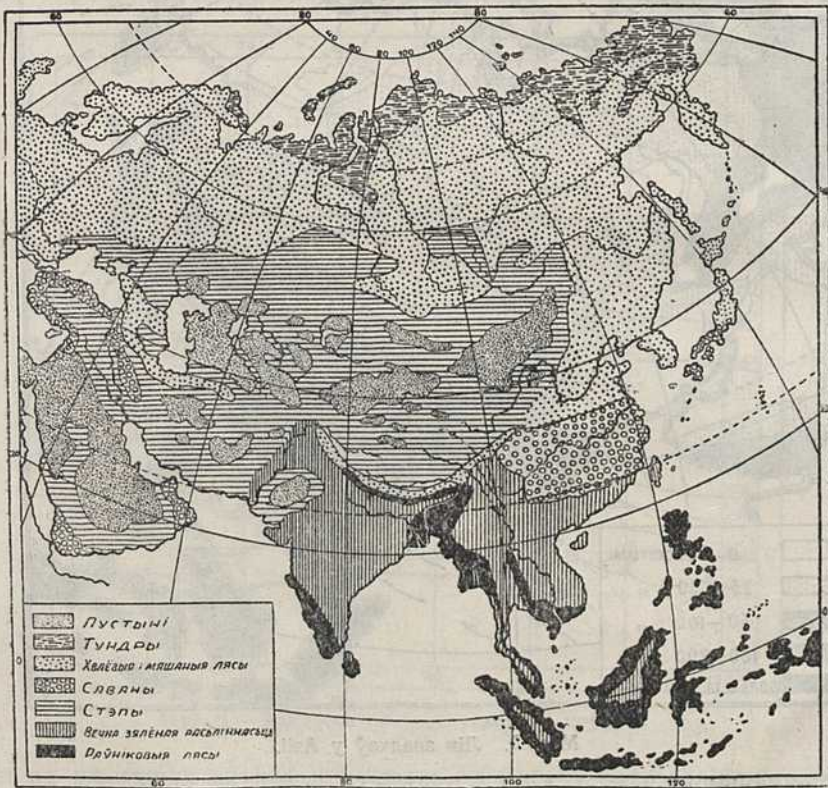
Мал. 7. Лік ападкаў у Азіі.

толькі невялікі лік ападкаў. Чым далей на ўсход, тым уплывы заходніх вятроў робяцца меншымі, меншае і лік ападкаў, і клімат робіцца больш халодным ды контынэнтальным. Урэшце, на ўсход ад Лены, у Верхаянску знаходзіцца г. зв. *канцавоўсёе холаду*, там бываюць найбольшыя маразы на ўсёй паверхні зямлі (да 70° С.). Частка Паўночнае Азіі ляжыць ужо за канцавоўсным кругам, і тамака ўзімку праз некалькі месяцаў пануе бесперарыўная ноч. На мысе Чэлюскіне, прыкл., ноч гэтая цягнецца праз 4 месяцы. За кароткае лета зямля тут пасыпявае адтаяць толькі зверху, а падысподам ляжаць вечна мёрзлыя пласты зямлі.

Азнач на карце Азіі пералічаныя кліматычныя краіны. Чаму канцавоўсёе холаду знаходзіцца на контынэнце? Пад якім градусам шырыні яно ляжыць? Чаму шмат ападкаў на паўднёвых схілах Гімалаяў?

Расьліннасьць.

Расьліннасьць зьмяняецца ў розных краінах Азіі гэтак сама рэзка, як і клімат. У *бястокавых краінах*, пры іх нязначным ліку ападкаў, расьліннасьць зусім бедная. Тут разьлегліся на вялізарных прасторах пустыні, толькі з берагоў абкружаныя стэпамі. У стэпах вясною вырастае зялёная трава, якая, аднак, пасья ў летнюю гарачыню выгарае. У пустынях расьліннасьць яшчэ менш значная. Дзе-ні-дзе толькі растуць там сухалюбы-хмызьнякі (напр., саксаул) або травы з маленеч-

Мал. 8. Карта расьлінных краін Азіі.

кімі лускаватымі лісточкамі ды даўжэзным карэньнем. Затое ў *оазах* разьвіваецца тут багатае расьліннае жыцьцё, асабліва-ж у заходніх *бястокавых краінах*, прыкл., у Арабіі. Там мы стрэнем сады фруктовых дрэў, вечназялёныя дрэвы, фінікавую пальму і г. д.

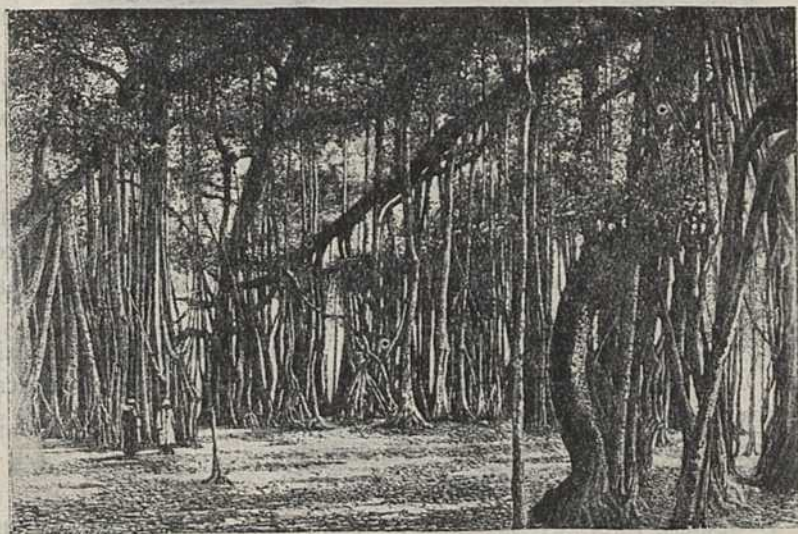
Паяс мусонаў мае, зразумела, багатую расьліннасьць, перад усім дзякуючы багатым вільгаці. У Паўднёвай мусонавай Азіі пашырана найбагацейшая зваротнікавая расьліннасьць. Раскошныя *зваротнікавыя лясы* з пальмаў ды іншых дрэў, пераплеценыя ліянамі, пакрываюць

прасторы, асабліва багатыя на вільгаць, Паміж іх ляжаць зваротнікавыя балоты-джунглі, пазарастаўшыя бамбукам, а на морскіх узьбярэжжах,

Мал. 9. Пустыня з саксаулам (у Зах. Азії).

заліваных у часе прыплыву, манглевых балоты, на якіх растуць асаблівыя дрэвы з бліскучым лісьцем, прыстасаваная да салонай глебы. У сушэйшых мясцовасьцях тут ляжаць зваротнікавыя стэпы-саваны, у

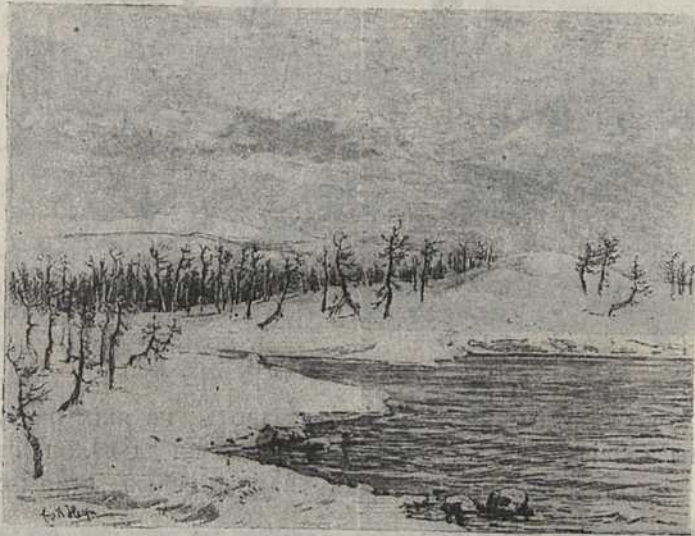
Мал. 10. Банянавы лес у Індыі.

большасьці ўжо абернутыя пад земляробную культуру. Сярод іх месцамі параскіданы гаі з бамбуку, вялізных банянаў, з галін якіх спускаюцца да зямлі паветраныя карэньні.

Геаграфія па-заўропэйскіх краёў.

Ува *Усходняй мусонавай Азіі* таксама існуе багатая расьліннасьць. У паўднёвай частцы гэтай краіны пашыраны вечназялёныя расьліны, вечназялёныя дубы, лаўры, гарбатнік, камэліі. Далей на поўнач пачынаюць ліставыя лясы, з ападаючым на зіму лісьцемеды мяшаныя лясы. Чым далей на поўнач, тым больш у лясах ігlastых дрэў.

Паўночная Азія ў большай сваёй частцы пакрыта чыстым ігlastым лесам, бесканечнаю *тайгою*, зложанаю найбольш з елкі, піхты, мадрыны. Толькі шырокія даліны рэк ды вялізарныя мохавыя балоты перарываюць.

Мал. 11. На мяжы лесной расьліннасьці ў Сібіры.

ваюць аднастайны краявід тайгі. На поўначы, за падканцавосным кругам тайга ступаньёва зьнікае. Яе зьмяняе *тундра*, пакрытая імхамі ды лішайнікамі.

Такім чынам, у Азіі мы спатыкаем расьліннасьць усіх паясоў зямлі. Самыя непадобныя адзін да аднаго расьлінныя краявіды ляжаць тут пасуседзтву. Побач з пустынямі ляжаць, з аднаго боку: непраходная тайга, з другога—пышныя зваротнікавыя лясы. Зусім справядліва затым называюць Азію стараною контрастаў.

Азію лічаць бацькаўшчынай шмат якіх культурных расьлін. З Заходняе Азіі паходзяць усе нашыя збожжавыя расьліны, а таксама—вінаград, з Паўднёвае—рыж, агуркі, з Усходняй—гарбатнік. З Азіі збожжавыя расьліны і разышліся па ўсім сьвеце.

Сьвет жывёл.

У Азіі пашыраны жывёлы, якія належаць, галоўным чынам, да дзьвёх краін,—жывёлы *Эўропэйска-Азійскае краіны* на поўначы і ў цэнтры Азіі ды *Індыйскае краіны*—на поўдні яе. У лясах халоднае часткі Азіі—у тайзе, апроч звычайных эўропэйскіх лясных жывёл спатыкаецца асабліва шмат хутранае зьвярыны—сабалёў, гарнастаяў, вавёрак ды інш.

У бязьлюдных стэпах Цэнтральнае Азіі вольна пасуцца вялізныя стады дзікіх капытных жывёл ды грызуноў. Тут водзяцца антылёпы, дзікія коні, аслы (куланы), двухгорбныя вярблюды, а ў Тыбэце—калматыя быкі—які. Наагул, у абодвух гэтых паясох Азіі дзікае зьвярыны перахавалася шмат. Ня тое ў Паўднёва-ўсходняй, густа заселенай Азіі: там дзікіх жывёл засталася зусім мала—іх выцесьніла густое людзкое насяленьне.

Зусім асобны сьвет жывёл мае Паўднёва-ўсходняя Азія, дзе пашыраны жывёлы Індыйскае краіны. У яе зваротнікавых лясох жывуць найвялікшыя траваедныя жывёлы: індыйскі слонь, насарог, тапір, некалькі парод бавалаў, маса малпаў—між іншым, вялізарны орангутанг. Таксама жывуць тут тыгры, леопарды, вялізарныя кракадылі, шмат страшных ядавітых зьмей і г. д. Часта гэтыя зваротнікавыя жывёлы, прыкл., тыгры, малпы, заходзяць далёка на поўнач і спатыкаюцца аж у паўночных мусонавых краінах.

На заходніх узьмежжах Азіі (прыкл., у Арабіі) спатыкаецца ўжо шмат жывёл сумежнае *Афрыканскае краіны*: шакал, гіена, штраус і г. д. На некаторых астравах Маляйскага архіпэлягу жывуць *Аўстралійскія* жывёлы—торбачныя (на в. Цэлебэсе). Урэшце, на далёкай поўначы Азіі, у тундры пашыраны жывёлы *канцавосныя* (паўночны алень, канцавосны ліс і г. д.).

З Азіі паходзяць блізка ўсе нашыя хатнія жывёлы—конь, карова, авечка, свіння.

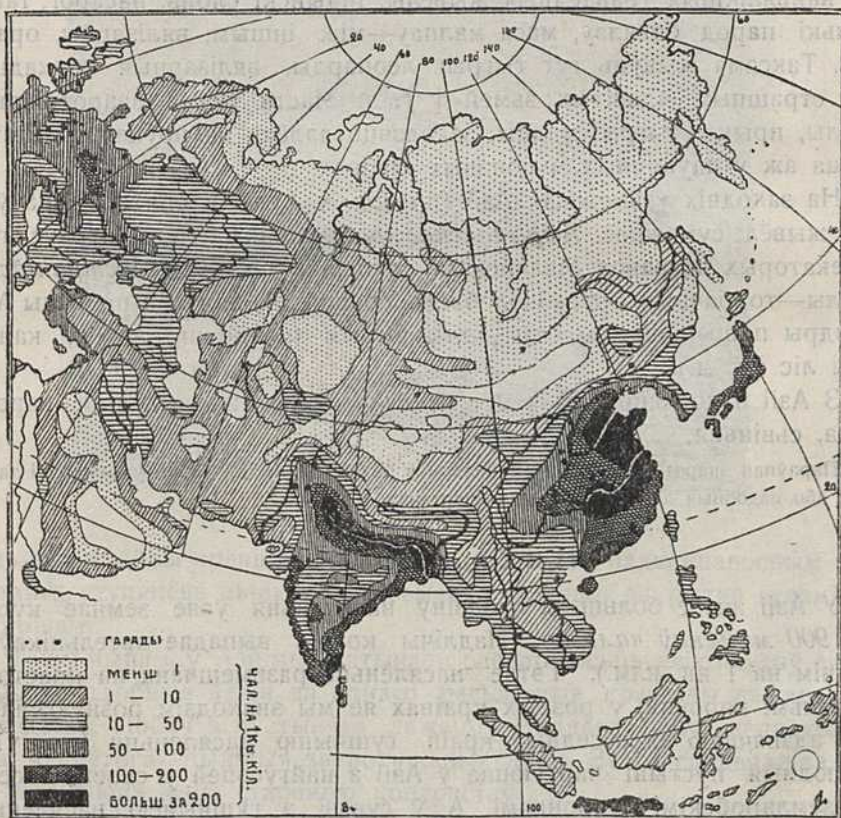
Параўнай зваротнікавыя лясы і балоты з беларускімі. Ці ёсьць у Беларусі тайга, тундра або падобныя для іх расьлінныя згуртаваньні?

Н а с я л е н ь н е.

У Азіі жыве больш за палавіну насяленьня ўсяе земнае кулі—каля 900 мільёнаў чалавек. (Падлічы колькі выпадае насельнікаў у сярэднім на 1 кв. клм.). Гэтае насяленьне разьмешчана на прасторы Азіі вельмі няроўна; у розных краінах яе мы знаходзім розную, часта рэзка адзначную ад суседніх краін гушчыню насяленьня (мал. 12). Бязьлюдныя пустыні чаргуюцца ў Азіі з найгусьцей у сьвеце заселенымі земляробскімі старонкамі. А ў сувязі з гушчынёю насяленьня гэтак сама рэзка зьмяняецца і ступень ягонае культуры, быт і гаспадарчая дзейнасьць.

Найрадзей заселеныя, апрача пустынь, тундры і большая частка тайгі, дзе земляробствам людзі зусім не займаюцца. Вандроўныя народы гэтых краін стаяць на вельмі нізкай ступені культуры і жывуць найбольш з паляваньня, а ў тундры—з гадоўлі аленьяў. У паўднёвых частках тайгі, на мяжы з стэпамі дый у сумежнай паласе стэпаў, насяляньне ўжо аселае, жыве гусьцей і займаецца земляробствам: па культуры і быту яно стаіць блізка да эўропэйцаў. Далей, у бясстокавых краінах галоўным заняткам насельнікаў зьяўляецца гадоўля

скаціны—пастырства. Насяленьне тут ізноў вандроўнае, з нявысокім культурным роўнем, з першабытным грамадзкім ладам, а жыве рэдка; толькі ў оазах, раскіданых сярод стэпаў ды пустынь, спатыкаем мы густое насяленьне дый высокую земляробскую культуру: тут сухую бясплодную ралью прымушаюць даваць ураджай, праводзячы на яе ваду з акалічных гор або з якое ракі. У канцы, у паясе мусонаў, у Індыі, Кітаі, людзі жывуць асела і вельмі густа, як у найгусцей за-людненых краях Эўропы. Толькі ў гэтай аднэй частцы Азіі жыве палавіна ўсяго чалавецтва. Насяленьне мусонавае Азіі займаецца земляроб-

Мал. 12. Гушчыня насяленьня ў Азіі.

ствам, якое і стаіць тут досыць высака. Народы, якія жывуць у мусонавай Азіі, маюць вельмі багатую і старую культурную мінуўшчыну; так, прыкл., кітайцы стварылі сваю дзяржаву ўжо каля 4 тыс. год назад.

Азія, як бачым, складаецца з чатырох паясоў людзкое культуры: двух з аселым земляробскім насяленьнем—у паясе мусонаў і на мяжы тайгі з стэпам, і двух з вандроўным насяленьнем, якое займаецца някультурным жывёлаводствам—пастырствам—у тундры і ў бясстак-вых краінах. Паясы гэтыя чаргуюцца між сабою.

Народы Азії (мал. 13) належаць да 3 рас—белае, жоўтае і чорнае. Большая частка насялення Азії належыць да жоўтае расы. Народы жоўтае расы займаюць усходнюю, паўночную і цэнтральную Азію. Паводле свайго выгляду і мовы дзеляцца яны на дзве галоўныя групы—мангольскую і маляйскую. Народы апошнія групы жывуць на астравах Паўднёва-ўсходняе Азії (Маляйскі архіпэлаг). Мангольская-ж група, якая жыве, галоўным чынам, на контынэнце, у свой чарод дзе-

Мал. 13. Пашырэнне рас і важнейшых народаў у Азії.

ліцца на дзве часткі. Адны мангольскія народы ўжываюць *многаскладовыя* мовы і жывуць найбольш у Паўночнай Азії, гэта—манголы, кіргізы, калмыкі, туркі. Другія мангольскія народы гавораць на *аднаскладовых* мовах; яны асабліва многалічныя, а жывуць у Ўсходняй Азії. Да іх належаць кітайцы, японцы, тыбэтцы.

Насяленне Азії, якое належыць да белае расы, таксама распадаецца на дзве групы—*арыйскую і сэміцкую*. Да арыйскае групы належаць індусы, персы, армяне; яны гавораць мовамі, блізкімі да эўро-

пэйскіх. Да сэміцкае групы належаць арабы і жыды; іх мовы найбольш падобныя да гэбрайскае (стара-жыдоўскае) мовы. Урэшце, да чорнае расы належаць тубыльцы Дэкану—дравіды.

Азію па справядлівасьці лічаць калыскаю людзкае культуры. У ёй на ўраджайных нізінах, што ляжаць уздоўж вялікіх рэк, у самыя далёкія вякі стварыліся найстарэйшыя цывілізацыі, шырока развілася асьвета, тэхніка і мастацтва, паўсталі моцныя дзяржавы. Адны з гэтых дзяржаў даўно загінулі, як Асірыя і Бабілён, і нават руіны іхніх сталіц засыпаны пяском, з-пад якога цяпер толькі іх пачынаюць адкапваць, дзівячыся багацьцю і развітасьці тадышняга культурнага жыцця. Другія мадзюць і дагэтуль, застыгшы ў рамках пракаветнае культуры і грамадзкага ладу, або толькі пачынаюць адраджацца, як Кітай. Іншыя, урэшце, абудзіліся зусім, перанялі здабыткі эўропэйскае культуры і стварылі моцныя, зусім новачаснага тыпу дзяржавы,— як Японія.

Большая частка народаў Азіі трапіла пад панаваньне эўропэйскіх дзяржаў, якія абярнулі землі іх у свае колёніі, а іх самых неміласэрна эксплёатууюць.

Увесь блізка багаты поўдзень Азіі належыць цяпер ангельцам і часткаю французам ды голяндцам. Вялізарныя прасторы Паўночнае Азіі належалі да Расійскае Імпэрыі, і толькі пасля Кастрычнікавае Рэвалюцыі народы, якія тут жывуць, былі вызвалены ад эксплёатацыі і атрымалі магчымасьць жыць самастойна і будаваць сваю нацыянальную культуру ў межах Саюзу Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік. Рэшту прасторы займаюць незалежныя і поўнезалежныя дзяржавы— Японія, Кітай, Турэччына, Пэрсія ды інш.

Глянучы назад у гісторыю, мы пабачым, што даўней было крыху іначай. Даўней Азія сама колёнізавала Эўропу, выкідваючы ў яе лішкі свайго насяленьня ў відзе дзікіх вандроўных гордаў, пад націскам якіх падалі эўропэйскія дзяржавы й цывілізацыі і развальваліся або ўставалі моцна зьмененымі. Так Маскоўшчына, адраджыўшыся пасля татарскага панаваньня, была ўжо непадобная да таго стану, у якім знаходзілася перад гэтым панаваньнем. У вапошнія-ж вякі пашоў адваротны працэс. Узмацнеўшая, узброеная навейшымі адкрыцьцямі навукі ды тэхнікі Эўропа пануе над значнаю часткаю Азіі ды колёнізуе яе.

Паводле свайго грамадзкага ладу народы Азіі ў большасьці застаюцца на ніжэйшых ступенях развіцьця. Тут пануе бязьлітасная эксплёатацыя чалавека, неабмяжаваны дэспатызм і самаўладства ўладароў, нават усякіх дробных князькоў, урэшце—даходзячы да самых дзікіх недарэчных формаў падзелу на касты. Экономічнае жыцьцё нават самых культурных старонак Азіі знаходзіцца на тэй ступені развіцьця, якая адпавядае хіба эўропэйскаму сярэднявеччу, і толькі Японія ўвашла ўжо ў капіталістычную ступень развіцьця народнае гаспадаркі

З Азії вынаходзяць свой пачатак і ўсе найбольш пашыраныя рэлігіі: і хрысціянства, і магомэтанства, і найбольш цяпер у Азії пашыраны *буддызм*. Апроч гэтых сусветных рэлігій, у Азії вельмі пашыраны мясцовыя рэлігіі, як *браманізм*, які пануе дагэтуль у Індастане, *конфуцыянства*—у Кітаі і г. д. У глухix закутках Сібіры і дагэтуль пашыраны першабытныя формы рэлігіі (шаманства ды інш.).

У якіх частках Азії прырода больш спрыяе жыццю чалавека і развіццю культуры? Чым тлумачыцца культурная адсталасць народаў Азії ў параўнанні з еўропэйцамі?

ПАЎНОЧНАЯ АЗІЯ (СІБІР).

Паўночная Азія або Сібір ёсць абшырнаю стараною (9 міл. кв. клм.), нахіленаю да Паўночнага Ледаватага мора, з халодным контынэнтальным кліматам, пакрытая найбольш тайгою ды тундрамі. Ледаватае мора, якое амывае Сібір з поўначы, большую частку году бывае замерзшы, ды і нават улетку яно гэтак запруджана крыгамі, што зусім блізка недаступна для плавання. Дагэтуль толькі аднаму падарожніку, Нордэншыльд у ўдалося праплысці праз гэтае мора ўздоўж усяго паўночнага берагу Сібіры (у 1878-79 г.), ды і то ён быў змушаны з сваім караблём зімаваць у Ледаватым моры і толькі на другое лета дастаўся праз Бэрынгаву пратоку ў Вялікі акіян.

З усходу, паўдня і захаду абкружваюць Паўночную Азію горныя хрыбты, часта досыць высокія. Дзякуючы такому характару сваіх меж, Сібір зьяўляецца замкнёнаю, маладаступнаю стараною, і, ня гледзячы на яе блізкасць да Эўропы, еўропэйская колёнізацыя ў Сібір дасягла значных размераў толькі ў апошнім веку.

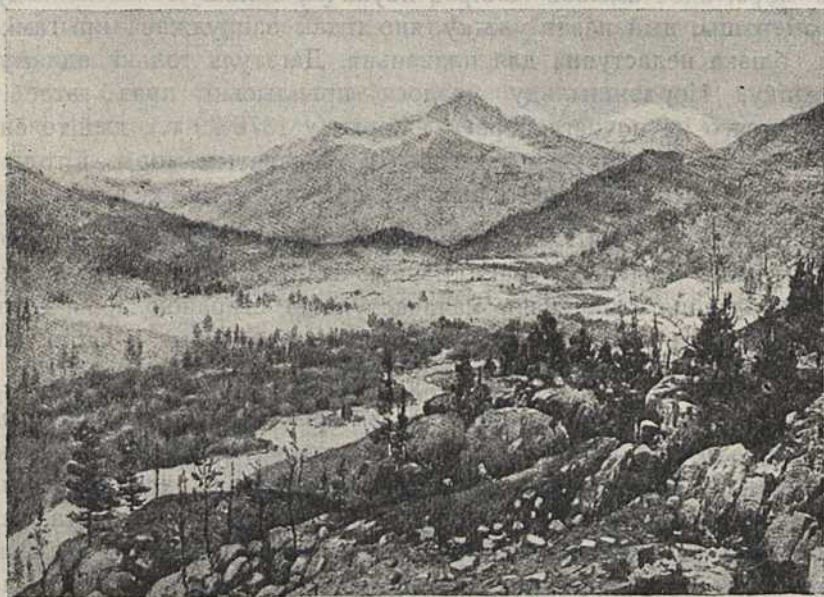
На ўсходзе Сібіры цягнецца даўжэзны *Станавы хрыбет*; ён аддзяляе Сібір ад краіны мусонаў, ад узьбярэжжаў Вялікага акіяну. На поўдні Сібіры ляжаць горныя ўклады, якія аддзяляюць яе ад пустынь Цэнтральнае Азії. Прадоўжаньнем Станавога хрыбта на паўдні служаць Забайкальскія горы. Гэтыя горы нявысокія (да 2 клм.), багатыя на серабраныя ды алавяныя руды. Далей у шырынёвым кірунку йдуць высокія, пакрытыя ледавікамі *Саянскія горы*; найвышэйшы пункт іх—гара *Мунку-Сардык* падымаецца да 3½ кілёметраў.

Яшчэ далей на захад ляжыць горная старана *Алтай* (мал. 14). Яна складаецца з некалькіх горных ланцугоў, якія разыходзяцца з паўднёвага ўсходу вахляром. Найвышэйшы пункт Алтаю—*Бялуха* таксама мае каля 3½ клм. высачыні. Прырода Алтаю з яго сьнегавымі вярхамі, вялізарнымі ігlastымі лясамі, якія пакрываюць яго падгор'і, ды сьветлымі азёрамі адзначаецца вялікай прыгожасьцю. З другога боку, Алтай таксама, як і Саянскія горы, надзвычайна багаты на розныя мінеральныя скарбы. Ёсць тут шмат золата, багацейшыя паклады каменнага

вугалю (асабліва каля м. Кузьнецку), жалезных ды мядзяных руд. У Саянскіх горах шмат найлепшага ў сьвеце графіту.

Ад бястокавае Туранскае нізіны Сібір аддзяляецца нявысокім вадападзелам Обі ды сумежных бястокавых рэк. У канцы, на мяжы з Эўропаю падымаюцца Уральскія горы.

У апісаных прыродных межах Паўночная Азія мае на сваіх вялізарных прасторах досыць аднастайную і бедную прыроду. Паводле будовы паверхні ўсё-ж яе трэба разьдзяліць на дзьве часткі. Заходняя частка—*Заходняя Сібір*, прыблізна да р. Янісея ёсьць нізіна, якая на паўдні пакрысе падымаецца, падыходзячы да адгор'яў Алтаю. *Усходняя Сібір*, што ляжыць на ўсход ад р. Янісея, ёсьць краем у большасьці гарыстым, у кожным разе досыць высока паднятым над роўнем мора. Шырокія даліны прытокаў Лены і Янісея дзеляць гэтае ўзвышша на часткі. Узвышшы, што ляжаць паміж Янісеем і Ленаю, называюцца *Тунгускімі ўзвышшамі*; яны зложаны з пазастываўшых пластоў лявы,

Мал. 14. Алтай.

якая некалісь у значных разьмерах вылівалася тут праз шчыліны зямнае кары. Нядаўна тут, у вадазборы Ніжняй Тунгускі, каля м. Туруханску адкрыты надзвычайна багатыя (займаюць прастору ў 3 разы большую за Беларусь) паклады каменнага вугалю і графіту (Тунгускі каменнавугальны басэйн).

Уздоўж правых прытокаў Лены ляжаць узвышшы, якія славіцца сваім багацьцем на золата. Таксама на ўсход ад Лены, роўналежна да яе цягненьня цягнуцца досыць значныя *Верхаянскія горы*. Яны адыхо-

дзяць ад Станавога хрыбта і на поўначы даходзяць траха не да самага Ледаватага мора.

Між гэтых узвышшаў у вадазборы р. Вілюя (прытока Лены) дый самое Лены ляжыць шырокая *Вілюйская катліна*. Цікаўная яна тым, што грае вялікую ролю ў клімаце Ўсходняе Азіі. Зімою ў яе з абкружваючых узвышшаў спускаюцца масы халоднага паветра і ў катліне яшчэ больш халадзеюць. Гэта лічаць аднэю з прычын высокага ціску, які пануе ўзімку над Ўсходняй Сібір'ю.

Абвадненьне. Найважнейшым географічным зьявішчам усяе Сібіры ёсьць, мусіць, яе рэкі. У Сібіры раскошна разьлягліся вадазборы трох вялізарных рэк—Обі, Янісея ды Лены. Обь пачынаецца ў Алтайскіх горах таксама, як і яе вялікая прытока—*Іртыш*. У далейшым сваім цячэньні абедзьве гэтыя рэкі разыходзяцца ў розныя бакі. Сабраўшы ў сабе вадзу цэлага раду сваіх вялікіх прытокаў (р. *Ішым*, р. *Табол*), *Іртыш* упадае ў Обь, якая, пасля гэткага прыросту, шырока разьліваецца і дзеліцца на шмат адтокаў. Упадае Обь у г. зв. *Обскую Губу*—пашыранае вусьце, якое мае выгляд морскае затокі. Даўжыня Обі больш за 5 тыс. клм. (калі лічыць за яе пачатак вытакі *Іртыша*). Гэтак сама вельмі даўгі і *Янісей* (больш 4 тыс. клм.). Ён пачынаецца ў Саянскіх горах на паўднёвым іх баку і, прарваўшыся праз гэтыя горы, цячэ на поўнач, у Ледаватае мора, у якое і ўпадае досыць вузкім лейкаватым вусьцем.

Мал. 15. Бура на Байкальскім возеры.

Усе яго вялікія прытокі—*Верхняя Тунгузка*, або *Ангара*, *Сярэдняя* і *Ніжняя Тунгузкі* ляжаць з правага боку Янісея. Ангара выплывае з вялізнага возера—*Байкала* (мал. 15), якое ляжыць на месцы геолёгічнага правальля, мае выцягнутую форму і адзначаецца сваёй глыбінёй (да 1.400 мэтраў); гэта самае глыбокае возера на зямлі. У Байкальскае возера ўпадае р. *Сяленга*, што выплывае з гор Манголіі. Недалёка ад гэтага-ж возера пачынаецца і р. *Лена* (даўжыні каля 5.000 клм.). Ця-

чэньне яе моцна выгнутае, што часткаю залежыць ад успаміналага вышэй Верхаянскага хрыбта. Упадаючы ў Ледаватае мора, Лена твораць вялікую дэльту. З прытокаў Лены заўважым: правыя—*р. Віцім, Олекму і Алдон*, ды левы—*р. Вілюй*.

Рэкі Сібіры, апрача свае вялізарнае даўжыні, адзначаюцца многаводнасьцю. Пры гэтым рэкі заходняй нізіннай часткі Сібіры маюць павольнае, роўнае цячэньне; рэкі-ж Усходняй Сібіры, наадварот, маюць характар горных рэк, з хуткім цячэньнем, масамі каменяў і парогаў. У кожным разе сібірскія рэкі маглі-б быць вельмі важнымі шляхамі камунікацыі, калі-б не ўпадалі ў зусім блізка недаступнае для плаваньня Ледаватае мора і калі-б самі ня былі большую часьць году замерзлымі. Дзякуючы сярэдзітым сібірскім марозам крыху драбнейшыя рэкі зусім замярзаюць, да дна, што выклікае пагібель рыбы.

Вясною на сібірскіх рэках лёд раней растае ў іх паўднёвых частках, а значыць большаю часткаю ў вышнявінах, тады як нізавіны яшчэ застаюцца замерзлымі, і тут робяцца натоўпы крыгаў і вялікія разводзьзі.

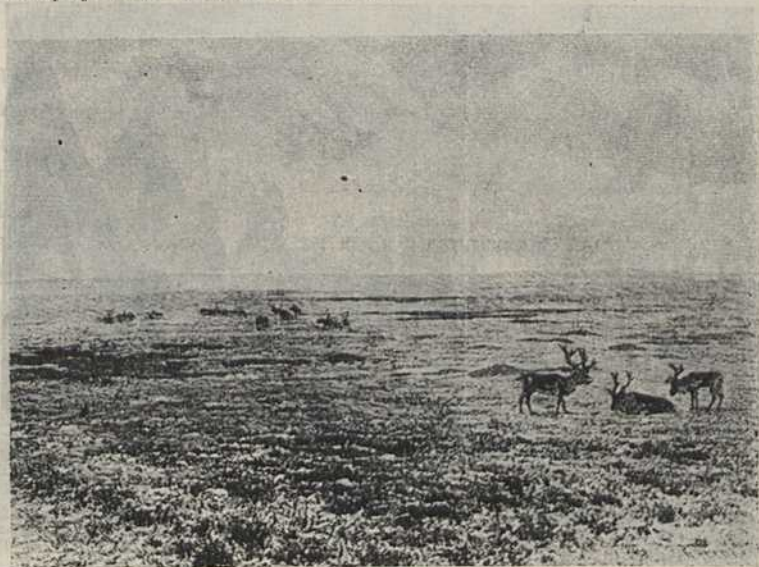
Клімат Сібіры, ня гледзячы на вялікія прасторы гэтае стараны,—досыць аднастайны: халодны і сухі. Ад цёплых і вільготных усходніх мусонаў Сібір адгароджана Станавымі ды іншымі горамаі; уплыў мусонаў крыху толькі значны на самых усходніх узьмежжах Сібіры, на ўсход ад Лены. Заходнія вятры маюць дзеля Паўночнае Азіі крыху большае значэньне: яны звычайна і прыносяць з далёкага Атлянтычнага акіяну ў Сібір тыя бедныя ападкаі, якія гэтая краіна мае. Але, пранёсшыся праз усю Ўсходнюю Эўропу, вятры гэтыя даходзяць да Сібіры аслабленыя і абсушаныя.

Клімат Сібіры рэзка контынэнтальны. Узімку пануюць тут страшныя маразы, даходзячы часамі аж да -70° —найніжэйшае тэмпературы, якая толькі спасьцярэжана на зямлі. Якраз у Сібіры, на ўсход ад Лены, у вадазборы *р. Яны* знаходзіцца самае халоднае месца на зямлі або *канцавоеся холаду*. Тут у м. *Верхаянску* сярэдняя тэмпература студзеня лічыцца $-50,8^{\circ}$, часта падоўгу стаяць маразы па -60° . Тымчасам улетку ў Сібіры ня рэдкасьць—даўгія ўпалы па $+30^{\circ}$ і больш, а сярэдняя тэмпература ліпня для самога нават *Верхаянску* досыць высокая $+15,1^{\circ}$. Такім чынам, мы бачым у Сібіры нязвычайна рэзкія хістаньні тэмпературы на працягу году, што і ёсьць аднэй з важнейшых прымет контынэнтальнага клімату. Толькі каля воз. Байкалу гадавыя хістаньні тэмпературы робяцца меншымі; пад уплывам гэтага вялікага возера клімат суседніх мясцовасьцяў робіцца лагаднейшым.

Зімы ў Сібіры бываюць звычайна ясныя, бязьветраныя і сухія. З гэтае прычыны і сярэдзітыя сібірскія маразы чалавеку шмат лягчэй перанесьці, чым, прыкл., нашыя беларускія марозы ў якіх -20° пры ветры і значнай вільготнасьці. Аднэю з прычын такога характару

сібірскае зімы лічаць уплывы Вілюйскае катліны і высокага ціску, які там узімку вытвараецца. Сьнегу ў Сібіры выпадае ня шмат. Аднак, пад уплывам гвалтоўных вятроў тут часта ўзімку падымаецца страшная мяцеліца (*пурга*).

У большай частцы Сібіры сярэдняя гадавая тэмпература ніжэй за 0° . А ведама, што ў глыбокіх пластох зямлі, куды ўжо не даходзяць гадавыя хістанні тэмпературы, стаіць праз увесь час адна тэмпература, адпаведная сярэдняй гадавой тэмпературы данае мясцовасці. З гэтае прычыны ў значнай частцы Сібіры (дзе гадавая тэмпература ніжэй за 0°) на пэўнай глыбіні ляжыць пласт, які ніколі ня тае, г. зв. вечна-мерзлая зямля. Асабліва гэтае з'явішча пашырана на ўсходзе Сібіры: тамачка вечна-мерзлая зямля спатыкаецца аж ля самых паўднёвых меж краіны. Гэтая прычына, між іншым, перашкаджае рабіць студні. У месцы Якуцку, прыкл., сьвідравалі зямлю аж да 100 мэтраў і не дасталі да вады.

Мал. 16. Сібірская лішайнікавая тундра.

Клімат Падканцавоснае Сібіры такі самы збольшага, як і ў іншых падканцавосных старонах. Узімку тут таксама цягнецца на некалькі месяцаў даўгая канцавосная ноч, перарываная толькі выбухамі паўночнага ззяняння, або, як тут кажуць, „сполахамі“.

Расьлінны і зьвярыны сьвет на прасторах Сібіры ня ўсюды аднастайны. На поўначы яе, уздоўж Ледаватага мора, а таксама і на прылеглых астравах гэтага мора (бязьлюдныя Нова-Сібірскія астравы) цягнецца паяс *тундры* (мал. 16). Заходняя частка тундры пакрытая найбольш імхамі, усходняя-ж—лішайамі.

У кароткае канцавоснае лета, як лёд растае, тундра абяртаецца ў адно бязьмежнае балота, сярод якога толькі дзе-ні-дзе падымаюцца невялічкія грудкі, парослыя хмызьняком. Тады-ж сюды перабіраецца з паўдня шмат зьвярыны, асабліва аленьў, і налятае бяз ліку птаства, а ў нізавіны рэк з мора падымаецца шмат рыбы. Усьлед за жывёламі зьяўляецца ў тундры і чалавек—паляўнічы ды рыбац, найбольш спаміж усялякіх вандроўных тубыльцаў. Прыгатаваныя імі праз лета запасы скурак і рыбы пасьля за бяцэнак скупляюць гандляры, якія зьяўляюцца цэлымі масамі ў невялічкіх гарадках, раскіданных у тундры, каля рэк.

Насяленьне ў тундры вельмі рэдкае—на 100 кв. кілёмэтрах живе ў сярэднім 4-5 чал. (у колькі разоў гусьцей заселена Беларусь?).

У заходніх частках тундры живуць самаеды (мал. 17). За р. Ленай іх змяняюць юкагіры і чукчы. Народы гэтыя займаюцца гадоўляй але-

Мал. 17. Самаеды.

няў і паляваньнем. Значная частка чукчаў живе на морскім узьбярэжжы і прадае амэрыканскім гандляром, якіх сюды шмат нааяжджае кожнае лета, скуры упалываных мядзьведзяў, нэрпаў, дарагія маржаковыя клыккі і інш.

На паўдня ад тундры шырокай паласою разьлёгся праз усю Сібір першабытны лес—*тайга* (мал. 18); яе перарываюць толькі даліны рэк ды дзе-ні-дзе парасьцярэбліваныя чалавекам ляды. Тайга ляжыць найбольш на падзолавых глебах, падобных на нашыя беларускія; складаецца тайга, галоўным чынам, з ігластых дрэў: мадрыны, кедру, піхты, хвойкі, елкі. У Заходняй Сібіры ў тайзе спатыкаюцца і ліставыя дрэвы; наагул склад дрэўнае расьліннасьці тайгі тутака больш рознастайны. Ува Ўсходняй-жа Сібіры тайга складаецца з аднае тольк

мадрыны ды яшчэ ельніцы і мае вельмі аднастайны, гмуры ды бязжыццёвы выгляд. Шмат дзе ў тайзе зусім не расьце трава, зямлю тут пакрываюць толькі імхі ды буралом, дзякуючы якому ў гэтую нетру ня толькі чалавеку, а і зьверу пралезьці цяжка. Мала тут і птушак. Густым таежным лесам параслі і спады сібірскіх гор, апрача, аднак, паўднёвых горных спадаў, зьвернутых да краіны пустынь; таксама дрэўная расьліннасьць ступаньёва гіне. У тайзе водзіцца дарагая пушная зьвярына—сабалі, мядзьведзі, лісы, гарнастаі, рысі; з паляваньня на яе жыве нялічнае і вельмі рэдкае (на 100 кв. клм.—2-3 чал.) насяленьне гэтае краіны.

З тубыльных народаў жыюць тут на ўсход ад Янісея—тунгузы, на захадзе—вагулы, асьцыкі. Яны таксама гадуюць аленьў, але галоўны іх занятак—паляваньне і рыбалоўства. Уздоўж р. Лены і яе прытокаў живе больш культурны народ—якуты. Яны, а таксама і эўропэйскія перасяленцы, займаюцца найбольш ужо земляробствам, выкарыстоўваючы для яго ў першую чаргу пажарышчы ад выгараўшага таежнага лесу.

На паўдня ад тайгі, у Заходняй Сібіры, ляжыць паяс *чорназёмных стэпаў*—найбольш багатая і густа заселеная частка Сібіры. Уздоўж левага берагу Обі разьлёгся вядомы *Барабінскі стэп*, у якім травяныя прасторы чаргуюцца з бярозавымі гаямі. Барабінскі стэп мае вельмі прыгожы выгляд. Вясною яго пакрывае сакавітая расьліннасьць з яркавымі кветкамі. Барабінскі стэп, аднак, лічыцца гняздом, адкуль пашыраецца страшная пошасьць на скаціну—*сібірская язва*. Далей на паўдня стэпы прымаюць больш тыповы выгляд: іх пакрываюць звычайныя стаповыя травы—кавылі, астрагалы, касачы і г. д.,—і ў канцы пераходзяць у пустынныя кіргіскія стэпы з салонымі глебамі, з параскіданымі на ім азёркамі з салонаю вадою. На ўсход ад Янісея таксама спатыкаюцца стэпы, толькі ляжаць яны тут шмат вужэйшай паласою.

Мал. 18. Сібірская тайга.

Насяленьне ў чорназёмных стэпах займаецца найбольш земляробствам і гадоўляй скаціны. Асабліва славіцца гэтая краіна сваім *маслам*.

якое яна ў вялікім ліку (цэлыя мільёны пудоў) вывозіць за свае межы („сібірскае масла“). Для пераробкі малака ў масла тутакі існуюць густа раскіданыя невялікія масляныя заводы; у большасьці гэтыя заводы адкрываюцца спецыяльнымі коопэратывамі—масларобнымі таварыствамі. Народ жыве тут багата, зямлі маюць шмат (дзесяцін па 15—20 у сярэднім на гаспадарку), а глеба—ураджайная.

Сеюць шмат пшаніцы і намалачваюць яе пудоў па 80 з дзесяціны, а як пад год—дык і за 200 пудоў. Затым-жа сваім збожжам

корміць гэтая краіна ўсю Сібір дый яшчэ й вывозіць шмат яго заграніцу. Заместа гнаення тут зямлю запускаюць пад дзірваны; пад імі ралля вылежваецца некалькі гадоў, адпачынае і зноў пачынае радзіць. Азіміны сеюць мала, бо ёй шкодзяць марозы.

Шмат трымаюць тутэйшыя гаспадары скаціны; нават у бяднейшых бывае па некалькі штук кароў, а багацейшыя маюць іх па некалькі дзсяткаў. Вельмі часта можна тут спаткаць у сялян сельска-гаспадарчыя машыны—жніяркі, касілки ды інш.

Насяленьня ў Сібіры лічаць у яго каля 9 мільёнаў чал. (вылічце гушчыню насяленьня). Найбольш гэта—перасяленцы з Усходняе Эўропы—расійцы, украінцы, беларусы ды інш.; іх ёсць каля 7 мільёнаў. Пачалі яны сяліцца ў Сібіры яшчэ з XVI веку, памалу пасуваючыся на ўсход па

Мал. 19. Якуты.

вадзяных шляхох. Найбольш, аднак, перасяленцаў перабралася ў Сібір за XIX век і асабліва пасля правядзення праз усю Сібір—аж да берагоў Вялікага акіяну—чыгункі.

Уперад у Сібір уцякалі прыгонныя сяляне ад паншчыны, розныя іншыя людзі—ад урадавага прыціску; пазней найбольш стала перабірацца малазямельных, якім на бацькаўшчыне было жыць зацесна. Апроч таго, расійскі ўрад ссылаў у Сібір на пасяленьне розных засуджаных злачынцаў, між імі і політычных дзеячоў, г. ё. тых людзей, якія змагаліся за вызваленне народу з-пад царскае і панскае няволі. Так, у Сібір царскі ўрад быў саслаў за рэвалюцыйную працу Ў. І. Леніна, А. Рыкава і большасць правадыроў Комуністычнай партыі (бацьшавікоў).

У варунках суровае сібірскае прыроды і жыцця з расійскіх перасяленцаў вырабіўся асаблівы тып сібірака, які значна адрозніваецца ад звычайнага, прыкл., расійца нават сваёю моваю, у якую ўвашло шмат слоў, перанятых ад тубыльцаў. Сібірак крыху грубаваты і нялюдзімы, але, з другога боку, адзначаецца энэргіяй, цвёрдасцю, практычнасцю ды незалежнасцю. Таксама і беларусы, якіх ёсць у Сібіры каля 1 мільёну ¹⁾, крыху змяніліся ў Сібіры, але ўсё-ж звычайна яны захоўваюць і сваю мову, і звычаі, якімі рэзка адзначаюцца ад расійцаў.

Жывуць сібіракі ў вялікіх, прыгожых і чыстых хатах, добра прыбраных, харчуюцца добра, наагул жывуць заможна. Гэта, аднак, можна сказаць толькі аб даўнейшых тутэйшых насельніках, якія перабраліся ў Сібір ужо досыць даўно і паспелі абжыцца. Новыя-ж перасяленцы, пакуль абжывуцца, церпяць шмат бяды і часта вяртаюцца назад на бацькаўшчыну, страціўшы за час падарожы ўсё сваё дабро.

Перасяленцы, займаючы новыя землі, пакрысе цясяняць сібірскіх тубыльцаў — вандруюныя найбольш народы, якія даўней карысталіся гэтымі землямі для свае (найбольш пастырскэ) гаспадаркі. Усіх тубыльцаў у Сібіры налічваецца разам каля 1 1/2 мільёнаў; яны належаць найбольш да мангольскае расы, разьдзяляюцца на шмат народаў і пляменьняў.

Большасць гэтых народаў вымірае — з тае прычыны, што іх адсунулі ад выгаднейшых зямель, што іх увесь час эксплётавалі і спайвалі гарэлкаю гандляры. Найбольш трывалымі акгзваюцца якуты, бурыяты ды татары; апошніх досыць многа жыве ў чорназёмных стэпах. Сярод гэтых народаў пачалося ўжо нават нацыянальнае адраджэньне, разьвіваецца самастойная культурная творчасць.

Якуты (мал. 19) у ліку 250 тыс. чал. засяляюць бязьмежныя прасторы вадазбору Лены і тут з іх складаецца большасць насяленьня. Займаюцца яны найбольш гадоўляй скаціны, часткаю і зь сельгробствам,

Мал. 20. Тунгузы.

¹⁾ Паводле няпоўных даных Перасяленск Управы за час 1896—1909 гадоў перабралася ў Сібір з Беларусі каля 700 тыс. чалавек.

а на поўначы—рыбалоўствам; якуцкія коні славяцца сваёй вытрываласцю на марозы, на зіму яны абрастаюць даўгімі воласам.

Адзежа якута—і верхняя, і сподняя—уся з футра. Жывуць якуты ў дзераўляных, абмазаных глінаю будах, у якіх зімою, заместа шкла, у вокны ўстаўляюцца кавалкі лёду. Якуты адзначаюцца багатай фантазіяй, што робіць творчасць іхнюю вельмі цікавай. Ціхія, церпялівыя і лагодныя, яны маюць вялікія здольнасці да навукі і практычны склад розуму; між іншым, шмат хто з іх займаецца гандлем, да якога яны вельмі здатныя. Якуты ахвотна вучаць сваіх дзяцей у школах, і ця-

пер ужо існуе досыць лічная якуцкая інтэлігенцыя, якая стаіць наперадзе адраджэнскага руху свайго народу.

Па рэлігіі якуты лічацца праваслаўнымі, але трымаюцца свае старога першабытнага веры—шаманства¹⁾.

Цяпер уся краіна, дзе жывуць якуты, складае аўтономную Якуцкую Савецкую Соцыялістычную Рэспубліку з цэнтрам у Якуцку.

Буряты жывуць навакол Байкальскага возера; іх ёсць да 300 т. чал. Яны тыповыя манголы па сваім абліччы. Вызначаюцца яны таксама здольнасцю да навукі, працавітасцю, грамадзкімі інстынктамі (у іх, прыкл., удовы, сіроты і бедныя ўтрымліваюцца на грамадзкі кошт).

Мал. 21. Ш а м а н

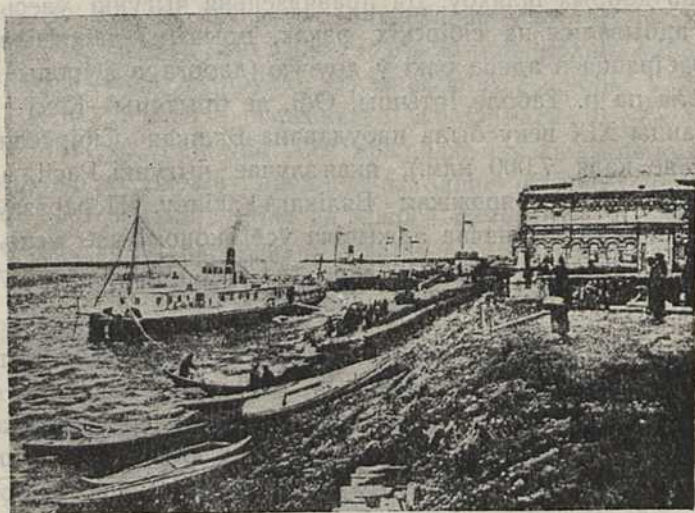
Займаюцца буряты найбольш гандлем скаціны, а частка іх пераходзіць і да земляробства. Жывуць яны або ў дзераўляных васьмікутных будах—„юртах“—без акон, або ў звычайных хатах, як у расійцаў. Частка бурятаў належыць да шаманізму, але большасць—буддыстыя. Буддыскія манастыры—„дацаны“, якіх ёсць досыць многа, граюць у жыцці бурятаў важную ролю: пры іх існуюць школы для буряцкіх дзяцей; праз гэтыя школы да бурятаў з вялікім поспехам праходзіць кітайская культура. Дзякуючы сваім уласным школам,

¹⁾ Шаманства—пакланенне сілам прыроды, якія лічацца багамі ці то добрымі, ці блгімі. Ім прыносяцца ахвяры—*шаманамі* (мал. 21)—чараўнікамі, якія граюць ролю пасярэднікаў паміж багамі ды людзьмі.

бурыяты маюць ужо досыць лічную інтэлігенцыю; сярод іх існуе некалькі політычных партый. У вапошнія гады стварылася нават аўтаномная Мангола-Бурыяцкая рэспубліка з галоўным месцам—Верхня-Удзінскам.

Рэшта тубыльцаў—адважныя паляўнічыя *тунгузы* (мал. 20), што жывуць над Янісеем ды на Станавых горах, дзікія ваяўнічыя жыхары тундры—*чукчы* (жывуць аж пад Бэрынгавай пратокай), *самаеды*, *вагулы* ды шмат іншых,—стаяць культурна шмат ніжэй за апісаныя два народы.

Прамысловасьць Сібіры, ня глядзячы на яе вялікія прыродныя багацьці, разьвіта слаба. У горах Сібіры, як ужо гаварылася, ёсьць бязьмеры ўсялякага мінэральнага багацьця—золата, серабра, медзі, каменнага вугалю, жалеза. Але багацьці гэтыя толькі ў невялікай частцы выкарыстоўваюцца. Асабліваю ўвагу прыцягваюць да сябе залатародныя пяскі ў вадазборы Лены на яе прытоцы р. Віціме. Наагул па

Мал. 22. Прыстань у Томску.

здабыцці золата Сібір лічыцца пятым краем на зямлі. На залатой прамысловасьці павырасталі багацьці сібірскіх капіталістых, пабудаваліся вялікія сібірскія гарады, як Іркуцк, Томск. Але работнікі мала скарысталі на сібірскім золаце, здабываючы яго ўласнымі рукамі. Заробленыя цяжкаю і нездароваю працаю грошы хутка трапляюць з іхніх рук у рукі шынкароў ды ўсялякіх іншых грамадзкіх паразітаў, якіх у золатародных мясцовасьцях збіраецца бяз ліку.

У 1911 годзе 14—17 красавіка работнікі, даведзеныя да роспачы, забаставалі. У адказ на гэта царскія войскі расстралялі некалькі соцень рабочых. Вестка аб Ленскім расстрэле скалыхнула ўсю Расію і была пачаткам адраджэньня рэволюцыйнага руху.

Географія па-заэўропэйскіх краёў.

Асяродкам золатапрамысловага раёну ёсьць м. *Бодайбо*, дзе працуе 4^{1/2} тыс. работнікаў. Іншым дужа важным раёнам горнае прамысловасьці ёсьць Кузьнецкі басэйн—ля м. Кузьнецка, дзе зусім блізка ад паверхні ляжаць дужа багатыя паклады каменнага вугалю. Здабываны тут вугаль ідзе на уральскія жалезныя заводы.

Іншыя віды здабывальнае прамысловасьці гэтак сама ня могуць пахваліцца буйным разьвіцьцём. Нават паляўніцтва ня гэтак разьвіта, як можна было-б спадзявацца ў Сібіры пры яе бязьмежных лясох; найбольш вывозіцца з Сібіры вавёрчых скурак.

Зусім слаба стаіць і лясная прамысловасьць: лясныя багацьці Сібіры зусім блізка не разрабляюцца. Гэтак сама слаба стаіць і апрацоўчая прамысловасьць.

Ува ўсім гэтакім палажэньні прамысловасьці вінавата перад усім адсутнасьць добрых шляхоў. Да правядзеньня чыгункі ўвесь гандаль і зносіны адбываліся па сібірскіх рэках, прычым даводзілася шмат разоў перабірацца з аднае ракі ў другую (дарога з Эўропы на ўсход Сібіры йшла па р. Таболе, Іртышы, Обі, яе прытоцы—Кемі і па р. Ангарах). У канцы XIX веку была пабудавана Вялікая Сібірская чыгунка (даўжыня яе каля 7.000 клм.), якая злучае чыгункі Расіі, а значыць і ўсяе Эўропы з узьбярэжжам Вялікага акіяну. Перарэзаўшы ўсю Сібір, чыгунка гэтая значна аджывіла ўсё эканомічнае жыцьцё краю. Значна павялічылася перасяленьне ў Сібір, узрос гандаль Расіі з усходам, стала разьвівацца прамысловасьць.

З важнейшых местаў Сібіры адзначым: *Омск*, найвялікшы горад Сібіры, што ляжыць на перасячэньні р. Іртыша Вялікай Сібірскай чыгункай; *Томск*, недалёка ад р. Обі, які мае цяпер ужо некалькі вышэйшых школ і зьяўляецца цэнтрам гандлю сельска-гаспадарскімі прадуктамі ў Заходняй Сібіры; *Іркуцк*, каля воз. Байкалу—бойка гандлюе гарбатай, золатам і футрамі. Зносіны з Кітаем даўней адбываліся, галоўным, чынам праз паўзьмежнае-мястэчка *Кяхту*. Цяпер, аднак, з правядзеньнем чыгункі да самага акіяну, гандаль Расіі з Кітаем ідзе найбольш морскім шляхам.

Сібір належыць цяпер да РСФСР і кіруецца мясцовымі саветамі. Дзеліцца яна на 6 губэрняў: Омскую, Нова-Мікалаеўскую, Алтайскую, Томскую, Янісейскую і Іркуцкую ды тры аўтономных краіны—Якуцкую і Мангола-Бурыяцкую аўтономныя рэспублікі ды Ойрацкую аўтономную краіну (апошняя на Алтайскіх горах, на вышнявінах р. Обі; цэнтр яе—м. Улала).

Параўнай клімат і расьліннасьць Сібіры і Беларусі. Чаму мала выкарыстаны прыродныя багацьці Сібіры? У які бок плывуць рэкі Сібіры і чым гэтак нявыгодна?

МУСОНАВАЯ АЗІЯ.

УСХОДНЯЯ КРАІНА МУСОНАЎ.

Пад уплывам мусонаў знаходзіцца ўсё ўсходняе і паўднёвае ўзьбярэжжа Азіі. Уплывы гэтыя—дужа моцныя; ад іх залежыць клімат, а значыць, і расьліннасьць, і быт, і культура людзей, і гаспадарка. Прыносячы шчодрыя ападкі, мусоны дазваляюць пакрыць ураджайнымі нівамі тыя прасторы, якія бяз іх абярнуліся-б у такую самую пустыню, як і ў суседніх бясстокавых краінах. Вялізарным паясам цягнуцца мусонавыя краіны ад роўніку аж да падканцавоснага кругу. Геаграфічнае палажэньне паасобных краін мусонавага паяса з гэтае прычыны такое рознае, што клімат іх, ня гледзячы на магутныя ўплывы мусонаў, усё-ж вельмі розны.

Тады, як краіна, дзе дзьме паўднёва-заходні мусон, уся блізка ляжыць паміж зваротнікамі і мае гарачы клімат, краіны паўднёва-ўсходняга мусону ляжаць на поўнач ад зваротніку і маюць клімат мерны, больш ці менш цёплы. У залежнасьці ад клімату бачым мы ў мусонавых краінах розніцы ўва ўсёй прыродзе і ў людзкой культуры. Усё гэта паказвае, што краіну паўднёва-заходняга мусону, або Паўднёвую Азію трэба разглядаць асобна ад краіны паўднёва-ўсходняга мусону—Усходняе Азіі. Тады, як адзнакі першае краіны найвыразней выявіліся ў Індыі, прадстаўніком другога можа лічыцца Кітай.

Берагі ўсходняе мусонавае Азіі амываюць моры: *Паўднёва-Кітайскае*, *Усходня-Кітайскае*, *Жоўтае мора* з вялікаю *Пэчылійскаю* затокаю, *Японскае* і *Ахоцкае* моры ды *Вялікі акіян*. Пэралічаныя моры аддзяляюцца ад акіяну дый адно ад аднаго выцягнутым ланцугом астравоў, найбольш вульканічнага паходжэньня. Гэта астравы—*Курыльскія*, востраў *Сахалін*, *Японскія* астравы, востр. *Формоза*, *Піліпінскія* востравы ды інш. Астравы гэтыя гарыстыя, пакрытыя масаю вульканаў. Шмат ёсьць вульканаў і на вялікім паўвостраве *Камчатцы*, які служыць быццам прадоўжаньнем гэтага ланцуга астравоў, дый сам даўней быў, як лічаць, востравам.

З захаду ўсходнюю мусонавую Азію аддзяляюць ад Паўночнае Азіі ды ад бясстокавых краін—горы. Пачаўшыся на далёкім паўночным усходзе, аж ля самае Бэрынгавае пратокі, цягнецца на мяжы мусонавае краіны Станавы хрыбет. На паўдняя ад р. Амура яго зьмяняе хрыбет *Хінган*, які аддзяляе краіну мусонаў ад пустынь Манголіі; яшчэ далей на паўдняя краіна мусонаў мяжуецца з горнай стараною Тыбэтам. Прасторы, якія ляжаць у гэтых межах, у большасьці пакрытыя нявысокімі горамаі, якія асабліва шырака разьлягліся на паўдні (*Кітайскія горы*); ёсьць тут і абшырныя нізіны, як *Кітайская нізіна*, якія ляжаць у нізавінах вялікіх рэк *Хуан-хэ* і *Ян-цы-дзяна*; значная нізіна ляжыць і ўздоўж р. Амура ды яго прытокі р. *Сунгары*.

Клімат Усходняе Азіі залежыць ад асаблівасцяў паўднёва-усходняга мусону. Улетку мусон дзьме з мора, нясе з сабою дажджавыя хмары, якія пакідаюць на сабе шмат ападкаў, змяняючы летнюю сыпкоўту. Зімовы мусон дзьме з астуджаных стэпаў і пустынь Цэнтральнае Азіі, з ім прыходзяць значныя марозы і дзякуючы яму нават на паўдні краіны, ля самага зваротніку, бываюць прымаразкі. Розьніца тэмпературы лета і зімы тут з гэтае прычыны досыць вялікая.

Астравы Ўсходняе Азіі маюць клімат шмат лагяднейшы. Вакола іх і з усходу, і з захаду плыве цёплае цячэньне *Куру-Шыво* і яго галіны. Затое ўздоўж берагоў контынэнту йдзе з Ахоцкага і Бэрынгавага мора халоднае *Курыльскае* цячэньне, дзякуючы якому паўзбярэжнае мора на некалькі месяцаў замярзае. Цячэньне гэтае, кіруючыся ўздоўж берагоў контынэнту, ідзе ля Корэі ды кітайскага берагу і даходзіць аж да вострава Формозы (ляжыць пад самым зваротнікам). Пры спатканьні цячэньняў цёплага й халоднага творацца густыя туманы, якія звычайна пакрываюць Японскае, Жоўтае ды Ахоцкае моры (асабліва апошняе) і моцна перашкаджаюць суднаходству. Здараюцца ў морах Усходняе Азіі *тайфуны*, якія робяць шмат шкоды, асабліва на астравах.

Вільготны і цёплы клімат Усходняе Азіі дазваляе разьвівацца тут досыць багатай *расьліннасьці*. Ведама, што ў розных частках гэтае краіны, якая расьцягнулася паміж зваротнікам і падканцавым колам, расьліннасьць розьніцца паміж сабою таксама, як розьніцца і клімат. На паўдні краіны аж да вадападзелу паміж Ян-цы-дзіянам і Хуан-хэ пануе падзваротнікавая вечназялёная расьліннасьць. На поўнач ад гэтага вадападзелу мы бачым звычайныя ліставыя і мяшаныя лясы. Яшчэ далей на поўнач, а таксама на спадах гор лясы складаюцца, галоўным чынам, з ігластых дрэў. У кожным разе, па ўсёй краіне варункі для разьвіцьця расьліннасьці вельмі добрыя. Гэта добра выяўляецца на спадах абмяжоўваючых краіну гор. Тады, як на ўсходніх спадах разьвіваецца багатая расьліннасьць, на заходніх, зьвернутых да пустынь спадах яна значна бяднейшая.

Добрыя ўраджайныя глебы, што ляжаць у большай частцы краіны, спрыяюць разьвіцьцю земляробства, якое стаіць тут вельмі высока і дае магчымасьць пражыўленьня вялізарнаму насяленьню, якое жыве тут месцамі, асабліва на паўдні, вельмі густа.

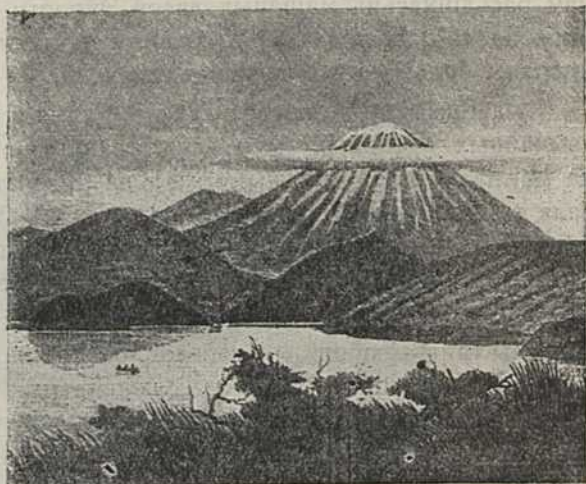
Ад чаго ўтвараюцца мусоны? Абвядзі на карце краіну пашырэньня паўднёва-ўсходняга мусону.

Савецкі Далёкі Ўсход.

Паўночную частку ўсходняе мусонавае Азіі складае Савецкі Далёкі Ўсход. Гэта ёсьць абшырная старана (3 міл. кв. клм.), выцягнутая ўздоўж Японскага і Ахоцкага мораў; сюды-ж трэба аднесці поўвостраў Камчатку ды востраў Сахалін.

Станавыя горы аддзяляюць гэты край ад Сібіры з яе сухім і халодным кліматам. Усходнія спады гэтых гор скалістыя, недаступныя, пазарастаўшыя густым лесам. Таксама густымі лясамі пакрыты і меншыя горныя хрыбты, якімі зрэзаны ўвесь край Далёкага Ўсходу. Гэтыя хрыбты звычайна йдуць у палудзеньніковым кірунку роўналежна з берагам мора; найбольшы з іх—хрыбет *Сіхота-Алінь*, што цягнецца ўздоўж берагоў Японскага мора. Таксама высокі горны хрыбет ідзе пасярэдзіне поўвострава Камчаткі. На ўсходнім беразе гэтага поўвострава падымаецца цэлы ланцуг вульканаў (іх называюць тут „*сопкамі*“) (мал. 23), паміж каторых толькі некалькі дзейных і дагэтуль, рэшта—згаслыя. Ёсць тут таксама шмат гарачых крыніц. Найвышэйшы пункт Камчацкіх гор—*Ключэўская сопка* мае да 5 км. вышыні.

Морскія берагі Далёкага Ўсходу ўсюды блізка—скалістыя. Моцна гарысты і востраў *Сахалін*, аддзелены ад кантыненту вузкою *Татарскаю пратокаю*. Толькі заходні бераг Камчаткі—нізінны. Да таго-ж берагі Далёкага Ўсходу амываюцца халодным Курыльскім цячэннем, і праз гэта мора ля іх узімку замярзае, улетку-ж на ім стаяць туманы; усё гэта моцна перашкаджае суднаходзтву.

Мал. 23. Карацкая сопка на Камчатцы.

Станавыя горы служаць вадападзелям Вялікага акіяну і Ледаватага мора. Яны, аднак, гэтак блізка йдуць да морскага берагу, што большасць рэк Далёкага Ўсходу зьяўляюцца вельмі кароткімі быстрымі горнымі рэчкамі. Толькі р. *Амур* даходзіць значнае даўжыні. Амур—магутная, многаводная рака—ёсць разам з тым вельмі добрым вадзяным шляхам, які злучае Сібір з Усходняй Азіяй. Верхняе цячэнне яго складаецца з дзвёх рэк—*Шылкі* ды *Аргуні*, якія, зьліўшыся, носяць далей ужо назой Амуру. Упадае Амур у Татарскую праток; з прытокаў яго—важнейшыя: *Усуры*, якая цячэ па ўраджайнай даліне, ды *Сунгары*, што абвадняе Манджурью.

Клімат Далёкага Ўсходу моцна вільготны. Летнія мусоны прыносяць сюды вельмі шмат ападкаў, паветра ўвесь час бывае насычана вільгаццю, ад якое дзераўляныя будоўлі нават пакрываюцца цвільлю. Асабліва вялікі лік ападкаў на паўдні Камчаткі ды на ўзбярэжжах Японскага мора. Узімку мусон прыносіць халоднае сібірскае

паветра, і ў краі ўстанаўляюцца сярдзітыя морозы па 40 і больш градусаў. Розніцы між тэмпературамі лета і зімы тут досыць вялікія, але ўсё-ж меншыя, чым у Сібіры. На ўзбярэжжах Ахоцкага мора заўсёды і ўзімку нават паветра моцна вільготнае, і стаяць густыя туманы. Станавы хрыбет, як мы бачым, ня глядзячы на сваю ня вельмі значную высачыню, зьяўляецца досыць рэзкаю кліматычнаю мяжою.

Зусім іначай, чым у Сібіры, выглядае і расьлінны ды жывёльны сьвет Далёкага Ўсходу. Расьліннасьць тут наагул багатая. На самых узбярэжжах мора дрэўнай расьліннасьці шкодзяць дужа моцныя вятры ды туманы, і тут пераважна растуць непразныя хмызьнякі. Затое крыху далей ад мора, у заслоненых ад морскіх ветраў мясцовасьцях растуць вялікія лясы. Побач з ігластымі дрэвамі тут ужо расьце шмат ліставых дрэў — дубоў, букаў, яблын, ліп і клёнаў, спатыкаецца нават вінаград ды коркавае дрэва. Большая частка дрэў прыпамінае нам расьліннасьць мяшаных лясоў Эўропы; яны, аднак, належаць да іншых відаў. Дзякуючы вільготнаму клімату, на Далёкім Ўсходзе пашыраны балоты і забалочаныя сенажці.

На Камчатцы і востр. Сахаліне няма шмат якіх расьлін ды жывёл, звычайных у іншых мясцох Далёкага Ўсходу. На Сахалін яны не маглі дастацца дзеля мора, а на Камчатку доступ ім перагараджвала тундра, якою пакрыты прырэсмык, зьвязваючы Камчатку з контынэнтам. Ды, пэўна-ж, адбіваецца тут і тое, што даўней Камчатка была востравам і толькі пасля злучылася з контынэнтам.

Сьвет жывёл Далёкага Ўсходу вельмі цікаўны. Тут спатыкаюцца жывёлы тайгі — саболь, мядзьведзь, барсук, лось, паўночны алень — побач з рознымі паўднёвымі жывёламі; пашыраныя тут, прыкл., дзікія свінні, бажаны, розныя японскія віды птушак, урэшце, нават тыгра заходзіць сюды з суседняе Манджурыі ды Корэі.

Паляваньне дастаўляе значны заробак насяленьню. Яшчэ большае значэньне мае рыбалоўства. Рыбныя багацьці Далёкага Ўсходу дужа вялікія. Ловяць тут селядцоў, кету, вялікіх асятроў ды інш. Расійскія й японскія гандляры наймаюць для рыбалоўства шмат работнікаў (усяго тут працавала ў 1922 годзе 34 тысячы работнікаў). Асабліва каштоўныя рыбныя промыслы ля вусьця Амура і на Камчатцы. У часе вайны Японія хацела захапіць іх пад сваё ўладаньне.

На ўсёй вялікай прасторы Далёкага Ўсходу насяленьня ёсьць усяго каля 2 мільёнаў, жыве яно тут, значыць, вельмі рэдка, гэтак сама, як і ў Сібіры. З тубыльцаў ёсьць тут найбольш тунгузаў; на Камчатцы жывуць камчадалы, а на востраве Сахаліне — айны ды гілякі. Цяперака, аднак, насяленьне Далёкага Ўсходу шчыбка ўзрастае. Апошнімі часамі сюды прыехала шмат перасяленцаў з Ўсходняе Эўропы, а таксама і з Кітаю. Між іншым шмат селіцца тут беларусаў, якім найлягчэй прывыкнуць да моцна вільготнага клімату Далёкага Ўсходу.

Тубыльцы займаюцца найбольш паляваньнем, гадоўляй скаціны, а на морскіх узьбярэжжах—рыбалоўствам. Перасяленцы найбольш увагі зьвяртаюць на земляробства, якое тут, асабліва ўздоўж Амура, шыбка разьвіваецца. Тут добра ўдаецца пшаніца і нават кіяхі. Палявой гаспадарцы, аднак, перашкаджае лішка вільгаці, дзеля чаго прыходзіцца рабіць вузкія загоны. Затое гэтая асаблівасьць клімату дапамагае ўзрастаньню траў і абяцае Далёкаму Ўсходу шырокае разьвіцьцё культурнае гадоўлі жывёлы. Ёсць тутакі і немалыя мінеральныя багацьці: жалеза, каменны вугаль, серабро і волава на Камчатцы, золатаносныя пяскі над Амурам і яго прытокамі Зеяй ды Бурэяй; на востраве Сахаліне знойдзена шмат добрага каменнага вугалю і нафты; багацьці гэтыя, аднак, мала разрабляюцца. Пакрысе пачынаюць тут

Мал. 24. Уладывасток і яго бухта.

разрабляць вялізарныя лясы і вывозіць дрэва ў Кітай ды Амэрыку. Наагул, прыродныя багацьці Далёкага Ўсходу мала выкарыстаны, што тлумачыцца яго аддалёнасьцю ад Расіі, да якое ён апошнімі часамі належаў.

Галоўнае места Далёкага Ўсходу—Уладывасток (85 тыс. насельнікаў) над Японскім морам, канцавы пункт Сібірскае чыункі, у якім яна спатыкаецца з морам. Уладывастоцкі порт (мал. 24), аднак, зімою замярзае і гэта моцна памяншае яго значэньне. Недалёка ад яго знаходзіцца Сучанскія вугальныя капальні.

Далёкі Ўсход у цяперашнім часе складае частку Расійскае Савецкае Фэдэрацыйнае Соцыялістычнае Рэспублікі і дзеліцца на 4 адміністрацыйныя краіны—Забайкальскую, Амурскую, Приморскую і Камчацкую.

Адшукай на карце ўсе моры Далёкага Ўсходу. Якое іх гаспадае значэньне? Вылічы адлегласьць ад Уладывастоку да Масквы і да Токію і нарысуй адпаведную дыяграму.

М а н д ж у р ы я.

Манджурыя ляжыць на паўдня ад Амура і цягнецца аж да Жоўтага мора. Па прасторы яна ў 3 разы большая за Беларусь, па ліку насялення роўная з ёю. Большая часць гэтага краю—гарыстая, пакрытая значнымі лясамі. Але ўздоўж р. Сунгары дый на паўдні, над р. *Ляо-хэ* ляжаць нізіны з вельмі багатымі і добра вырабленымі глебамі; на гэтых нізінах шмат жыве кітайцаў, якія старанна займаюцца земляробствам. Сеюць тут пшаніцу, вялізарнае проса—*гаолян*, боб, мак. На поўначы-ж Манджурыі ляжаць бязьлюдныя стэпы.

Горы Манджурыі славяцца сваімі мінеральнымі багаццямі; шмат тут ёсць золата, каменнага вугалю. У горных лясох жывуць тыя самыя, што і ў сумежных частках Сібіры ды Далёкага Ўсходу, *тунгузы*; займаюцца яны і тут паляваньнем.

Мал. 25. Корэйцы.

Галоўную масу насялення складаюць *манджуры*, блізкія сваякі тунгузаў. У XVIII веку манджуры былі заваявалі Кітай і пасадзілі там манджурскую дынастыю імператараў, якая панавала над Кітаем да апошніх часоў. Затое самі манджуры перанялі мову і звычаі кітайцаў і цяпер мала ад іх розняцца. У Манджурыю шмат перасялілася дый перасяляецца далей кітайцаў; яны селяцца нават у стэпах паўночнае Манджурыі. У паўднёвай частцы краю шмат жыве японцаў. Пасьля расійска-японскае вайны 1904-1905 г. г., якая адбылася, галоўным чынам, у Манджурыі, пераможцы-японцы зусім добра ўмацаваліся на паўдні краю. Тут да іх належыць морская крэпасць—*Порт-Артур*

ды незамярзаючы гандлёвы порт *Дайрэн*. Да гэтых местаў даходзіць пабудаваная расійцамі чыгунка з Сібіры.

Далей на поўнач пры гэтай самай чыгунцы ляжыць сталіца Маньчжурый—*Мукдэн* (150 тыс. жых.), а яшчэ далей, над р. Сунгары—м. *Харбін*, адкуль успомненая чыгунка разыходзіцца ў два бакі: у Сібір і Уладывасток. Маньчжурія лічыцца часткай Кітаю; кіруе ёю асобны генэрал-губарнатар.

К о р э я.

Корэя займае 218 тыс. кв. клм. і мае 20 міл. нас. Поўвостраў Корэя ў сваёй паўночна-ўсходняй частцы пакрыты горамаі, у паўднёва-заходняй-жа больш роўны. Мае ён досыць мяккі клімат, ураджайныя глебы, на якіх разводзяць рыж. У горах Корэі шмат мінеральных багаццяў, асабліва золата, каменнага вугалю, жалеза і графіту. У горных лясах ёсць шмат усялякае дзічыны. У Корэі тыгра ўжо гэтак пашыраны, што робіць шмат шкоды. Ад паўднёвых тыграў корэйскі адзначаецца сваёй больш пушыстаю футраю.

Насяленьне Корэі—*корэйцы* (мал. 25) паходзяць ад зьмяшаньня тунгускіх пляменьняў з прыплыўшымі сюды з паўдня маляйцамі. Народ гэты—спакойны, рахманы, досыць падобны па сваім выглядзе й па культуры і на кітайцаў, і на японцаў, а толькі вельмі бедны й цёмны. Займаюцца корэйцы найбольш земляробствам ды гадоўляй скаціны. Местаў у Корэі вялікіх няма, апроч сталіцы *Сэулу* (280 тыс. жых.); на морскіх узьбярэжжах ёсць тут некалькі незамярзаючых портаў.

Даўгі час Корэя знаходзілася пад панаваньнем Кітаю, ад якога пераняла сваю культуру, навуку і рэлігію. Праз Корэю кітайскія культурныя ўплывы перадаліся ў Японію. У пачатку XX-га веку царская Расія хацела зрабіць Корэю сваёй колёніяй. Аднак, гэтаму супрацівілася Японія, у выніку чаго пачалася расійска-японская вайна 1904-5 г. г., якая скончылася перамогай Японіі. Пасьля гэтае вайны Корэю захапілі японцы і перасяляюць цяпер сюды лішкі свайго насяленьня. Японцы-ж працялі чыгунку з Мукдэну праз Сэул да аднаго з портаў Корэі—*Фузану*.

К і т а й.

Кітай—абшырная старана (каля 4 міл. кв. клм.), якая расьцягнулася прыблізна ад Пэчылійскае затокі да зваротніку. Паводле свае прыроды дзеліцца Кітай на дзьве часткі—паўночную ды паўднёвую; мяжу паміж імі можна правесці па адгор'ях Куэнь-Луня, якія заходзяць далёка ў глыбіню Кітаю і зьяўляюцца вадападзелама дзьвёх вялікіх кітайскіх рэк—Хуан-хэ і Ян-цы-дзяна.

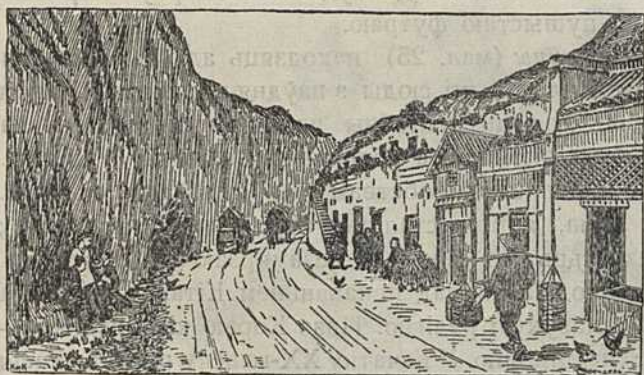
Паўночны Кітай—гэта бязьлесная, досыць роўная краіна, пакрытая лёсам; усходнюю яго частку складае Кітайская нізіна.

Паветра тут звычайна перапоўненае жоўтым пылам, які прыносяць заходнія мусоны з пустынь. Пыл гэты асядае таўстым пластом на зямлю і дажджамі прыбіваецца да яе, з гэтага-ж пылу праз ты-

сячы год вырасьлі ў Кітаі таўшчэзныя пласты лёсу па некалькі сот мэтраў таўшчынёю. Рэкі пракопваюць у лёсе глыбокія даліны з стацьцявымі сьценкамі. Таксама і дарогі ў гэтай краіне йдуць па дне глыбокіх лёсавых раўчакоў. У сьценах гэтых раўчакоў кітайцы часта выкопваюць сабе пачоры-хаты, у якіх, бывае, жывуць цэлыя вёскі (мал. 26), а таксама і хлявы для жывёлы. Наверсе-ж над гэтымі пачорамі ляжыць поле кітайца, на якім ён сее найбольш пшаніцу, боб ды алейныя расьліны—рапс і кунжут.

Клімат Паўночнага Кітаю досыць сухі і халаднейшы, чым у Паўднёвым Кітаі.

Рэкі Паўночнага Кітаю, размываючы лёс, выносяць шмат яго частак і маюць з гэтае прычыны жоўты колер. Затое і галоўную раку Паўночнага Кітаю называюць Хуан-хэ (пакітайску значыць—Жоўтая рака). Нават моры ці морскія затокі, у якія гэтыя рэкі ўпадаюць, маюць жоўты колер, адкуль і паходзіць назоў *Жоўтае мора*.

Мал. 26. Кітайская вёска ў лёсе.

Увесь мул, які прыносяць з сабою рэкі, асядае на дне морагустым пластом, ад чаго мора робіцца мялчэйшым. Цяперашняя Кітайская нізіна была калісь дном морскае затокі, якую пасля пазаносіла рэчнымі адкладамі.

Рака Хуан-хэ (мал. 27) мае вельмі хуткае цячэньне і ў

большасьці несуднаходная. У сваіх нізавінах плыве яна па наносным грунце і часта ў разводзьдзе зьмяняе сваё рэчышча. Гэта бывае прычынаю вялікіх катастроф. Хуан-хэ ўперад упадала ў Жоўтае мора, пасля зьмяніла сваё рэчышча і цяпер упадае ў Пэчылійскую затоку. Берагі яе абведзены грэблямі, якія бароняць узьбярэжныя прасторы ад затопленьня. Але ў 1887 г. ў часе паводкі рака прарвалася праз грэблі і пацякла ў даўнейшым кірунку, у Жоўтае мора. Пры гэтым было затоплена шмат вёсак і местаў ды загінула некалькі мільёнаў людзей. Пазьней, аднак, удалося йзноў вярнуць Хуан-хэ ў даўнейшае рэчышча і абгарадзіць грэблямі.

Паўднёвы Кітай зьяўляецца гарыстым краем з цёплым, а то і гарачым, падзваротнікавым кліматам. На схілах гор растуць тут вечназялёныя расьліны (камэліі, вечназялёныя дубы, ляўры, магноліі і інш.); тут разводзяць асабліва шмат *гарбатніку*; з лісьця гэтага хмызьняку

кітайцы робяць гарбату, ужываюць яе самі і ў вялікім ліку вывозяць заграіцу. Даліны між гор і нізіны заняты багатымі палямі *рыжу* ды *цукровай трысьціны*. Тутэйшыя глебы г. зв. чырвоназёмы не такія ўраджайныя, як лёс; кітайцы, аднак, умеюць добра гаспадарыць і атрымліваць на іх вялікія ўраджаі. Ураджаі рыжу збіраюцца тут звычайна 2 разы ў год. Кітайцы праводзяць на поле ваду, што для рыжу абавязкова патрэбна, і заліваюць ёю рыжавыя нівы. Часта і на схілах гор робяць абгароджаныя грэблямі тэрасы, якія таксама заліваюцца вадою, і там сеюць рыж. Нават на плытох разводзяць цэлыя палі рыжу. Шмат тут разводзяць яшчэ *морвы*, лісьцем якое жывіцца шаўкоўнічны вусень.

Галоўная рака Паўднёвага Кітаю *Ян-цы-дзян* (Блакітная рака) — адна з найвялікшых рэк сьвету (5.300 клм. даўжыні). Пачынаецца яна

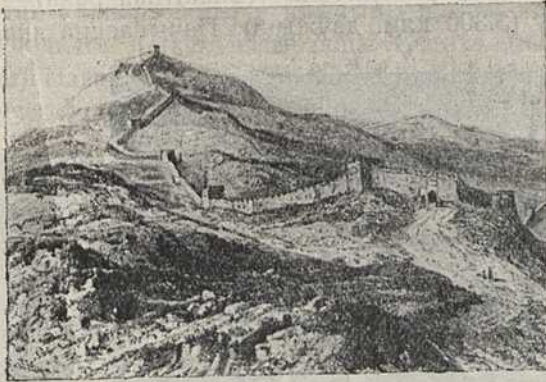
Мал. 27. Лёсавыя скалы на Хуан-хэ.

недалёка ад вытокаў Хуан-хэ, пасля моцна выгінаецца на паўдня; нізавіны абедзьвюх рэк ізноў збліжаныя. Ян-цы-дзян зьяўляецца вельмі важным вадзяным шляхам Паўднёвага Кітаю. Па ёй нават морскія судзіны падымаюцца ўверх ад вусьця на 100 клм. аж да места Ханькоу. Вялізарны *Імпэратарскі канал* (1.200 клм.) злучае гэтую раку з Хуан-хэ.

Насяленьне ў Кітаі жыве вельмі густа. Усяго жыхароў у Кітаі 416 мільёнаў, г. зн. на 1 кв. клм. выпадае 106 чал., але ў некаторых земляробных частках гушчыня насяленьня шмат большая — да 300 чал. на кв. клм. Дзякуючы такой гушчыні насяленьня ў Кітаі дзікая расьліннасьць і дзікія жывёлы граюць малую ролю ў краявідзе. Лясоў мала і то ў Паўднёвым Кітаі, а ў Паўночным іх зусім няма.

Кітайцы народ жоўтае расы. Маюць яны вузкія, косыя вочы, невялікі шырокі нос, вялікія скулы, чорныя простыя валасы. Мужчыны

брыюць валасы, пакідаючы ззаду даўгую касу. Звычай насіць косы завялі ў Кітаі манджуры, як яго заваявалі, і меўся ён прыпамінаць кітайцам аб іхняй няволі. Цяпер гэты звычай выводзіцца. Апранаюцца кітайцы ў даўгія, шырокія штаны ды даўгі ніжэй кален каптан з шырокімі рукавамі; жаночая вопратка мала адрозьніваецца ад мужчынскае. Будоўлі свае робяць кітайцы з цэглы і дрэва або бамбуку, абмазаных глінаю. Жывуць яны звычайна вёскамі, вуліцы якіх брудныя, хоць і выбрукаваныя; уздоўж вуліц ідуць рады крам з рознакаляровымі даўгімі надпісамі, якія вісяць над вуліцаю. Месты пабудаваны таксама, як і вёскі. У Кітаі ёсць да 9 местаў з мільённым насяленьнем. Вакола местаў звычайна бывае мур з брамамі; мury гэныя даўней

Мал. 28. Вялікі Кітайскі Мур.

баранілі места ад нападаў розных вандроўцаў. Для гэтае-ж мэты быў пабудаваны і *Вялікі Кітайскі Мур* (мал.28), які цягнецца праз 2 тыс. клм., аддзяляючы Кітай ад Манджурый ды Манголіі.

Характар кітайца—спакойны, мірны; адзначаецца ён вялізнай працавітасцю, цяроплівасцю, трываласцю працы. Асаблівая здольнасць кітайцы маюць да гандлю і рамёслаў; наагул адзнача-

юцца яны практычным розумам. Сярод кітайцаў асабліва развіта пашана да старэйшых і сямейнае жыццё.

Мова кітайская складаецца з аднаскладовых слоў. Дзеліцца яна на шмат гаворак, якія моцна між сябе розняцца. Ды і па выглядзе ёсць значныя розніцы паміж насельнікамі асобных правінцый, напр., паміж паўднёвымі і паўночнымі кітайцамі.

Жылі даўней кітайцы ў Цэнтральнай Азіі, але ўжо больш 4-х тыс. год, як яны перабраліся ў свой цяперашні край і залажылі вялікую дзяржаву.

Задоўга перад эўропэйцамі заводзілі яны ў сябе школы, зналі друкарства, порых, які ўжывалі для фэйервэркаў, компас, паперу, шкло ды інш. Кітайцы зьяўляюцца, адным словам, старым культурным народам, а толькі культура іхняя быццам застыгла ў тым палажэнні, як была перад многімі вякамі.

Культурай сваёй Кітай вельмі прыпамінае эўропэйскае сярэднявечча. У кітайскіх школах вучаць, галоўным чынам, чытаць, пісаць, лічыць. Навучыцца чытаць пакітайску дужа трудна, бо ў іх замест літар ужываюцца *гіерогліфы* — знакі, што паказваюць цэлыя словы і паняцці, а ня гукі. Гіерогліфаў гэтых надта многа, і кітаец нават

пасья даўгое навукі звычайна ўмее чытаць толькі некалькі кніг—твораў старасьвецкіх кітайскіх пісьменьнікаў.

Кітайцы вельмі шануюць адукацыю. Ад адукацыі залежыць значэньне на пасады чыноўнікаў—*мандарынаў*. Каб стацца мандарынам, трэба здаць спэцыяльны экзамен. Апроч мандарынаў, у Кітаі існуюць яшчэ станы *сялян, рамесьнікаў і гандляроў*; апошнімі часамі шьбырка расьце і арганізуецца кляса *меставага пролетарыату*.

Найбольш пашыраны ў Кітаі тры рэлігіі—*буддызм*, рэлігія *тао і конфуцыянства*; усе яны ў Кітаі мала розьняцца адна ад аднае, і галоўную ролю ў іх займае пакланеньне сілам прыроды, забабоны і чараўніцтва ды ўшанаваньне продкаў. Наагул-жа кітайцы да рэлігіі адносяцца без асаблівае цікавасьці. У заходнім Кітаі досыць пашырана магомэтанства.

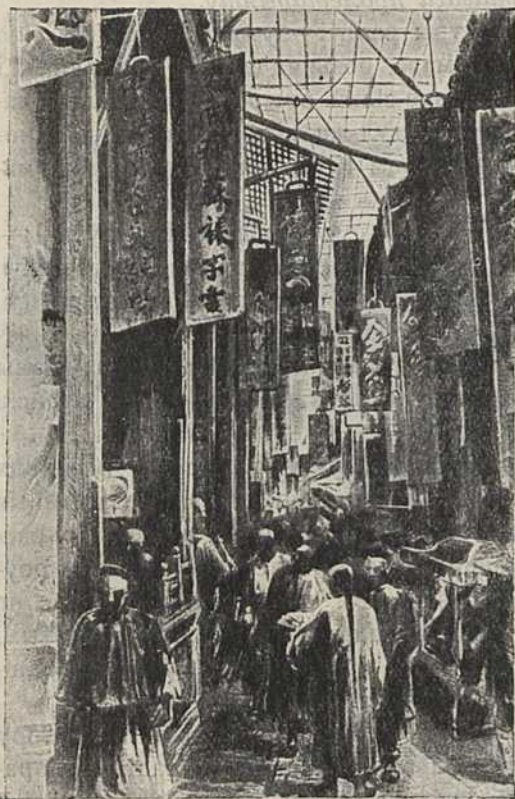
Галоўны занятак насяленьня Кітаю—*земляробства*. На поўначы—пшаніца, а на паўдні—гарбатнік, рыж і морва—галоўныя расьліны, якія разводзіць кітаец. Хаця ўся блізка зямля ў Кітаі і належыць сялянам, але на кожную гаспадарку прыходзяцца вельмі маленькія кавалачкі зямлі, найчасьцей менш, як па 1 дзесяціне. Толькі дзякуючы сваёй працавітасьці ды ўменьню, можа пракарміцца з яго кітайскі селянін з сваёй сям'ёй.

Кітайцы вельмі моцна клапацяцца аб угнаеньні сваіх невялікіх палеткаў і зьбіраюць адкуль толькі могуць гной. Нават звычайныя расьліны—пшаніцу, рыж, яны ня сеюць адразу ў поле, а ўперад у расаднікі, і ўжо адтуль перасаджваюць маладыя расьлінкі на поле роўнымі радкамі. Кожную расьліну пасья яны абгортваюць зямлёю, па некалькі разоў полюць траву і робяць, адным словам, сабе з гэтымі палявымі расьлінамі больш клопату, чым нашыя гаспадары з гароднінай. Затое і ўраджаі яны дастаюць вялікія.

У Цэнтральным Кітаі ды нават у большай часьці вадазбору Хуан-хэ моцна пашырана разводка бавоўны; але ўсё-ж растучай прамысловасьці Кітаю свае бавоўны ўжо не хватае. На паўдні асабліва пашырана гадоўля гарбатніка і морвы. Даўней па гандлі гарбатай і шоўкам Кітай займаў першае месца ў сьвеце. Цяпер у вывазе гарбаты яго выпераджае Індыя, а ў шаўкоўніцтве—Японія, і ў Кітаі гэтыя галіны гаспадаркі пачынаюць падаць.

Гадоўля скаціны ў Кітаі зусім ня разьвітая. Скаціны ў кітайцаў зусім мала, бо яны ня маюць на чым яе трымаць—зямлі замала. Толькі сьвіней трымаюць досыць многа. Затым і жывяцца кітайцы найбольш расьліннай ядою, а мяса і малака зусім блізка ня ўжываюць. Няма ў іх і коняў і толькі рэдка трымаюць тут бавалаў, на якіх аруць. А ў большасьці зямлю вырабляюць ручным спосабам—капаніцамі ды рыдлёўкамі. Усякія цяжары пераносяць спэцыяльныя работнікі—кулі. Затым у Кітаі вельмі мала вялікіх дарог, нашых гасьцінаў; іх замяняюць сыцежкі.

Рыбалоўства для кітайцаў мае важнае значэнне; рыбы ёсць шмат у кітайскіх рэках і морах, ды, апроч таго, кітайцы яшчэ й самі разводзяць рыбу ў саджалках ды на залітых вадою рыжавых палёх. Рыба ўжо робіць яду кітайца больш рознастайнаю. Апрача таго, кітайцы ўжываюць для яды некаторыя нязнаныя ў Эўропе продукты і асаблівых морскіх голётурый (*трэпанг*), гнёзды морскае ластаўкі (*саланган*); ядуць яны і сабачае ды кацінае мяса. Сярод кітайцаў пашырана курэнне *опіуму*, які вельмі шкодзіць на здароўе.

Мал. 29. Вуліца ў Кантоне.

З даўных часоў у Кітаі пашыраны рамёслы. Каля 100 мільёнаў насельнікаў жыве з рамясла. Вырабляецца тут, між іншым, шмат прадметаў збыту (парцелянавае судзьдзё, вырабы з сланёвае косьці) ды розных мастацкіх вырабаў, у якіх кітайскія рамеснікі нават выпярэджваюць эўропэйскіх. Пакрысе разьвіваецца ў Кітаі і *буйная прамысловасць*. Для яе ёсць усе адпаведныя варункі. У горах Кітаю ёсць вельмі багатыя паклады каменнага вугалю (Кітай у два разы багацейшы на вугаль, чым уся Эўропа) і жалеза, свая бавоўна, шоўк і іншы сырэц, а да таго яшчэ — найбагацейшы рынак збыту, якім зьяўляецца шматмільённае насяленьне Кітаю, ды танная рабочая сіла, — усё гэта спрыяе разьвіццю прамысловасці ў Кітаі, і мы бачым, як нязвычайна хутка ў гэтай адсталай старане вырастаюць буйныя фабрыкі, вялікія прамысловыя месцы, будуюцца усё новыя і новыя чыгункі.

Фабрычная прамысловасць разьвіваецца найшыбчэй у прыморскіх правінцыях ды каля вялікіх рэк. Адным з важнейшых фабрычных цэнтраў ёсць *Шанхай*, пры вусьці Ян-цы-дзяну (з 1.600.000 насельнікаў). У гэтым месцы і яго аколцах разьвітая шаўковая ды баваўняная прамысловасць. Да таго-ж Шанхай найважнейшы порт усяго Ўсходня-Азійскага ўзьбярэжжа. У другім вялікім месцы на тэй самай рацэ — *Ханькоу* (1.000.000 нас., мал. 30), каля якога знаходзяцца вугаль-

ныя ды жалезныя капальні, развітая жалезная дый наагул металёвая прамысловасьць. Апроч таго, Ханькоу—важнейшы рынак на гарбату. У Кантоне—прыморскім месце Паўднёвага Кітаю (1.400.000 нас.)—пашырана ткацкая і папяровая прамысловасьць. Гэта таксама вялікі порт. Проці яго знаходзіцца востраў Гонг-Конг, з важным портам, які належыць да Ангельшчыны. Пашырана прамысловасьць і ў сталіцы Кітаю—Пекіне (1.000.000 нас., мал. 31), які злучаны чыгункамі з Ханькоу і месцам Тяндзінь—важным портам над Пэчылійскаю затокаю, які ў свой чарод злучаны чыгункамі з месцамі Манджурыі.

Кітай да апошніх часоў быў монархіяй, над якой панавалі імператары—богдыханы; належаў богдыхан, як ужо ўспаміналася, да Манджурскае дынастыі. Да Кітайскае імперыі належалі тады, апрача самога Кітаю,—Манджурыя, Манголія, Тыбет і інш. краі; па сваёй прасторы

Мал. 30. Ханькоу.

гэтая імперыя, якая расьцягнулася ад Паміру да Вялікага акіяну і ад Байкалу да Гімалаяў—была трэцяй дзяржавай у сьвеце пасля Ангельшчыны ды Расіі. Дзякуючы, аднак, сваёй адсталасьці была яна вельмі слабою нават у параўнаньні з далёка меншымі эўропэйскімі дзяржавамі. У 1911 годзе ў Кітаі адбылася рэволюцыя, богдыхана скінулі і на яго месца пасадзілі выбарнага прэзыдэнта. Грамадзкі лад, аднак, ад гэтага мала зьмяніўся. Як і даўней, кіруюць Кітаем чыноўнікі, якія пасля рэволюцыі сталі зусім блізка незалежна кіраваць правінцыямі. І дагэтуль па ўсім Кітаі йдуць унутраныя войны паміж губарнатарамі розных правінцый, рознымі генэралам і рознымі партыямі. Гэтае бязладзьдзе падтрымліваюць дзеля сваіх інтарэсаў сусьветныя імперыялісты: эўропэйскія дзяржавы, Зл. Штаты Амэрыкі і асабліва суседка Кітаю—Японія.

Кітай перажывае цяпер праўдзівую рэволюцыю, у часе якое развальваецца стары, створаны тысячагодзьдзямі грамадзкі лад і з-пад яго руін ужо пачынае ўставаць новы Кітай. У Кітаі цяпер вельмі многа ўсякіх грамадзкіх арганізацый ды партый; пакрысе, аднак, яны злучаюцца і арганізуюць што раз то большую сілу грамадзянства. На чале шырокага адраджэнскага руху ў Кітаі стаіць рэволюцыйная партыя „Гоміндан“, арганізаваная Сун-Ят-Сэнам. Яна дабіваецца незалежнасці Кітаю ад імперыялістых і завядзеньня ў ім соцыялістычных рэформаў. Гоміндан зьяўляецца дужа магутнай партыяй і ў Паўднёвым Кітаі ўлада знаходзіцца ў яе руках. Хутка, пэўна, скончыцца і ўва ўсім Кітаі панаваньне чыноўнікаў і бязладзьдэ. Асаблівую ролю тут павінна адыграць рабочая кляса, арганізаваная ўжо ў моцныя профэсійныя ды партыйныя арганізацыі.

Мал. 31. Галоўная вуліца ў Пэкіне.

Даўгі час кітайцы не хацелі мець ніякіх зносін з Эўропаю. Кваліфікацыя на вялікія багацьці Кітаю ды хочучы збываць у ім свае тавары, эўропэйцы гадоў 60 назад сіламоц прымусілі Кітай адкрыць для эўропэйскіх караблёў некаторыя яго порты. З таго часу гандаль Кітаю з Эўропаю ды Амэрыкаю ўзрастае што год то мацней. Разам з тым пашыраюцца ў Кітаі эўропэйскія звычаі і культура.

Вывозіць Кітай найбольш шоўку і шаўковых тканін, гарбаты, а ў апошнія гады—каменнага вугалю і жалеза. З Эўропы, Амэрыкі ды Японіі вязуць у Кітай розныя фабрычныя вырабы, а з Індакітаю—рыж, бо свайго рыжу кітайцам не хапае.

Шмат эўропэйцаў пасялілася ў кітайскіх местах, творачы там свае асобныя кварталы. Ад кітайскага ўраду яны атрымлівалі концэсіі—дазволы на будоўлю сваіх чыгунак, фабрык, разработку капалень

і г. д. Іхнія капіталы памаглі развіцццю прамысловасці ў Кітаі. Найбольш відную ролю ў жыцці Кітаю гралі ангельцы, японцы ды амэрыканцы.

Але, апроч гандлю і прамысловасці, чужаземцы сталі ўсё больш і больш займацца ўнутраным політычным жыццём Кітаю, мяшацца ў яго справы ды пачалі захапляць паасобныя яго правінцыі. Гэтак Ангельшчына захапіла востраў *Гонг-Конг* проці Кантону, Японія—правінцыю *Kiao-Chau* з вельмі добрым портам *Цин-дао* на Жоўтым моры і г. д. Чужаземныя дзяржавы пашыраюць свае ўплывы і на вялікія краі, што належалі дагэтуль да Кітаю. Ангельшчына гаспадарыць у Тыбэце, у Манджурый, ды часткаю ў Паўночным Кітаі ўмацавалася Японія. Расійскія ўплывы пашыраліся ў Манджурый, Паўночнай Манголіі ды г. д.

Эўропэйскія дзяржавы згаварыліся між сабой, як ім згодна эксплёатаваць Кітай. Гэтую згоду зламаў Саюз ССР, які першы прызнаў і падпісаў з Кітаем умову, аднолькава выгадную для абедзвюх старон. Дый сам прыклад Савецкага Саюзу, які патрапіў вызваліцца ад нападаў і ўплываў імперыялістычных дзяржаў, абуджае ў кітайскім народзе надзею на вызваленне з-пад апекі чужаземцаў і жаданне гэтую надзею зздзейсніць.

А пакуль чужаземцы гаспадарыць у Кітаі, дык самым кітайцам становіцца ўсё цяжэй жыць на бацькаўшчыне, і яны масамі выяжджаюць на работу ў розныя краі. Уперад асабліва шмат іх ехала ў Амэрыку ды Аўстралію, але цяпер іх туды ня пускаюць, бо яны, здавальняючыся малой платою, робяць конкурэнцыю мясцовым работнікам і пакідаюць тых бяз хлеба. Цяпер найбольш едуць кітайцы ў Інда-Кітай ды на астравы Маляйскага архіпэлягу. Зарабіўшы там крыху грошай, яны вяртаюцца звычайна на бацькаўшчыну.

Што ты ведаеш аб лёсе, яго паходжанні і асаблівасцях? Абвядзі на карце лёсавую частку Кітаю. Параўнай гушчыню насялення Кітаю і Беларусі. Як кітайцы могуць пражывіцца пры такой гушчыні? Якія мы спажываем кітайскія продукты?

Я п о н і я.

Самая ўсходняя з старонак Азіі—Японія (або, як яе называюць—*„Старана Узыходзячага Сонца“*) складаецца з чатырох вялікіх астравоў—*Гондо*, *Іezo*, *Сікок* ды *Kiu-Siu* і масы дробных астравоў. Да Японіі-ж належаць астравы *Курыльскія* ды частка *Сахаліну*—на поўначы, астравы *Ліу-Кіу* ды *Формоза*—на паўдні.

Усе гэтыя астравы—гарыстыя, на іх ляжыць шмат вульканаў, якія ўваходзяць у склад таго вульканічнага персяцця, што абкружае Вялікія акіяны. Самы высокі з вульканаў Японіі—*Фузі-Яма* (мал. 32) падняты на 3½ клм. Знаходзіцца ён на найбольшым японскім

востраве—*Гондо*; яго сьнегавы верх і прыгожыя правіловыя формы зьяўляюцца вялікім прыхарошаньнем краявіду, а японцы лічаць гэтую гару сьвятою. Часьцей, чым дзе на зямлі, бываюць у Японіі зямлятрасеньні; зьяўляюцца яны тут самым звычайным зьявішчам прыроды, хаця часамі робяць вялізную шкоду.

Берагі Японіі ў большасьці высокія, зрэзаныя затокамі, ды ёсьць у іх шмат выгодных бухтаў. Палажэньне Японіі на астравах, характар берагоў—усё гэта спрыяла разьвіцьцю мораплаўства і зрабіла з японцаў вельмі добрых маракоў, а з Японіі—морскую дзяржаву. З гэтага боку яна моцна падобная да Ангельшчыны.

Мал. 32. Гара Фузі-Яма ў Японіі.

Астравы Японіі расьцягнуліся на 30° па палудзеньніку; зразумела, што прырода на іх ня можа быць усюдых роўная. Тады як на Курільскіх астравах—падканцавосная прырода тундры і тайгі, на паўднёвых астравах, асабліва на востр. *Формозе*, пануе ўжо вельмі гарачы, аж нават нездаровы для людзей клімат і зваротнікавая расьліннасьць. Клімат-жа галоўных астравоў Японіі мяккі, акіянічны. З усходу іх амывае цёплае цячэньне *Куро-Сіво*; перасоўваючыся над гэтым цячэньнем, летнія мусоны набіраюцца вільгацьцю і прыносяць у Японію шмат ападкаў. Адна з галін цячэньня Куро-Сіво заходзіць у Японскае мора і амывае берагі Японіі з захаду. Зімовы мусон, які дзьме з паўночнага захаду, награвяецца гэтым цячэньнем і набіраецца з яго вільгаці. З гэтае прычыны і зімовыя мусоны тут шмат цяплейшыя, чым на контынэнце Азіі, дый прыносяць з сабою шмат ападкаў, пакрываючы Паўночна-заходнюю Японію глыбокімі сьнягамі.

Цёплы клімат і дастатак вільгаці дае магчымасьць разьвіцьцю ў Японіі багатай расьліннасьці. У лясох тут растуць вечназялёныя рась-

ліны: камелії з прыгожымі чырвонымі кветкамі, камфорныя ляўры, манголіі, азалеі, перавітыя блюшчам; лобач з імі растуць звычайныя кляны ды ліпы і асаблівыя віды ігlastых, як, прыкл. японская хвойка, (криптомерья). На паўднёвых астравах пашыраны зарасьнікі бамбуку ды пальмы. Затое на вялікім паўночным востраве—Іэзо пануюць чыстыя ігlastыя лясы.

Паводле сваіх краявідаў Японія можа лічыцца адным з найпрыгажэйшых краёў зямлі. Зрэзаныя, гарыстыя берагі, сіняе мора, празрыстае паветра, багатая расліннасць—усё гэта сабралася разам у Японіі і робіць вялікае ўражаньне на падарожнікаў.

Зьвярыны ў лясах Японіі ня шмат, мала ёсць і птушак. Толькі цвіркуны ды цыкады напаўняюць паветра лясоў сваім сьпевам.

Японцы—народ мангольскае расы. Мова іхняя, аднак, ужо не аднаскладовая, як у кітайцаў, а шматскладовая; пры гэтым кожны склад канчаецца галосным гукам (напр., „Нагасакі“).

Некалісь, як кажа легенда, продкі японцаў перабраліся на астравы з контынэнта, праз Корею, і тут змяшаліся з жыўшымі тады на астравах дзікунамі—айнамі, а можа і маляйцамі. Плямя айнаў існуе і дагэтуль і жыве ў невялікім ліку на востр. Іэзо, Курыльскіх астравах ды Сахаліне. Займаюцца яны паляваньнем, ужываючы для яго лук і атручаныя стрэлы.

Самі японцы—народ высока культурны. З усіх народаў мангольскае расы яны найбольш перанялі ад эўропэйцаў іхніх культурных здабыццяў ды яшчэ й выперадзілі іх у некаторых галінах жыцця.

Японцы—звычайна малое ўросласьці, асабліва кабеты. Тып твару ў іх мангольскі, з рэдкімі вусамі і барадою ды чорнымі шчацінаватымі валасамі на галаве. Вопратка японцаў простая, але прыгожая. Носіць яны асаблівыя халаты—кімоно, аднолькавая ў мужчын і ў жанчын, а толькі ў жанчын больш яскравыя, ды і падпяразваюцца шырокім шаўковым паясам, які ззаду завязваецца ў жанок вялікім бантам. Японкі

Мал. 33. Японская дзяўчына.

носяць вельмі хітрае ўчасаньне і, каб не псаваць яго сплючы, падкладаюць пад голаў замест падушкі дзераўляныя валкі. Харчуюцца японцы вельмі проста і небагата, найбольш рыжам, фруктамі, рыбаю. Мясца і малака яны зусім блізка ня ўжываюць. П'юць найбольш гарбату, зробленую з дамешкаю паленых зернят.

Японскія хаты звычайна бываюць аднапаверхавыя, без капіталных сьценак, якія замяняюцца лёгкімі, перасоўвальнымі дзераўлянымі перагародкамі. Пераноснымі перагародкамі дзеліцца сярэдзіна хаты на пакоі. На дзень гэтыя перагародкі ссоўваюцца і з вуліцы відаць уся сярэдзіна хаты. Няма тут і печак, замест якіх служаць саганы з жарам.

Мал. 34. Вуліца ў японскай вёсцы.

Як бачым, японская будоўля добра дапасавана да характару прыроды гэтага краю, з яго мяккім кліматам, з яго заўсёднымі зямлятрэсеньнямі, пры якіх толькі гэткія лёгкія будоўлі і могуць трымаць. Сядзяць і сьпяць японцы на пляцёнках з травы ды пальмавага лісьця, мэбля ў хаце ў іх вельмі мала; затое ў ёй вельмі чыста. Наагул сваёй прывычкаю да чыстаты японцы выгадна адрозьніваюцца ад усіх жоўтых народаў; штодзень яны купаюцца або ў моры, або ў спецыяльных бочках, што заўсёды стаяць каля хаты.

Характар японца мае ў сабе шмат цікаўных рысаў. Яго адзначаюць—энергія, працавітасьць і вялікая дысцыпліна. У вадносінах з людзьмі японца вельмі зроўнаважаны і далікатны. Нават натоўп японскі да та-

кой меры дысцыплінаваны і маўклівы, што эўропэйцы могуць толькі дзівавацца. Сярод японцаў моцна развіты паважаньне бацькоў і старэйшых ды патрыотызм, часта даходзячы да крайнасьці; на гэтых-жа асновах пабудавана і японскае ўзгадаваньне.

Японцы вельмі любяць усякія сьвяты ды ігрышчы і шчыра на іх веселяцца.

Усяго насяленьня ў самой Японіі (бяз колёній) 56 мільёну. Прымаючы пад увагу прастору гэтага краю (386 тыс. кв. клм.), мы бачым, што насяленьне тут жыве так густа (145 чал. на кв. клм), як у найгусьцей заселеных краінах Эўропы. Да таго-ж насяленьне гэтае вельмі хутка ўзрастае. Асабліва густа жыве насяляньне на востр. Гондо.

Мал. 35. Поле рыжу ў Японіі.

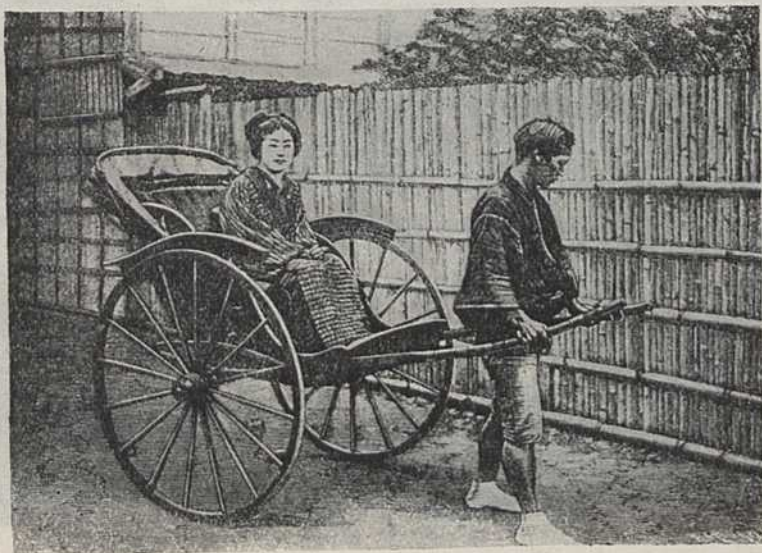
Толькі вялікая працавітасьць японцаў ды ўмелая гаспадарка дазваляюць ім жыць у такой цеснаце; свайго збожжа Японіі ўсё-ж не хапае, і яна прывозіць рыж з Інда-Кітаю.

Жывуць японцы найбольш у вёсках і займаюцца земляробствам: 60 проц. усяго насяленьня—земляробы. Зямлі яны маюць вельмі мала. Гаспадарыць японскі селянін звычайна на невялічкім кавалачку зямлі (найбольш на 1 дзясціне), сее на ёй найбольш рыж і, укладаючы ў сваю маленечкую гаспадарку шмат працы ды клопату, можа з яе пражывіцца з сям'ёю. Цэлымі днямі павінен японец круціць кола, пры дапамозе якога наганяецца вада на рыжовае поле (мал 35), якое часта займае ня толькі даліны, але і схілы гор. У вечары-ж ён ідзе старацца гною, зьбірае яго на дарогах і г. д. Гной у Японіі мае цану і затым ніякага

бруду там на вуліцах не пабачыш—ён адразу трапляе на поле працавітага японца. Ужываюць у Японіі і шмат мінеральных гнаёў (парашкоў); шмат іх прывозіцца сюды з-заграніцы, асабліва з Амэрыкі, шмат здабываецца і ў самой Японіі з морскіх вадаросьляў.

Апрача рыжу, у Японіі на полі сеюць шмат бобу, пшаніцы ды іншага збожжа; у садох-жа, якіх тут ёсьць вельмі многа, разводзяць гарбатнік і морву ды розныя фруктовыя дрэвы; дзякуючы стараннаму дагляду і вялікай працы ды лагоднаму клімату японцы збіраюць з сваіх палёў па два і больш урадкаў ў год.

Шаўкоўніцтва ў Японіі надзвычайна пашырана і па ліку здабыванага шоўку Японія займае *першае месца на зямлі* і вывозіць шмат шоўку заганіцу. Здабываньне-ж гарбаты ня мае такога вялікага значэньня, як у Кітаі, і японская гарбата спажываецца ў самым краі, а заганіцу блізка што ня вывозіцца.

Мал. 36. Джэнэрыкшы.

Асаблівае значэньне, як ні ў адным краі, мае ў Японіі морскае *рыбалоўства*. Каля 3 мільёнаў чалавек займаецца таксама гэтым промыслам. Асабліва славіцца сваімі рыбнымі багацьцямі ўзьбярэжжы паўночных астравоў. Ловяць тут шмат селядцоў, ласосяў, сардынак ды інш. Апроч рыбы, ловяць крабаў (морскіх ракаў), трэпангаў і г. д.

Рыба йдзе на спажыцьцё людзям ды шмат яе ўжываецца на гнаеньне поля, бо скаціны японцы трымаюць мала, а гнаіць зямлю трэба: сама па сабе яна менш ураджайная, чым у Кітаі. Гадоўлі скаціны перашкаджае недахват пашы і сенажаці; з прычыны зямельнае цеснаты яны абярнуты ў палі. Ня маючы скаціны, асабліва рабочае і коняй, усю іхнюю работу мусяць рабіць самі людзі. Таксама на лю-

дзях перавозяць у Японіі і ўсе цяжары (работнікі, што займаюцца перавозкаю, называюцца тут *джэнэрыкшы*, мал. 36). Цяперака, праўда, у Японіі ўжо шмат чыгунак, а ў местах—электрычных трамваяў, якія палягчаюць рух. Трэба сказаць, што электрычнасцю японцы шырока карыстаюцца, ня толькі ў местах, а і на вёсках шмат дзе ёсць электрычнае асвятленне. Для атрымання электрычнае энергіі выкарыстоўваюць тут сілу вадаспадаў, якіх у Японіі ёсць шмат.

Рамёслы моцна пашыраны ў Японіі. Вырабы японскіх рамеснікаў таксама, як і кітайскіх, вельмі прыгожыя і добрае якасці, і разам з тым танныя. Так, японская папера гэткая моцная, што з яе робяць парасоны, вопраткі, перагародкі ў хаце. Па ўсім сьвеце славяцца японскія лякераваныя, папяровыя ды мэталевыя вырабы, шмат іх вывозіцца за граніцу.

Апошнімі часамі вырасла ў Японіі *буйная прамысловасць*, якая ўжо мае больш за *паўтара мільёны работнікаў*. Вырабляюцца тут розныя баваўняныя тканіны, папера ды асабліва развітая мэталевая прамысловасць, што працуе для патрэб войска, флёты і чыгунак. Будуюцца шмат машын, караблёў, ваеннае зброі ды г. д. У часе апошніх вайны мэталевая прамысловасць асабліва моцна развілася. Самі не ваяуючы, японцы дастаўлялі зброю іншым дзяржавам і на гэтым добра зарабілі. У сувязі з развіццём прамысловасці павялічваецца здабыванне вугалю і жалеза, хаця ўсё-ж гэтых матар'ялаў японскай прамысловасці не хапае, і яна іх прывозіць з заграціцы, асабліва з Кітаю. Затое вырабы сваіх фабрык Японія прадае ў Кітаі ды на ўсім усходзе Азіі. Японскія вырабы, хоць і горшыя ад эўропэйскіх, ды танейшыя, бо ў Японіі работнікам плацяць мала.

Гандаль Японіі моцна развіты. Мае яна вялікую флёту, асабліва гандлёвую, якая конкуруе з ангельскаю ды амэрыканскаю.

Галоўныя порты: *Ёкогама*—на ўсходнім беразе востр. Гондо ды *Нагасакі* (мал. 37)—на востр. Кіу-Сіу. Каля Нагасакі ляжаць значныя вугальныя капальні, дзе здабываюць вугаль вельмі добры і танны. Гэта памагло Нагасакі зрабіцца вельмі важным вузлом усіх морскіх шляхоў Усходняе Азіі. Праз яго вывозяць за граніцу шаўковыя тканіны, гарбату, рыж і вырабы японскае мастацкае прамысловасці—парцеляну, лякераваныя рэчы і інш.

Сваю старую культуру японцы ў значнай меры перанялі ад кітайцаў, таксама, як і буддыскую рэлігію, якую вызнае значная частка насялення Японіі. Побач з будызмам пашырана нацыянальная японская рэлігія—*Шінто*, якая складаецца, галоўным чынам, з ушанавання продкаў ды пакланення сілам прыроды. Пры гэтым японскі імператар абагаўляецца.

Да чужаземцаў японцы даўней адносіліся вельмі няпрыхільна, і ім быў закрыты нават доступ у Японію. Гэта вельмі шкодзіла самой Японіі,—яна была ў такім самым заняпадзе, як і Кітай, і моцна зьбыднела

Гадоў 50 назад парадкі ў Японіі змяніліся. Японія завязала са-
мыя шырокія зносіны з эўропэйскімі краямі і пераняла ад іх ўсе зда-
бышчы эўропэйскае культуры. Маладыя японцы сталі ездзіць вучыцца
у Эўропу, а вяртаючыся на бацькаўшчыну, заводзілі ў сябе ўсе эўро-
пэйскія тэхнічныя і культурныя навіны. Злучыўшы здабышчы сусвет-
нае культуры з сваімі ўласнымі культурнымі вартасцямі, японцы ства-
рылі магутную аснову для далейшае цывілізацыі ўсіх азійскіх на-
родаў, якія ўсе ўглядаюцца на Японію ды імкнуцца пайсці ўслед
за ёю. Гэта, між іншым, шмат памагае Японіі пашыраць свае ўплывы
на контынэнце Азіі.

Цяпер у Японіі ёсць некалькі універсітэтаў, дзе профэсарамі
толькі японцы (спачатку прыходзілася японцам запрашаць профэсароў-
чужаземцаў), і густая сетка ніжэйшых школ. У гэтых апошніх школах

Мал. 37. Нагасакі.

вучацца блізка што ўсе дзеці школьнага веку (каля $6\frac{1}{2}$ мільёнаў), бо
ў Японіі заведзена *агульнае абавязковае навучаньне*. З гэтае прычыны
сярод японцаў зусім блізка няма няграмадных. А чытаць паяпонску
навучыцца ня лёгка, бо японцы ўжываюць кітайскія знакі—гіерогліфы.
Апрача гэтых знакаў, маюць яны, праўда, і больш прасты альфавэт
з 50 літар.

Побач з разьвіцьцём прамысловасьці ў Японіі, як і ў ішых краях,
узрасла сіла і значэньне пролетарыяту. У Японіі $2\frac{1}{2}$ мільёны прамыс-
ловых работнікаў, з іх $1\frac{1}{2}$ мільёны працуе ў фабрыках. Сярод работ-
нікаў у Японіі, аднак, вельмі шмат жанок (больш палавіны) і дзяцей.
Палажэньне работнікаў у Японіі ня лёгкае. Законам устаноўлены 12-га-

дзінны рабочы дзень, заробогная плата малая,—усё гэта ёсць бязу-моўна паказчыкам слабасці работніцкага руху ў краі.

Далёкім ад дасканаласці зьяўляецца і політычны лад Японіі. Кіруе гэтай дзяржаваю імператар-мікадо, асоба якога лічыцца сьвятою, і які зьяўляецца галоўным каплянам рэлігіі шінто. Улада імператара абмежавана парлямантам і, значыць, Японію трэба лічыць абмежанай монархіяй.

Сталіцай Японіі лічыцца *Токіо*, найбольшае места краю ($2\frac{1}{2}$ міл. нас.). Ляжыць яно над няглыбокаю морскаю затокаю ля падгор'я Фузі-Ямы. Бліжэй да адкрытага мора над гэтаю самаю затокаю ляжыць порт *Ёкагама* зруйнованы нядаўна зямлятрасеньнем. Помнікамі старое японскае архітэктуры асабліва славіцца даўнейшая сталіца Японіі—*Кіёто*. Недалёка ад яго-ж—*Осака*, найбольшы прамысловы цэнтр Японіі з вялікімі ткацкімі фабрыкамі ды $1\frac{1}{2}$ мільённым насельнем.

Японія, пасля шчаслівае для яе вайны з Расіяй 1904-1905 году, стала лічыцца адной з самых магутных дзяржаў сьвету. У рэзультаце вайны яна атрымала Паўднёвую Манджурыю (з *Порт-Артурам*, *Дайрэнам* і *Мукдэнам*), Корэю і палавіну востр. Сахаліну. У часе апошняе сусветнае вайны яна захапіла кітайскую правінцыю Кіао-Чао з наладжаным немцамі першакалясовым портам Цін-дао. Такім чынам, Пэчылійскую затоку, у якой зыходзяцца найважнейшыя вадзяныя шляхі Паўночнага Кітаю, японцы акружылі з усіх бакоў сваімі, праўда, поў-офіцыяльнымі колёніямі. Гэта дае ім магчымасьць моцна ўплываць на усё жыццё Паўночнага Кітаю; таксама ўплывы Японіі пашыраны і на ўсю Манджурыю, а нейкі час былі пашыраныя і на расійскі Далёкі Ўсход. У іхніх руках і дагэтуль знаходзяцца вельмі багатыя рыбныя промыслы ля вусьця Амура ды каля берагоў Камчаткі. Урэшце, да Японіі-ж адышлі даўнейшыя нямецкія колёніі ў Вялікім акіяне: астравы *Марыянскія*, *Каралінскія* ды *Маршальскія*. Разам з колёніямі Японія займае цяпер 678 тыс. кв. клм. і мае 78 міл. насельнікаў.

Нарысуем дыяграму ліку насельнікаў Кітаю, Японіі, даўнейшай Расіі (180 міл.). Чаму Японія выперадзіла па сваёй культуры і магутнасьці Кітай? Што ты ведаеш аб Куро-Сіво?

ПАЎДНЁВАЯ МУСОНаВАЯ Азія.

Паўднёвая частка мусонавае Азіі блізка што ўся ляжыць паміж зваротнікамі, і затым, у адзнаку ад Усходняе Азіі, мае клімат ня толькі моцна вільготны, але і моцна гарачы; такі-ж самы клімат пануе і на тых яе частках, якія знаходзяцца на поўнач ад зваротніку.

Паўднёвая мусонавая Азія складаецца з трох вялікіх частак: поў-вастравоў *Індастану* і *Індакітаю* ды *Маляйскага* згуртаваньня астра-воў (архіпэлягу). З поўначы гэтыя краіны абмяжованы высокай сьцяною Гімалаяў, за якімі ўжо распасьцерліся краіны з зусім непадобнаю пры-

родаю і Китайські горами. З паўдня і ўсходу іх амывае Індыйскі ды Вялікі акіяны і зьвязаныя з імі моры ды затокі.

Вялізная *Бэнгальская* затока дзеліць поўвастравы Індастан і Індакітай. З захаду-ж узьбярэжжа Індастану амываецца *Арабскім* морам. На паўднёвы ўсход ад Індакітаю, за *Паўднёвым* *Кітайскім* морам, ляжыць *Малаяскае* згуртаваньне астравоў, якое разьдзяляе тут Індыйскі акіян ад Вялікага і злучае сабой Азію з Аўстраліяй. Глянуўшы на карту, мы лёгка пераканаемся, што берагі Паўднёвае Азіі моцна зрэзаныя; гэтая іх адзнака, ведама, спрыяе разьвіцьцю мораплаўства і робіць Паўднёвую Азію лёгка даступнаю з боку мора, палягчае яе зносіны з сьветам.

Клімат Паўднёвае Азіі знаходзіцца ў вялікай залежнасьці ад паўднёва-ўсходніх мусонаў, якія тут дзьмуць. Дзякуючы ім зьмяняюцца поры году, якіх можна налічыць тры. Праз усё лета, з чэрвеня да кастрычніка, тут льюць вялікія дажджы, прынесеныя мусонам. Пазьней мусон зьмяняецца, пачынае дзьмуць з сухазем'я, і аж да лютага ўстаўляецца сухая крыху халаднейшая пара, адпаведная нашай зіме. Трэба, аднак, адзначыць, што і зімою тут усё-ж цяплей, чым у нас улетку, а сьнегу ніколі ня бывае. Ад лютага да чэрвеня надвор'е застаецца сухім, але настае страшная гарачыня і ўпалы даходзяць да $+50^{\circ}$. На астравах-жа Паўднёвае Азіі клімат больш роўны; праз увесь год стаіць гарачыня каля 25° ; аднак, і тут бывае дажджавая пара году і сухая. У часы зьмены мусонаў на моры здараюцца страшныя буры—тайфуны, якія адгэтуль заходзяць на поўнач аж да Японіі, пустошачы ды заліваючы ўзьбярэжжа.

Гарачы і вільготны клімат дае магчымасьць разьвіцца ў Паўднёвай Азіі раскошнай зваротнікавай расьліннасьці ды багатому зьвярынаму жыццю.

Па нізкіх вільготных мясцох ды на схілах гор у Паўднёвай Азіі растуць пышныя *зваротнікавыя* *пушчы*. Складаюцца яны з дрэў вышэйшых і таўсьцейшых, чым у нашых пушчах. Да таго-ж дрэвы гэтыя належаць да самых рознастайных парод; рэдка там можна спаткаць побач некалькі дрэў аднаго віду. Шмат расьце ў гэтых пушчах розных *пальмаў* (кокосавыя, сагавыя ды інш.), фікусаў, панданаў, дрэвавідных папарацый, бананаў з іх лісьцямі па некалькі мэтраў даўжыні, даўжэзных бамбукаў ды г. д.

Усе гэтыя дрэвы і травы моцна розьняцца па высачыні і разьмяшчаюцца сваім гальлём у некалькі паверхаў адны над аднымі. Ёх абвіваюць і пераблытваюць павойныя дрэвы—*ліяны*, ствараючы такія непразны гущар, што праз яго сонца не праходзіць і ўнізе з гэтае прычыны нават у поўдзень цемнавата; там у духаце і парнасьці гніюць паваленыя пні дрэў.

Сярод лясоў у найбольш мокрых мясцох ляжаць зваротнікавыя салоты—*джунглі*, якія пазарасталі бамбукам і вялізарнымі травамі, а на

морських узьбярэжжах—манглевая балоты, на якіх растуць дрэвы з вісячымі ў паветры пераплеценымі карэньнямі; у часе прыплыву карэньне гэтае заліваецца вадою.

Па сушэйшых прасторах, там, дзе выпадае менш ападкаў, разьлягліся зваротнікавыя стэпы—*саваны*, з густой травой, пасярод якое параскіданы дрэвы-хмызьнякі. У большасьці гэтыя стэпы ў цяперашнім часе ўжо ўзораны і пакрытыя нівамі.

У зваротнікавых пушчах ды балотах Паўднёвае Азіі жыве свой асаблівы сьвет жывёл, якіх называюць *жывёламі Індыйскае краіны*. Шмат тут буйное зьвярыны: індыйскіх слоняў, азіяцкіх насарогаў з адным рогам, тапіраў, тыграў, леопардаў і г. д. Вельмі многа малпаў, і паміж імі—чалавекавідных (оранг-утангі, гібоны). Птушкі тут найбольш маюць яскравае пер'е (як папугаі, павы, бажаны). У рэках водзіцца шмат *кракадыляў*. Усюды шмат ядавітых зьмей, як вялізарны *пітон*, самая ядавітая—*акулярная зьмяя* ды г. д.

Для чалавека клімат Паўднёвае Азіі ня вельмі здаровы. Гарачыня аслабляе арганізм, адымае энэргію і здольнасьць да працы, асабліва ў няпрызвычайных эўропэйцаў. Да таго-ж тут бязупынна пануюць розныя пошасьці: чума, халера і малярыя зьвілі сабе трывалае гняздо ў Паўднёвай Азіі і штогод забіраюць мільёны людзкіх жыцьцяў.

Паўднёвая Азія асабліва славіцца багацьцем на расьлінныя продукты. Адгэтуль па ўсім сьвеце развозяць гарбатку, рыж, бавоўну, каву, цукер, дабываны з цукровай трысьціны, перац, мушкатны гарэх, індыго (хварба) і шмат іншых расьлінных продуктаў. Разам з тым Паўднёвая Азія зьяўляецца аднаю з найгусьцей заселеных краін зямлі. Некаторыя тутэйшыя народы, як, прыкл., індусы, у далёкія часы, калі яшчэ ня было і пачатку эўропэйскае цывілізацыі, пасьпелі былі ўжо стварыць сваю досыць высокую культуру, сваю навуку і мастацтва, аб якіх мы можам судзіць паводле дашоўшых да нас літаратурных помнікаў, архітэктуры таго часу і г. д. Але вялікія багацьці Паўднёвае Азіі ўвесь час цягнуць сюды заваявальнікаў; за апошнія стагодзьці эўропэйцы заваладалі траха ня ўсімі яе прасторамі, абярнуўшы іх у свае колёніі.

Паміж якімі роўналежнікамі знаходзіцца Паўднёвая мусонавая Азія? Як раскладаюцца на яе прасторы ападкаў?

І н д а к і т а й.

Поўвостраў Індакітай мае досыць нязвычайную форму. Берагі яго зрэзаны морскімі затокамі: з паўночнага ўсходу ўціскаецца ў контынт *Тонкінская затока*, а з паўдня—*Сямская затока*. Апошняя аддзяляе ад галоўнае прасторы меншы, але даўгі поўвостраў *Малаяку*. Індакітай блізка што ўвесь пакрыты горамаі, асабліва з поўначы.

Яго горныя хрыбты адыходзяць ад гор Тыбэту; трапіўшы на прасторы поўвостраву, яны разыходзяцца вахляром у розныя бакі, асабліва-ж на паўдня. Паміж іх у глыбокіх ды шырокіх далінах плывуць магутныя рэкі.

Некаторыя з гэтых рэк, як *Мэконг* ды *Салюэн*, выцякаюць з гор Тыбэту і маюць значную даўжыню, але, дзякуючы вялікаму спаду і парогам, яны ня вельмі суднаходныя; іншыя рэкі пачынаюцца ўжо на поўвостраве і больш надаюцца да суднаходства. Збліжаючыся да мора, даліны рэк Індакітаю робяцца асабліва шырокімі і пераходзяць

Мал. 38. Сьямэзы.

у шырокія приморскія нізіны. Самі-ж рэкі пры сваім вусці твораць звычайна вялікія дэльты. Астравы гэтых дэльтаў дый наагул приморскія нізіны даўней былі пакрыты *джунглямі*, а цяпер у большасці ўжо абярнуты на ўраджайныя рыжовыя нівы; наагул приморскія нізіны зьяўляюцца найбольш ураджайнымі і густа заселенымі часткамі Індакітаю.

Насяленьне тут любіць сяліцца каля рэк і будуе свае хаты *на палях* з прычыны вялікіх рэчных разводзьдзяў, якія тут часта здараюцца, або нават на плытох.

Увесь-жа горны Індакітай пакрыты і дагэтуль буйнымі зваротнікавымі лясамі, у якіх жыве шмат вялікае зьвярыны: слоняў, насарогаў ды інш. У гэтых-жа лясах ёсць шмат дарагога дрэва, напр., чорнага дрэва, тэкавага дрэва, што йдзе на будоўлю судзін, ды інш.

Апошнімі часамі пачалі тут шмат разводзіць *каучукавага дрэва*, вывезенага з Амэрыкі; цяпер яно займае соткі тысяч дзесяцін у Індакітаі. Разьвіццю багатае расьліннасьці ў Індакітаі вельмі спрыяе яго досыць роўны, гарачы і вільготны клімат. Хістаньні тэмпературы на працягу году бываюць тут зусім невялікія, у межах усяго некалькіх градусаў, пры сярэдняй гадавой тэмпературы каля $+26^{\circ}$.

Народы Індакітаю, якіх можна налічыць больш сотні, належаць, галоўным чынам, да мангольскае расы і гавораць на аднаскладовых мовах, як і кітайцы.

Народы Ўсходняга Індакітаю (*аннаміты*) і паводле сваіх звычайу ды характару вельмі падобныя да кітайцаў; сярод народаў заходняе часткі—*сыямэзаў* (мал. 38) і *бірманцаў*—пераважаюць культурныя ўплывы Індыі. У месцы Індакітаю перабралася некалькі мільёнаў праўдзівых кітайцаў, якія займаюцца тут гандлем і рамёсламі; лёк іх усё ўзрастае, дзякуючы новым эмігрантам з Кітаю. На паўдні поўвостраву Малякі жывуць маляйцы.

Жыхары нізін займаюцца земляробствам і з культурнага боку стаяць шмат вышэй за народы, якія жывуць у горах; апошнія займаюцца найбольш паляваньнем і гадоўляй скаціны.

У земляробстве Індакітаю галоўную ролю граюць засевы *рыжу*. Сеюць яго тут вельмі многа і атрымліваюць высокія ўраджаі, дзяку-

Мал. 39. Сьямская вёска.

ючы багацьцю на ападкі. Рыж у вялікім ліку вывозіцца з Індакітаю ў іншыя краі. Адгэтуль паходзяць $\frac{9}{10}$ усяго сусьветнага вывазу рыжу. Разводзяць яшчэ і шмат іншых культурных расьлін зваротнікавага поясу: цукровую трысьціну, перац, бавоўну ды інш.

Апроч земляробства, разьвіты ў краіне (у горах) лясны ды горны промыслы. Вывозіцца з Індакітаю шмат цэннага дрэва; а ў горах Малякі здабываюць вельмі многа цыны. Здабываюць тутака яшчэ нафту (у Бірме), каменны вугаль, дарагое каменье і г. д.

Большая частка Індакітаю знаходзіцца пад уладаю эўропэйцаў: ангельцаў ды французаў. Французы пануюць ува Ўсходнім Індакітаі, найгусьцей заселеным і найбольш культурным. Ёхнія валаданыі выцягнутыя ўздоўж узьбярэжжаў Паўднёва-Кітайскага мора і яго затокаў.

У портавым месьце *Сайгоне*, што ляжыць каля вусця р. Мэконгу, жыве французскі гэнэрал-губарнатар, які кіруе ўсімі французскімі валаданьнямі ў Індакітаі.

Цэнтральную частку Індакітаю паміж Мэконгам і Салюэнам займае незалежная дзяржава *Сыям* з 9-цю міл. насяленьня; да Сыяму-ж належыць і частка поўвостраву *Малякі*. Край гэты вывозіць вельмі многа рыжу. У вапошнія часы Сыям з культурнага боку пашоў далёка наперад: вялікая частка насяленьня ўмее чытаць і пісаць, пачынаюць будаваць чыгункі, праводзіць тэлеграф. Галоўнае места—*Банкок* (больш за 600 тыс. жых.), які разьлігся на астравах дэльты суднаходнае ракі *Мэнаму*; дамы ў ім пабудаваны найбольш на палях, а замест вуліц—каналы, па якіх ездзяць у чоўнах. Шмат тут ёсьць старасьвецкіх буддыйскіх цэркваў вельмі прыгожае архітэктуры.

Паўднёвая частка поўвостраву *Малякі* належыць ангельцам. Галоўнае места гэтае колёніі—*Сінгапур*—ляжыць на малым востраве пасярод пратокі, што аддзяляе контынэнт ад вялікага вострава *Суматры*. Гэта вялікі і вельмі важны порт, куды заходзяць усе караблі, што плывуць з Эўропы і Індыі ў Усходнюю Азію. Таксама да Ангельшчыны належыць заходняя частка Індакітаю—*Бірма*, з портам *Рангун*, праз які вывозіцца шмат рыжу ды дарагога дрэва.

У яім кірунку ідуць горы Індакітаю? Параўнай іхні ўплыў на клімат з уплывам Гімалаяў. Нарысуй і размалюй карту політычнага падзелу Індакітаю.

Маляйскае згуртаваньне астравоў.

Паміж Азіяй і Аўстраліяй ляжыць цэлы гурт вялікіх і малых астравоў, якія разамносяць назоў *Маляйскага згуртаваньня астравоў* (архіпэлягу). Уваходзяць у склад яго: 1) чатыры *Вялікія Зондскія* астравы: *Борнэо*, *Суматра*, *Цэлебэс* і *Ява*; на ўсход ад іх ляжаць 2) *Малыя Зондскія* астравы (найбольшы з іх востраў *Тымор*) і 3) *Молюцкія* астравы (Молюкі), а на поўначы—вялікая група 4) *Піліпінскіх* астравоў. Калісь на мейсцы архіпэлягу быў контынэнт, які злучаў Азію з Аўстраліяй. Пасьля сухазем'е тут асела ўніз, і яго нізіны заліло няглыбокае мора, якое мы бачым і цяпер паміж астравамі архіпэлягу; узвышшы-ж і горныя хрыбты мора не змагло заліць, і яны засталіся над яго паверхняй.

Паверхня астравоў архіпэлягу гарыстая. Горныя хрыбты на іх зьяўляюцца прадоўжаньнем хрыбтоў Азіі, што можа служыць довадам больш цеснае сувязі астравоў з контынэнтам Азіі ў мінуўшчыне. На тых астравах, якія ляжаць уздоўж Вялікага ды Індыйскага акіянаў, падымаецца шмат згаслых і дзейных вульканаў. Асабліва шмат іх ёсьць на астраве *Яве*. У пратоцы паміж астравамі *Ява* і *Суматрай* на невялікім астраўку ляжыць вулькан *Кракатау*, які даўгі час лічылі згаслым;

у 1883 годзе, аднак, адбыўся страшны па сваёй моцы і вынікам выбух гэтага вулькану. Выбух гэты быў чуцён за тысячы верст, а вульканічны пыл залятаў быў нават у Эўропу. Часта бываюць на астравах архіпэлягу і зямлятрасенні.

Роўнік перасякае архіпэляг цераз самую яго сярэдзіну, і сонца тут заўсёды стаіць у зеніце. Клімат астравоў вільготны, гарачы і дошыць аднастайны: гарача тут і ўлетку, і ўзімку. Паўднёва-заходнія мусоны, якія дзьмуць у большай частцы архіпэлягу, прыносяць шмат ападкаў. На ўсходніх астравах ужо больш значна сувязь з Аўстраліяй. Там дзьме аўстралійскі мусон (з поўначы на поўдзень і наадварот), ападкаў менш, расьлінны і жывёлавы сьвет бяднейшы, так, як і ў сумежнай Аўстраліі.

Усе блізка астравы пакрытыя магутнай расьліннасьцю непрыходных роўнікавых лясоў (мал. 40). Шмат ёсьць у гэтых лясах цэннага

Мал. 40. Бамбукавы лес на востраве Яве.

дрэва з каляровай драўнінай, як тэкавае, сандалавае ды інш. На каранёх дрэў тут жыве расьліна-паразіт *рафлезія* з вялізарнымі (мэтршырыні) чырвонымі, як мяса, кветкамі, найбольшымі ўва ўсім расьлінным сьвеце. Жывуць у гэтых лясах вялізарныя сысуны — слані, тгры, насарогі, шмат малпаў, між іх вялізны оранг-утанг. Зьвярыны сьвет, чым бліжэй пасоўваецца на паўднёвы ўсход, у кірунку да Аўстраліі, тым робіцца бяднейшым; асабліва зьмяншаецца лік сысуноў, але затое ёсьць шмат птушак.

Насяленьня архіпэлягу лічыцца на 60 міль., з якіх 35 міль. жыве на адным востраве Яве. Складаецца насяленьне пераважна з *маляйцаў*, якія на ўсходніх астравах архіпэлягу крыху зьмяшаліся з папуасамі.

Малайцы належаць да жоўтае расы ¹⁾, уросласьці яны нявысокае, з пласкім тварам і жоўта-бураю скураю, бяз вусоў і барады. Будуюцца яны звычайна на рэчных ды морскіх узьбярэжжах; хаты іхнія вельмі часта бываюць на п'ялах (мал. 41). Часамі-ж яны будуюць свае хаты нават на верхавінах дрэў дзеля большае бяспечнасьці ад ворагаў ды зьвяроў.

Насяленьне астравоў стаіць на розных ступаньх культуры. Найбольш культурнае насяленьне жыве на ўзбярэжжах і займаецца земляробствам. Сеюць тут шмат рыжу, дзеля чаго высакаюць лясы, праводзяць штучнае абвадненьне і г. д. Узьбярэжнае насяленьне мае вялікі нахіл да мораплаўства; даўней займалася разбоем-пірацтвам. З рэлігій пашырана найбольш магомэтанства; а на Піліпінскіх астравах—

Мал. 41. Будынкi на п'ялах.

каталіцтва. З другога боку, у глыбіні вялікіх астравоў у непраходных нетрах роўнікавых лясоў жывуць зусім дзікія людзі, як, прыкл., людзеды *даякі* на востраве Борнэо.

З даўных часоў сталі цікавіцца Маляйскім архіпэлягам эўропэйцы, уперад португальцы ды гішпанцы, пасля голяндцы ды ангельцы, і, у канцы,—амэрыканцы. Шмат войнаў адбылося з-за маляйскіх колёніі; у канцы, гішпанцы былі выперты з Піліпінскіх астравоў, якія да іх належалі,—амэрыканцамі, а португальцам засталася ўсяго толькі палова востраву Тьмору. Ангельцы заваладалі паўночнай часткай востраву Борнэо. Рэшта-ж астравоў архіпэлягу належаць да Голяндыі, невялікае эўропэйскае стараны, якая ў 40 раз меншая за свае маляйскія колёніі.

¹⁾ Лічаць іх часамі асобнаю *бураю расаю*.

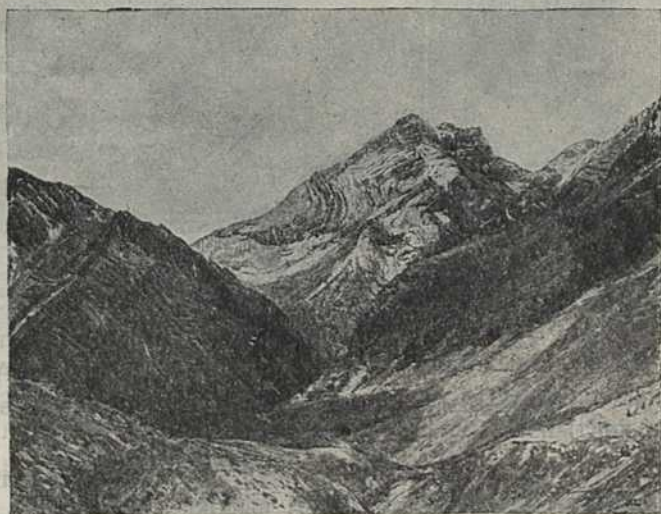
Паміж голяндзкіх валаданняў на асабліваю ўвагу заслугоўвае дзеля сваіх вялікіх багацьцяў востр. *Ява*. Большая частка яго пакрытая ўраджайнымі палямі і садамі. У нізінах разводзяць тут рыж, хлебнае дрэва, цукровую трысьціну, кіяхі, табак, а на схілах гор—кававае дрэва, гарбатнік, хіннае дрэва. Насяленьне жыве на Яве вельмі густа,—да 220 чал. на кв. клм. Голяндцы клапацяцца аб разьвіцьці тут прамысловасьці, праводзяць чыгункі, шосы. За тое-ж яны, з другога боку, моцна эксплётуюць тубыльцаў, якія жывуць у вялікай беднасьці. Галоўнае места голяндзкіх валаданняў—*Батавія*, на Яве.

На *Піліпінскіх* астравах разводзяць вялізарныя плянтацыі табакі, а таксама рыжу, цукровай трысьціны і так званай манільскай пнянкі. Да апошняга часу Піліпіны былі колёніяй Паўночна-Амэрыканскіх Злучаных Штатаў. Галоўны порт іх—*Манільля*.

І н д ы я.

Індыя—гэта абшырная старана (больш 4 міл. кв. клм.), якая складаецца з плоскаўзвышша Дэкану, што разьляглася на поўвостраве Індастане, ды з вялікае Індастанскае нізіны.

З поўначы Індыя аддзелена ад пустынных стэпаў Тыбэту Гімалайскімі горамаі, якія цягнуцца ўдоўжкі на 2½ тыс. клм. пры сярэдняй шырачыні ў 200—300 клм. Вярхі іх, паміж якіх ёсьць найвышэйшыя на

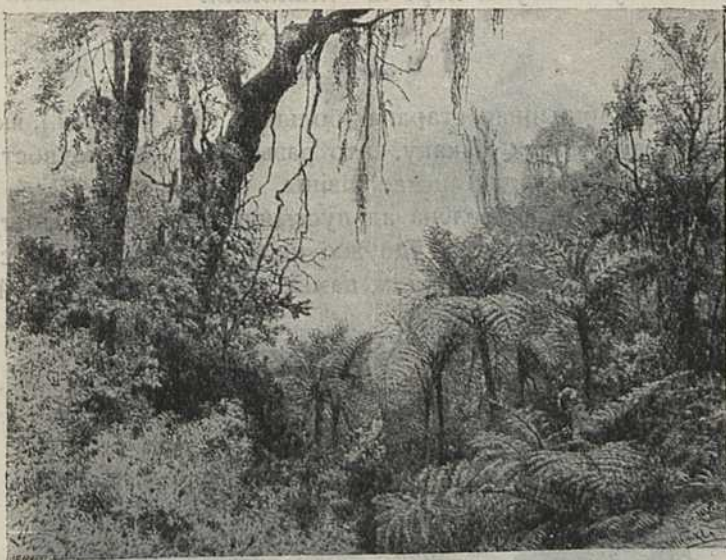

Мал. 42. У Гімалаях.

зямлі (*Эвэрэст*—8.840 м.), ляжаць вышэй сьнегавое мяжы, пакрыты вечным сьнегам і спаўзаючымі ўніз ледавікамі. Спускаючыся з іх уніз, можна пабачыць зьмену самых розных расьлінных краявідаў (мал. 43). Уверсе расьсьцілаюцца горныя сенажаці, парослыя хмызьняком. Ніжэй

ідуць ігластыя лясы, пасяля—ліставыя лясы і, у канцы—раскошная расьліннасьць зваротнікавае пушчы, зложаная з пальмаў, банаў. У самым-жа нізе шырака разьлягліся зваротнікавыя балоты—джунглі, пазрастаўшыя чаротамі ды бамбукам. Тут выліваецца вялізарны лік ападкаў, найбольшы на зямлі. Высокая сьцяна Гімалаяў затрымлівае вільготнае паветра, прынесенае мусонам, прымушае яго падымацца ўгару, а значыць, халаднець; пры гэтым вадзяная пара выдзяляецца з яго ў відзе дажджоў.

Індастанская нізіна пакрыта наносамі вялікіх рэк—*Індусу*, *Гангесу* і *Брамапутры* ды густое сеткі іхніх прытокаў. Хутка зьбягаючы па стромкіх спадах з Гімалаяў, іх верхавіны захапляюць і пераносяць шмат частак зямных парод, а пасяля адкладаюць іх, трапіўшы на нізіну.

Мал. 43. Горны лес ва ўсходніх Гімалаях.

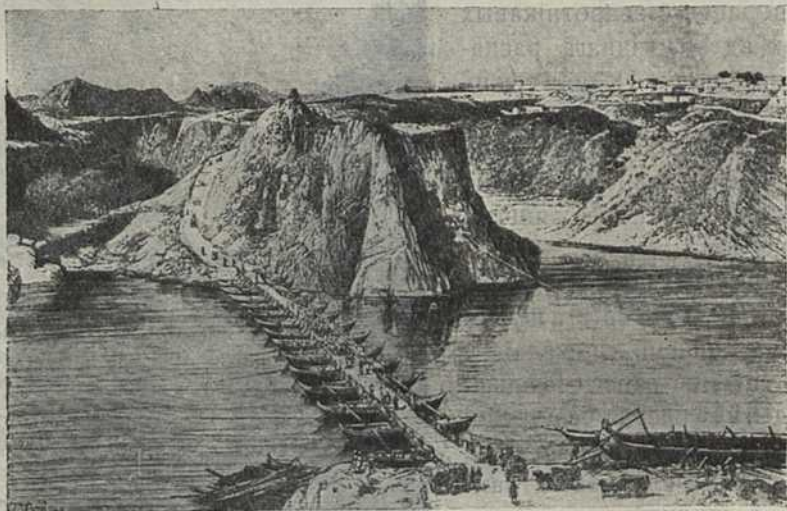
Даўней на месцы Індастанскае нізіны была морская прытока; ёю аддзяляўся Дэкан, які тады быў востравам, ад рэшты Азіі. Рэчныя адклады пасяля занеслі гэтую пратоку, і, такім чынам, Дэкан быццам прырос да контынэнту.

Індус (мал. 44) пачынаецца на паўночным баку Гімалаяў. Яго даліна аддзяляе тут ад гэтых гор другі высокі, яшчэ больш дзікі ды недаступны, чым Гімалаяі, горны хрыбет *Каракорум* (верх яго *Дэсанг*—8.620 м., другі па высачыні на зямлі). Прарваўшыся скрозь данцуг Гімалаяў на нізіну, Індус прымае з левага боку пяць вялікіх прытокаў (*Сэтледж* ды інш.); краіна, што ляжыць над гэтымі прытокамі, называецца *Пэнджаб* (Пяцірэчча). Далей цячэ ён праз пустыню *Тарр* і ўпадае ў Арабскае мора ды пры гэтым твораць дэльту.

Брамапутра таксама, як і Індус, пачынаецца на поўнач ад Гімаляяў і пасля прарываецца праз іх вузкою далінаю ды трапляе на Індастанскую нізіну. Па гэтай-жа нізіне на спатканьне ёй плыве паўночным краем Дэканскага ўзвышша вялічавы і многаводны Гангес. Уліваючыся ў Бэнгальскую затоку, абедзвё гэтае ракі твораць вялізарную супольную дэльту (найбольшую ў сьвеце). Балоцістыя астравы гэтае дэльты пакрыты непраходнымі зарасьнікамі бамбуку—джунглямі. У іх—бацькаўшына тыгры, а таксама і халеры ды малярыі, што робіць гэтую мясцовасьць вельмі нездароваю і нягоднаю для жыцьця людзей, асабліва-ж эўропэйцаў.

Дэканскае плоскаўзвышша мае берагі крыху паднятыя; на захадзе і ўсходзе яны стромка зьніжаюцца да морскіх узьбярэжжаў і з боку мора выглядаюць, як горы, дый носяць назву гор *Гат* (высачыня іх каля 1 клм.)

Каля Індыі ляжыць вялікі гарысты востраў *Цэйлён*, аддзелены ад контынэнту шырокай пратокаю *Пальк*, у якой ловяць шмат пэрлаў.

Мал. 44. І н д у с.

Горы Цэйлёну маюць самы высокі верх у *Адавым Піку* ($2\frac{1}{2}$ клм.), які тубыльцы лічаць за сьвятыню.

Клімат усяе Індыі—гарачы, зваротнікавы, залежны ад паўднёва-заходняга мусону, які прыносіць сюды ўлетку шмат ападкаў. Ападкі, аднак, раскладаюцца ў Індыі вельмі няроўна. Найбольш ападкаў мае вузкая паласа заходняга ўзбярэжжа, дзе мусоны затрымліваюцца горамі Гат, ды на падгор'ях Гімаляяў, у нізіне, па якой цякуць Гангес і Брамапутра, або *Бэнгаліі* (мал. 46). Дзякуючы збытку вільгаці і гарачыні клімату тут разьвіваецца раскошная расьліннасьць зваротнікавых лясоў і джунгляў.

Страціўшы ўсю сваю вільгаць на захад ад гор Гат, мусоны на самае плоскаўзвышша Дэкану прыносяць ужо шмат менш ападкаў. Вільгаці тут ужо ёсьць замала, і з гэтае прычыны на Дэкане лясоў зусім няма. Усё плоскаўзвышша пакрытае зваротнікавымі стэпамі-саванамі, якія цяпер ужо блізка ўсе ўзораныя і вырабленыя на поле. Шмат сушэй таксама і ў Пэнджабе, а на паўдня ад яго мусоны ўжо не трапляюць і бывае так мала дажджоў, што тут стварылася досыць абшырная пустыня *Тарр*. Наагул, Паўночна-заходняя Індыя мае шмат менш ападкаў, чым усходняя яе частка, і па сваім клімаце і жывой прыродзе зьяўляецца пераходнай да суседняга Ірану.

Насяленьне Індыі гэткае вялікае (310 міль.), што там ужо даўно завораты і абярнуты пад земляробскую культуру ўсе прыгодныя для яе землі. Старана гэтая цяпер ужо, можна лічыць, у большасьці бязьлесная, пакрытая нівамі ды садамі. Глебы Індыі—досыць багатыя *чырвоназёмы*, якія творацца ў зваротнікавых краінах ад энэргічнага распаду земных парод. На полі сеюць тут у нізінах шмат рыжу, дзеля якога, ня гледзячы на прыроднае багацьце, на ападкі, праведзена шмат дзе яшчэ і штучнае абвадненьне.

З гэтаю мэтаю адводзіцца вада з рэчак, а дзе гэтага нельга зрабіць—капаюць саджалкі, у якіх зьбіраюць запас дажджавое вады, каб пасья разьвесці яе на палёх, шмат дзе, урэшце, прыходзіцца земляробам пампаваць з студняў ваду дзеля абвадненьня свайго рыжовага поля. Цяпер у Індыі абвадняецца ўсяго каля 20 міль. гэктараў, г. зн. прастора роўная дзвём трацінам Беларусі.

У месцах з больш сухім кліматам рыжу сеюць мала; там яго месца заступаюць іншыя хлебныя расьліны. Так, на Дэкане сеюць асабліва шмат проса, у Пэнджабе—пшаніцы. Вялікія прасторы займае ў Індыі культура *баваўны*: па ліку здабыванае баваўны Індыя стаіць на другім месцы пасья Амэрыкі. Больш, чым дзе, сеюць тут індыйскіх канапель—джуты, з якога вырабляюць вяроўкі, тканіны. У Бэнга-

Мал. 45. Гімалаяі. Даліна р. Сэтледжа.

лії разводзяць шмат *морвы* і пашырана шаўкоўніцтва, разводзяць тут яшчэ шмат *індыго* (якое дае сінюю хварбу), цукравай трысціны, маку (ідзе на выраб опіуму) і асабліва шмат алейных расьлін (рапсу, лёну ды інш.), якія даюць адзіны ўжываны насяленьнем Індыі тлушчавы матар'ял.

У садох, апроч таго, разводзяць бананы, пальмы; Цэйлён вядомы па культуры кокосавае пальмы. Шмат разводзяць *гарбатніку*, асабліва на Цэйлёне, побач з кававым дрэвам. Апошнімі часамі Індыя стала вывозіць шмат гарбаты і выперадзіла ў гэтай справе нават Кітай. Індыя, адным словам, мае вялізарныя *расьлінныя багацьці*, адзначаецца надзвычайнай рознастайнасьцю расьлінных форм, і з гэтага боку з ёй ня можа зраўняцца ні адна краіна зямлі.

Мал. 46. Бэнгальскі краявід.

У параўнаньні з расьлінным багацьцем мінеральныя багацьці Індыі маюць меншае значэньне. Найбольш іх знаходзіцца на Дэкане: ёсьць там і каменны вугаль, і золата, і цэнныя манганавыя руды. Разьвіваецца ў Індыі і гадоўля скаціны. Шмат трымаюць бавалаў, гарбатых быкоў (*зэбу*) ды асвоеных *слоняў*. Ужываюць жывёлу, аднак, толькі для работы; мяса-ж індусы не ядуць: гэта забараняе іхняя рэлігія.

Усялякія рамёслы шырока разьвітыя ў Індыі і да таго-ж з даўных часоў. Усюды вядома работа індыйскіх рамеснікаў: дываны, кашмірскія шалі, вырабы з сталі ды медзі. Апошнімі часамі стала моцна разьвівацца ў Індыі і фабрычная прамысловасьць. Важнейшыя прамысловыя месцы: *Бомбай*,—з ткацкімі фабрыкамі, і *Калькута*—з жалезнымі ды джутовымі фабрыкамі. Аднак, produkтаў свае прамысловасьці Індыі не хапае, і яна шмат яшчэ прывозіць тавараў з Эўропы.

Насяленьне Індыі дзеліцца на шмат пляменьняў і народаў, якія часта належаць да розных рас. Першымі насельнікамі Індыі лічацца *колярыйскія пляменьні*, якія належаць да чорнае расы; нязначныя рэшткі іх засталіся да нашага часу на Дэкане. Шмат больш пашыраны іншы народ чорнае расы—*дравіды*, якія пазьней зьявіліся ў Індыі; іх налічваецца да 60 мільёнаў; займаюць дравіды ўсю паўднёвую частку Дэкану. Гэта ўжо досыць культурны народ, які зьмешваўся з народамі белае расы і мае з ёю шмат супольнага. Калісь яны жылі на ўсім поў-востраве. Але 4.000 год назад з паўночнага захаду прышоў у Індыю

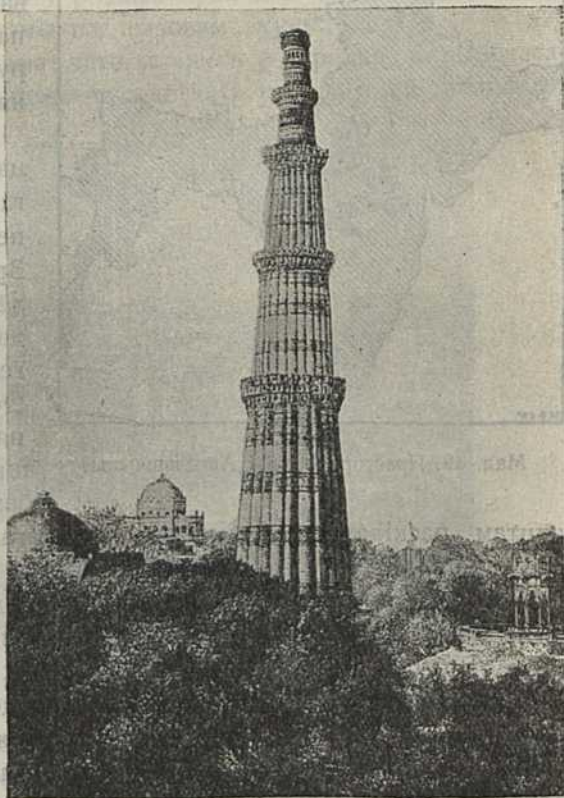
Мал. 47. Індусы.

народ белае расы—*індусы*. З мясцовымі тубыльцамі індусы часткаю зьмяшаліся, часткаю адціснулі іх на паўдня, займаючы большую і лепшую частку Індыі. Былі яны тады ўжо народам культурным, красавалі сярод іх навукі ды мастацтвы, на памяць аб чым засталіся іхнія кнігі *Вэды*, пісанья ў даўнейшай мове індусаў—санскрыцкай; перахаваліся цудоўныя памяткі іхняе архітэктуры, як, прыкл., цэрквы-пагады (мал. 48, 51). Пазьней у Індыю перасяляліся яшчэ і іншыя народы з суседніх Тыбэту, Арабіі ды Пэрсіі. У XV веку з поўначы прышлі ў Індыю вандроўныя манголы і, зваяваўшы індусаў, залажылі тут г. зв. *імнэрыю Вялікага Могола*; пакрысе, аднак, заваявальнікі зьмяшаліся з тубыльцамі. перанялі іхнюю культуру і мову. У тым-жа веку ў Індыі сталі зьяўляцца эўропэйцы, пачынаючы з Васко-дэ-Гамы (1497 г.), і пачалі яе пакрысе колёнізаваць.

Індусы (мал. 47) бываюць звычайна высокае ўросласьці, з цёмнаватым колерам твару, чорнымі, бліскучымі валасамі ды прыгожымі вачыма. Адзяюцца яны ў беляя лёгкія вопраткі. Мужчыны носяць на галаве палатняную наметку і ніколі ня брыюць барады. Жывуць індусы ў вёсках, у хатах з бамбуку і гліны.

Найбольш пашыраная ў Індыі рэлігія—*браманізм*, пабудаваная на фантастычных мітах, што адбіваюць вялічавую прыроду Індыі, на аскетызьме, дапускаючая чалавечыя ахвяры. Між іншым вераць браманісты ў тое, што пасля сьмерці чалавека душа яго перасяляецца ў цела розных жывёл і згэтае прычыны ня ўжываюць мяса. *Буддызм* таксама зарадзіўся ў Індыі і даўней быў нейкі час тут значна пашыраны; пасля, аднак, народныя масы адварнуліся ад буддызму з яго адарванаю ад жыцця моральнаю навукаю і вярнуліся да браманізму. Варта заўважыць, што як навука Будды, так і яго жыццё вельмі падобны да эвангельскіх апавяданняў, хаця Будда жыў, лічаць, на 500 год раней за хрыста. Цяпер у Індыі ўсяго каля 7 мільёнаў буддыстых. Затое ў паўночна-заходняй частцы Індыі жыве шмат (больш—60 міл.) *магомэтан*; у політычным жыцці Індыі гэтая група насяленьня грае значную ролю.

У гісторыі індусаў браманізм адыграў вельмі важную ролю. Ён увёў рэзкі падзел народу на *касты*¹⁾. Галоўная каста—капланы або браміні; асобныя касты твораць ваякі, земляробы, рамеснікі і г. д. Каастваў усіх вельмі многа, а падзел між імі гэткі, што людзі, напр., найніжэйшае касты, *пары*, ня маюць права нават падыйсці да браміна бліжэй, чым на сто крокаў, самы від іх лічыцца нячыстым і. г. д. Цікаўна, што гэты падзел на касты ня мае нічога супольнага з падзе-

Мал. 48. Індыйская архітэктура. Вежа ля Дэлі.

¹⁾ Кіштам даўнейшых нашых *станаў*: шляхты, сялянства, духавенства, мяшчанства і г. д.

лам на соцыяльныя класы: часта брамін бывае бяднейшы за парыя, але фанабэры свае ня траціць. Пагарда і нянавісьць паміж кастамі зусім абясілілі індускі народ; у мінуўшчыне яны былі прычынаю таго, што старавечная культура індусаў застыгла на шмат вякоў без далейшага разьвіцьця. Дзякуючы ёй-жа над сотнямі мільёнаў насяленьня Індыі ў сучаснасьці пануе жменька чужынцаў—ангельцаў (апошніх усіх ёсьць там каля 200 тыс. на 300 міл. тубыльцаў). Індусы, праўда, і наагул народ мяккаго характару, пакорны і ціхі, і панаваць над імі нятрудна. Аднак-жа, у вапошнія дзесяцілецьці і ў Індыі пачаўся шырокі рэволюцыйны рух, скіраваны, галоўным чынам, проці ангельцаў.

Мал. 49. Прастора Індыі і Ангельшчыны.

Хаця першымі з эўропэйцаў у Індыю трапілі португальцы, але хутка тут сталі пераважаць ангельскія ўплывы. Зрабіла Індыю ангельскай колёніяй нават не ангельская дзяржава, а беспасярэдна ангельскі капіталізм у васобе г. зв. *Ост-Індэкае Компаніі*. На працягу двух з паловаю вякоў пашырала яна ўсялякімі спосабамі свае ўладаньні ў Індыі

коштам раскідаўшайся імперыі Вялікага Могола, і толькі ў палове прошлага веку за кіраваньне Індыяй узяўся ангельскі ўрад. Цяпер на чале ангельскае адміністрацыі ў Індыі стаіць віцэ-кароль, які жыве ў м. *Дэлі*, у даўнейшай сталіцы Вялікіх Моголаў. Часткай краю кіруе ён беспасярэдна, пры помачы сваіх чыноўнікаў, у другой-жа частцы пазаставаліся яшчэ і дагэтуль мясцовыя князкі (*раджы*), якія, аднак, знаходзяцца ў поўнай пакоры і залежнасьці ад ангельцаў. На поўначы Індыі ў горах ёсьць дзьве самастойныя дзяржавы: *Нэпал* і *Бутан*. Войска свайго ангельцы трымаюць мала; маюць яны затое шмат добравольнага войска, набранага паміж самых індусаў; гэта так зв. *сіпай*.

Для ангельцаў Індыя мае вялізарнае значэньне. Сюды яны збываюць значную частку produkтаў свае прамысловасьці, атрымліваючы на замен шмат цэнных расьлінных produkтаў Індыі: баваўну, гарбату, рыж, алейнае насенне, джуту і г. д. Каб мець больш карысьці з свае колёніі, ангельцы клапацяцца аб падняцьці культуры, праводзяць дарогі і чыгункі, ладзяць штучнае абвадненьне, стараюцца аб магчыма шырэйшым разьвіцьці прамысловасьці, закладаюць індускія школы і нават стварылі два унівэрсытэты, у якіх цяпер ўжо шмат ёсьць профэсараў-тубыльцаў. Затое, з другога боку, насяленьне стогне ад па-

даткаў і жыве ў вялікай бядзе. А час-ад-часу ў Індыі здараецца голад. Досыць толькі спазьніцца мусону, як прападае частка ўраджаю ў больш сухіх мясцох краю, і праз гэта мільёны людзей гінуць з голаду. Ня могуць даць рады ангельцы і на пошасыці: ад чумы, халеры і малярыі гінуць тут штогод другія мільёны людзей. Самі ангельцы з гэтае прычыны ня дужа ахвотна селяцца ў Індыі і, зрабіўшы інтарэсы, сьпяшаюцца, каб як найхутчэй з яе выехаць на бацькаўшчыну ці хоць на які індыйскі курорт у горы, дзе варункі жыцця здаравейшыя. Ад зямельнае цеснаты ды цяжкіх варункаў існаваньня і самі індусы ў значным ліку эмігруюць у розныя краі, дзе найбольш робяць цяжкую чорную работу і вядомы пад назовам „кулі“.

Апошнія дзесяцілецьці шмат чаго зьмянілі ў парадках індыйскага жыцця. Індыя ўцягнулася ў межы сусьветнага рынку, у ёй запанаваў

Мал. 50. Калькута.

капіталізм. Стала вельмі шывка разьвівацца індыйская прамысловасьць, асабліва ў гады апошняе сусьветнае вайны, калі ангельская прамысловасьць была занята ваеннымі вырабамі і не магла ўжо поўна абслужваць патрэбы колёній. Скарыстаўшы з гэтых абставін, індыйская прамысловасьць запанавала на мясцовым рынку ды яшчэ свае вырабы вывозіць заганіцу—у Кітай, Усходнюю Афрыку, на Маляйскі архіпэляг і г. д. З разьвіцьцём прамысловасьці галоўная роля ў ёй перашла ад ангельцаў да мясцовае індускае буржуазіі, і апошняя пачала граць відную палітычную ролю ў краі. Да таго-ж ангельскія школы і унівэрсытэты выгадавалі досыць лічную індускую інтэлігенцыю. Уперад гэтая інтэлігенцыя, зачараваная ангельскай культурай, толькі вельмі нясьмела падымала свой голас на абарону праў Індыі. Пасьля яе дамаганьні, (а разам і дамаганьні індыйскае буржуазіі) сталі

расьці і выліліся ў шырокі нацыянальны рух, на чале якога сталі г. зв. *Нацыянальныя Конгрэсы*; пачалося змаганьне за аўтономію Індыі, якое, праўда, даўгі час ішло пад лёзунгам: „бяз гвалту“, які выставіў індускі дзеяч Гандзі.

Побач з узрастаньнем прамысловасьці расьце і пролетарская Індыя. Цяпер ужо ёсьць у ёй да 9 мільёнаў фабрычных работнікаў, якія ў значнай меры арганізаваны ў профэсыянальныя саюзы.

Пад уплывам цяжкіх варункаў бытаваньня, высокіх ангельскіх падаткаў і бяспраўнага палажэньня работнікаў сярод меставага пролетарыяту і вялізарных сялянскіх мас Індыі насьпяваюць рэволюцыйныя настроі; яны выліваюцца ў форму зямельных паўстаньняў сялянства, забастовак ды аружнае барацьбы пролетарыяту ў местах. Гэтыя-ж настроі ўдалося выкарыстаць дзеячом Конгрэсу; яны, пад кіраўніцтвам успомненага ўжо Гандзі, арганізавалі шырокі масавы бой-

Мал. 51. Бэнарэс.

кот ангельскіх тавараў, што моцна падкапала ангельскі гандаль у Індыі, ды таксама бойкот ангельскіх школ і судоў. Індыйскі-ж пролетарыят у сваіх імкненьнях ідзе шмат далей аўтономіі. Ён выразна дамагаецца незалежнасьці Індыі і скасаваньня ў ёй улады буржуазіі.

Пры такіх варунках ангельцы могуць утрымацца ў Індыі толькі пры дапамозе свае хітрае політыкі. Яны выйграюць, прыкл., на тым, што пасвараць між сабою паасобныя групы насяленьня Індыі. Так, прыкл., ім удалося было выкарыстаць недавер'е, якое існавала паміж магомэтанамі і браманістамі, і дабіцца звадкі гэтых дзвёх вялікіх політычных груп Індыі; пасяля, аднак, і адны, і другія зразумелі, што звадкі

йдуць на іх супольную школу, і цяпер ужо выступаюць заўсёды згодна. Грамадзкія сілы Індыі нагэтулькі ўжо выраслі, што ангельцам хутка, пэўна, прыдзецца шмат у чым ім саступіць.

Цяпер ужо ёсць у Індыі свой парлямант, які, аднак, не карыстаецца такімі правамі, як мясцовыя парляманты ў ангельскіх колёніях, залюдненых эўропэйцамі.

Найбольшыя **месты і порты Індыі**—*Калькута* (1.200.000 нас. мал. 50) у дэльтэ Гангеса, і *Бомбай*—на заходнім узбярэжжы поўвостраву. Цераз іх ідзе галоўная частка індыйскага морскага гандлю. На ўсходнім узбярэжжы—вялікі порт *Мадрас*.

Апроч гэтых местаў, варта ўспомніць яшчэ аб *Бэнарэсе*, (мал. 51), які ляжыць у сярэдзіне краю над Гангесам. Гэта места для індусаў мае асаблівае рэлігійнае значэнне, выходзіцца сюды шмат багамолаў, каб памаліцца ў сьвятынях Бэнарэсу (якіх больш тысячы падымаецца над месам) ды выкупацца ў „сьвятых водах“ Гангеса.

Мал. 52. Вэддас з Цэйлёну.

Усе большыя **месты Індыі** злучаны між сабою чыгункамі; найгусцейшая сетка іх зьмяшчаецца ў багатай даліне Гангеса.

Вялікі востраў *Цэйлён* мае яшчэ больш багатую прыроду, чым Індыя, і ўвесь блізка пакрыты зваротнікавымі лясамі. Разводзяць на ім шмат гарбатніку і кававага дрэва, а таксама рыж, кокосавую пальму і г. д. Шмат вывозіцца адгэтуль гарбаты і кавы. Насяленьне тут мяшанае, складаецца, галоўным чынам, з сінгалезаў—белае расы; ёсць, апроч таго, і малакультурныя *вэддасы* (мал. 52), якія займаюцца паляваньнем, ня будуюць хат, а жывуць у пячорах і замест адзежы носяць толькі павязкі з лісьця.

Галоўны порт Цэйлёну—*Колёмбо*. Сюды заходзяць усе караблі, што плывуць з Эўропы на ўсход.

Параўнай утварэньне Усходня-Кітайскай нізіны і Індастанскае. Падзялі Індыю на часткі па прыродных асаблівасьцях, па гаспадарчых. Якую карысьць маюць з Інды ангельцы?

ПУСТЫННА-СТАПОВАЯ АЗІЯ.

Усю Цэнтральную і Заходнюю Азію займаюць краіны з сухім *контынэнтальным кліматам*, у большасці — *бястокавыя*, пакрытыя пустынямі ды стэпамі. Такі выгляд гэтых краін тлумачыцца тым, што яны ўяўляюць з сябе, галоўным чынам, высокія *пласкаўзвышшы*, абкружаныя з усіх бакоў *горнымі хрыбтамі*. Гэтыя хрыбты затрымліваюць вільготныя вятры, што дзьмуць з акіянаў, і прымушаюць іх аддаць усе ападка, якія тыя несці, па сваім знадворным баку; не дапускаючы акіянічных вятроў на ўнутраныя *пласкаўзвышшы*, гэтыя *крайнія горы* з'яўляюцца прычынаю сухасці і *контынэнтальнасці* клімату *пласкаўзвышшаў*.

Усё жыццё і людская культура змяшчаецца тут у *оазах*, якія размяшчаюцца ўздоўж рэк, ручаінак, на падгор'ях хрыстоў, дзе звычайна вятры, што дзьмуць з пустыні, адкладваюць пласты лёсу, над крыніцамі і наагул там, дзе можна правесці вяду на палі і сады — зрабіць *штучнае абвадненне*. Бяз штучнага абваднення глебы ў гэтай частцы Азіі ўраджаю нідзе блізка не даюць. Зразумела, што ў оазах і жыве большая частка насялення, жыве густа і займаецца земляробствам. На нязмераных-жа прасторах стэпаў і пустынь *вандруюць* толькі дзе-ні-дзе *пастырскія пляменьні* з сваімі стадамі. Насяленне наагул у гэтых краінах вельмі рэдкае.

Такі выгляд маюць усе краіны, што ляжаць між Хінганам і берагамі Міжземнага мора. Толькі нязначныя, параўнаўча, прасторы на заходніх морскіх узбярэжжах маюць іншы характар. Тут часамі можна стрэнуць нават цераз меру вільготны клімат і, разам з тым, буйную падзваротнікавую расьліннасць, сваім багаццем прыпамінаючую некаторыя мусонавыя краіны. Таксама, ведама, багацейшую расьліннасць маюць і знадворныя *спады* крайніх гор. Але гэта толькі выняткі, якія мала змяняюць агульны вобраз Заходняе і Цэнтральнае Азіі.

На сваім вялізарным працягу пустынна-стаповая Азія далёка неаднолькавая і дзеліцца на рад краін, якія розняцца між сябе і географічным палажэннем, і геалёгічнаю будоваю, кліматам, эканомічнымі і этнографічнымі асаблівасцямі; мы іх будзем разглядаць цэлымі групамі, як яны натуральна і складаюцца, прыкл.:—Цэнтральна-Азійскія *пласкаўзвышшы*, Туранская нізіна, Пярэдняя Азія.

ЦЭНТРАЛЬНА-АЗІЙСКІЯ ПЛОСКАЎЗВЫШШЫ.

Ад Хінгану да горнае стараны—Паміру і ад Сібірскіх гор да Гімалаяў разлягліся вялізарныя і высока—на некалькі кілёметраў—паднятыя над роўнем мора *пласкаўзвышшы* Цэнтральнае Азіі. *Памір* (мал. 53) ляжыць якраз у тым месцы, дзе паяс *пласкаўзвышшаў* Азіі наймацней звужаецца, быццам сціснуты дзвюма нізінамі: з паўдня Інда-

станская, а з поўначы—Туранская. Памір дужа высокае (каля 4 клм. высачыні) узвышша, над якім падымаюцца высокія горныя хрыбты з найвышэйшым верхам—*Мустаг-Ату* („Бацька сьнегавых гор“), які мае вышыні $7\frac{1}{2}$ клм. Ад Паміру, як ведаем, адыходзяць на паўднёвы ўсход горы Гімалая ды Каракорум, якімі абмежваюцца плоскаўзвышшы Цэнтральнае Азіі з паўдня. Апроч іх, ад Паміру адыходзяць горы *Куэнь-Лунь*, якія цягнуцца на некалькі тысяч кілёмэтраў у шырынёвым кірунку, разгаліняюцца на некалькі хрыстоў і абмежваюць з поўначы найвышэйшае плоскаўзвышша зямлі—*Тыбэт* (падняты на 4-5 клм. над роўнем мора). На поўнач ад Куэнь-Луню ляжыць шырачэнная западзіна *Хан-Хай* (пакітайску значыць „Высахлае мора“); тут і сапраўды некалісь было абшырнае мора, велічынёю з цяпераш-

Мал. 53. На Паміры.

няе Міжземнае. Высачыня Хан-Хаю над роўнем мора ўсё-ж каля 1 клм. У заходняй частцы Хан-Хаю ляжыць вялікая пяшчаная пустыня, якая называецца *Такла-Макан*. Ува ўсходняй частцы аж да самага Хінгану разляглася камяністая пустыня *Гобі* (мал. 54) Паўночным краем Такла-Макану цягнецца высокі горны хрыбет *Тянь-Шань* („Небесныя горы“) з верхам *Хан-Тэнгры* ($7\frac{1}{2}$ клм. высачыні). На поўнач ад Хан-Хаю наагул ляжыць цэлы паяс салонных стэпаў, перасечаных у розных кірунках адгор’ямі Сібірскіх гор—Забайкальскіх, Алтаю ды інш. Усходняя частка гэтае краіны носіць назоў *Знадворнае Манголіі*. На захад-жа ад яе, а на поўнач ад Тянь-Шаню ляжыць досыць роўная стапавая краіна *Джунгарыя*; яна звязвае плоскаўзвышшы Цэнтральнае Азіі з Туранскаю нізінаю. Сюдою ў старадаўнія часы кіраваліся ваяўнічыя горды вандроўнікаў Цэнтральнае Азіі ў свае паходы на заходнія староны; затое Джунгарыю называюць „брамаю народаў“.

Клімат Цэнтральнае Азіі рэзка кантынэнтальны і сухі. Даждзжы тут бываюць рэдка, неба заўсёды яснае, паветра празрыстае. Нават улетку дзенная гарачыня, якая ажно абпальвае скуру, змяняецца ў ночы марозам. Узімку-ж марозы даходзяць да -40° . Земныя пароды, непакрытыя тут сьнегам, якога выпадае вельмі мала хутка трэскаюцца і развальваюцца на дробныя часткі. Распаленыя ў дзень масы паветра падымаюцца ўверх, захоплваючы з сабой лягчэйшыя часткі разбураных земных парод, ад чаго ў паветры тут звычайна вісіць пыл, быццам туманом усьцілаючы плоскаўзвышшы. Вятры наагул да канчваюць работу марозаў; яны разьдэмухваюць разбураныя часткі земных парод, падымаючы ўгару ды пераносячы на далёкія адлегласьці лёгкае пыл, з якога на краёх пустыні, дзе выпадае больш дажджоў, або на падгор'ях бліжэйшых горных хрыбтоў адкладаюцца таўстыя пласты лёсу. Цяжэйшыя-ж часьцінкі вецер гоніць па паверх-

Мал. 54. У пустыні Гобі.

ні зямлі, творачы з іх пяшчаныя выдмы, г. зв. *барханы*, якія маюць форму ветаха. Гэтыя выдмы вецер, увесь час перасыпаючы, перасоўвае з месца на месца па прасторах пустыні.

Такі спосаб выпятрэння тлумачыць і самае паходжаньне плоскаўзвышшаў Цэнтральнае Азіі. Калісьці на іх месцы былі горныя хрыбты рознае высачыні. Матар'ялы выпятрэння, якіх ня здужалі выдэмухаць вятры, не вымываліся адгэтуль вадою ў рэкі і ня выносіліся прэч, але заставаліся на месцы, засыпаючы пакрысе даліны паміж гор ды ніжэйшыя горы, аж пакуль на месцы горных краін не стварылі высокіх плоскаўзвышшаў, над якімі падымаюцца толькі па краёх найвышэйшыя горныя хрыбты.

На знадворных бакох гэтых гор дый наагул па высокіх горах выпадае досыць многа ападкаў, і вярхі іх пакрытыя сьнегам, а часта на іх ёсьць і ледавікі, хаця сьнегавая лінія ляжыць тут усё-ж вельмі высака. Гэтыя сьнягі ды ляды даюць пачатак найвялікшым рэкам Азіі—Ян-цы-дзяну, Амуру, Янісею, Брамапутры, Індусу, якія адгэтуль расьцякаюцца ўва ўсе бакі, імкнучыся да акіянаў. Некаторыя рэкі, аднак, цякуць не да акіяну, а ў сярэдзіну плоскаўзвышшаў. Бурлівымі патокамі зьбягаюць яны з гор і даходзяць нават часта значнае велічыні і магутнасьці. Канчаюцца-ж яны або ў бясстокавых салонах вазёрах, або проста гінуць сярод пяскоў пустыні дзякуючы вялізнаму параваньню. Найбольшая з такіх рэк—р. *Тарым*, якая цячэ ў заходняй частцы Хан-Хаю і ўпадае ў возера *Лоб-Нор*. Шмат ёсьць на плоска-

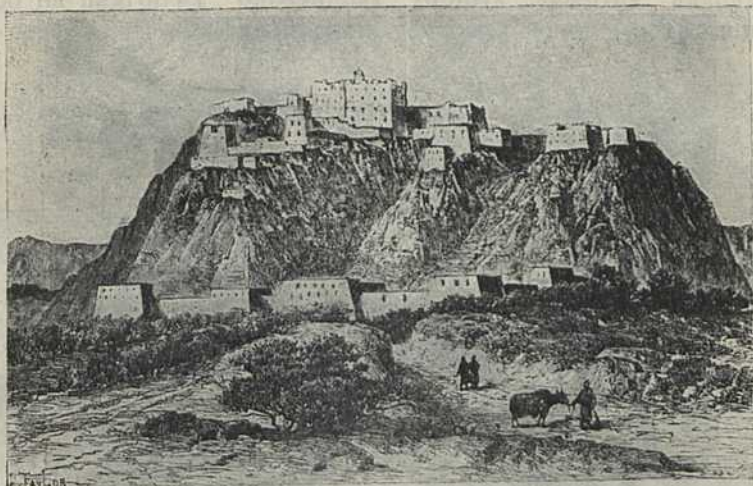
Мал. 55. Свойскі як.

ўзвышшах такіх салонах азёр. Іншыя з іх ляжаць вельмі высака над роўнем мора, як воз. *Тэнгры-Нор* у Тыбэце,—па высачыні $4\frac{1}{2}$ клм. Такім чынам, траха ня ўся Цэнтральная Азія ўяўляе з сябе бясстокавую краіну.

У далінах рэк, на падгор'ях крайніх хрыбтоў у оазах расьліннасьць досыць багатая, земляробства разьвітае. Рэшту-ж Цэнтральнае Азіі займаюць пустыні і стэпы. Пустыні пяскавыя ды камяністыя, ляжаць даўгім паясам пасярэдзіне, у западзіне Хан-Хай. Па абодвух бакох гэтага паяса разьлягліся салоныя стэпы з рэдкай травой, найбольш усялякімі палынамі ды дробнымі хмызьнякамі, як саксаул. Ня гледзячы на такую бедную расьліннасьць, у гэтых стэпах жыве шмат дзікае зьвярыны: тысячныя стады антылёп, шмат дзікіх быкоў—*якаў* (мал. 55), горных казлоў—аргалі, дзікіх вярблюдаў. Ёх зьніштажаюць

досыць лічныя драпежнікі—ваўкі, медзвядзі. Перахавалася гэтая зьвярына дзякуючы вельмі рэдкаму людзкому насяленьню. На 6 міл. кв. клм. прасторы живе тут усяго 6½ мільёнаў насельнікаў. Усё гэтае насяленьне належыць да жоўтае расы і дзеліцца на шмат народаў і пляменьняў.

Тыбэт—найвышэй паднятая краіна Азіі. Вярхі яго хрыбтоў даходзяць да 7 клм. высачыні ды нават і даліны ў большасьці ляжаць на якіх 5-6 клм. над роўнем мора. Ува ўсёй гэтай вялізарнай краіне пануе рэзкі горны клімат. Павебра тут зрэджанае, вельмі празрыстае, хістаньні тэмпературы—дужа вялікія. Насяленьне туліцца да рэчных далін паўднёвага Тыбэту, дзе клімат крыху мякчэйшы. Жывуць тут земляробы—*тыбэтцы*, народ мяшанае крыві, але найбольш падобны

Мал. 56. Лхасса.

да кітайцаў. Сеюць яны найбольш ячменю, а жывуць у хатах з каменяў. Належаць тыбэтцы да буддыскае рэлігіі. Буддыскіх духаў—нікоў—*ламаў* тут вельмі многа (лічаць, што каля 1/3 часьці ўсяго насяленьня), і яны кіруюць краем, трымаюць яго ў цемнаце і забабонах. Галоўны з іх—*далай-лама*, якога буддыстыя ўважаюць за жывое выяўленьне самога Будды, живе ў месцы *Лхассе* (мал. 56), у даліне верхняе Брамапутры, у дзесяці паверхавым палацы. У гэтае места ламы не дапускаюць нікога з старонніх людзей, апроч буддыстых.

У стэпах цэнтральнага і заходняга Тыбэту насяленьне вельмі рэдкае. Там жывуць вандроўнікі—*тангуты*, якія гадуюць якаў; жывёлы гэтыя вельмі добра дапасаваныя да язды ў горах. Паўночны-ж Тыбэт зусім блізка бязьлюдны.

Кашгарыя. або **Ўсходні Туркестан.** Гэтак называецца заходняя частка Хан-Хаю, у адзнаку ад заходняга, або расійскага (які належаў

да Расії) Туркестану, які займає частку Туранське низини і сусідні гори. Ляжыць Усходні Туркестан у вадазборы р. Тарыму. Уздоўж гэтай ракі і яе прытокаў, асабліва-ж на пакрытых ураджайнай лёсавай глебай падгор'ях акружаючых краіну хрыбтоў Тянь-Шаня і Куэнь-Луня, ляжаць оазы, у якіх сабрана большасць насялення краіны. Насяленне гэтае складаецца з *кашгарцаў*, народу жоўтае расы, блізкіх да туркаў; яны—магомэтане. Жывуць яны ў гліняных хатах з пласкім дахам. Па штучных каналах—*арыках* яны праводзяць ваду на свае палі ды сады; на полі сеюць проса, ячмень, баваўну, а ў садох разводзяць абрыкосы, персікі, морву, вінаграднік. У оазах ляжаць і галоўныя месцы краіны *Кашгар* і *Яркэнд* (мал. 57), абодва на старым караваным шляху з Кітаю на захад. У Усходні Туркестан шмат перасяляецца кітайцаў; цяпер у іх руках ужо ўвесь гандаль і рамёслы.

Мал. 57. Вуліца у м. Яркэнд.

Даўней, гадоў тысячу назад, Усходні Туркестан быў адным з найбольш культурных краёў Азіі. Шырака развітае штучнае абвядненне давала магчымасць пражывіцца густому земляробскаму насяленьню. Калі-ж запанавалі тут туркі, каналы зруйнаваліся, людныя месцы спусьцелі, і іх пакрысе засыпаў пясок пустыні. Толькі раскапваючы з-пад гэтага пяску руіны старадаўніх тутэйшых местаў, можна пераканацца ў высокай даўнейшай культуры краю.

Сярод абшырных стэпаў *Джунгарыі* сустракаюцца значныя прасторы пяскавое пустыні; ёсць тут і шмат оазаў. Галоўнае места *Кульджа*, над р. Ілі, якая ўпадае ў вялікае воз. Балкаш—на Туранскай нізіне.

Манголія. Да Манголіі, апрача ўспамінае Знадворнае Манголіі адносіцца, і вялізарная пустыня *Гобі*. Пескавыя ды камяністыя

пустыні ў паўночным кірунку пераходзяць у салонныя стэпы, перарэзаныя горнымі ланцугамі. На гэтых горах выпадае досыць ападкаў, растуць хваёвыя лясы ды пачынаюцца такія вялікія рэкі, як Янісей, Іртыш ды Амур.

Усё насяленьне складаецца з вандроўнікаў манголаў і жыве вельмі рэдка; земляробства ў гэтай краіне вельмі слаба разьвітае. Пасьвяць манголы вялікія стады скаціны, авечак і вярблюдаў. У кожнага гаспадара ёсьць штук па 10 коняй, скаціны ды з поўсоткі авечак. Сена манголы запасаць на зіму ня ўмеюць, і скаціна ўвесь час пасьвіцца на стэпе.

Манголія мае вялікія мінеральныя багацьці: у горах яе знойдзены вялікія паклады золата, медзі, графіту, жалеза. Багацьці гэтыя застаюцца нявыкарыстанымі; толькі здабычу золата разьвілі тут расійскія прамыслоўцы.

Манголы (мал. 58)—тыповыя прадстаўнікі жоўтае расы, якую за гэта і называюць часта мангольскаю. Твар іх шырокі, пляскаты, з вя-

Мал. 58. Манголы.

лікімі скуламі, нос прыплюснуты, вочы косыя, маленькія, барада і вусы рэдкія, на галаве—чорныя простыя валасы. Росту яны нявысокага, а паводле вопраткі моцна прыпамінаюць кітайцаў. Жывуць манголы ў пераносных круглых юртах, абкрытых лямцам. У юртах гэтых вельмі брудна, і наагул манголы жывуць у вялікім брудзе дзеля недахвату вады. Хлеба манголы зусім ня ўжываюць; ядою ім служаць розныя

малочныя продукты ды і мяса. Характару яны гультаяватага і апатычнага, адзначаюцца ўсё-ж цікавасцю і гаворкасцю. Манголы—буддысты.

Даўней манголы былі вельмі ваяўнічым народам. Мангольскае племя *гуннаў*, на чале з слаўным Атыям у IV-V веку трэсла ўсёй Эўропай; увесь час ад мангольскіх народаў цягнуўся Кітай,—аж быў змушаны адгарадзіцца ад Манголіі вялізарным мурам (*Вялікі Кітайскі Мур*), які цягнуўся ўздоўж мангола-кітайскае мяжы праз 200 км. Пад панаваннем манголаў была даўней уся Цэнтральная Азія і нават татары, што ў сваім часе зваявалі Маскоўшчыну ды Украіну, былі пад уладаю мангольскіх князёў.

Ад былое сілы і значэння манголаў, аднак, засталіся адны толькі ўспаміны. Апошнія вякі Манголія была пад уладаю Кітаю, і ёю кіравалі кітайскія ўрадоўцы. У 1913 годзе Знадворная Манголія выз-

Мал. 59. Урга.

валіліся з-пад улады Кітаю і з'яўляецца незалежнаю дзяржаваю, якой дапамагае ў арганізацыі Савецкі Саюз. Называецца яна „Мангольская Народная Рэспубліка“. Кіруе ёю цяпер яшчэ найвышэйшы буддыскі духоўнік *богдо-геген*, якога лічаць увасабленнем буддыскага сьвятога Хутухты; пры ім існуе, аднак, ужо і парлямант, які выдае законы (*курулдан*). Сталіцай Манголіі з'яўляецца вялікае гандлёвае места *Урга* (100 тыс. нас.; мал. 59).

У грамадзкім ладзе Манголіі, як і ў Тыбэце, дужа вялікую ролю граюць буддыскія манахі—ламы, якія складаюць бязмала палавіну ўсяго мужчынскага насялення (існуе звычай, каб аднаго з двух сы-

ноу ахвяраваць богу—аддаць у манастыр). Частка ламаў живе ў манастырох, частка-ж застаецца на волі і займаецца звычайнымі заняткамі.

Паўднёвая Манголія і цяпер належыць да Кітаю. Таксама лічацца кітайскімі правінцыямі і Тыбэт, Усходні Туркестан ды Джунгарыя, хаця ў іх у большасці гаспадарачы чужаземцы—найбольш ангельцы.

Параўнай прыроду Тыбэту і Індыі. Куды дзяецца вада з бястокавых азёр?

ТУРАНСКАЯ НІЗІНА.

Туранская нізіна, паўднёвая частка якое даўней была вядома пад імем Заходняга або Расійскага Туркестану, а паўночная—Кіргіскага стэпу, зьяўляецца вялізарнай (3 міл. кв. клм.) бястокавай краінаю. З паўдня ды ўсходу яе абмежваюць крайнія горныя хрыбты Ірану ды Цэнтральнае Азіі, з захаду яна даходзіць да Каспійскага мора, а на поўначы Туранская нізіна нязначна пераходзіць у Сібірскую, аддзяляючыся ад яе толькі нявысокімі Кіргіскімі ўзгор'ямі, што ствараюць вадападзел Обі ды розных бястокавых рэк самой нізіны.

Краіна гэтая наагул ляжыць нізка над роўнем мора, асобныя-ж яе часткі (напр., на паўдня ад воз. Аралу) ляжаць нават ніжэй роўню мора. У даўнейшыя геалёгічныя эпохі было на месцы ўсяе нізіны мора, якое злучалася і з Чорным, і з Ледаватым морамі. Ад гэнага даўнейшага мора ў ніжэйшых мясцох краіны, у западзінах, пазаставалася шмат салонных азёр. Найбольшымі з такіх азёр ёсць Каспійскае „мора“ (438 тыс. кв. клм.) і *Арал* (або Аральскае „мора“—68 тыс. кв. клм. прасторы). Апошнія возера ляжыць у асяродку нізіны.

У Аральскае мора ўпадаюць вялікія рэкі *Сыр-Дар'я* і *Аму-Дар'я*, якія пачынаюцца ў горах на паўдні: першая ў Паміры, другая ў Тянь-Шані. З гор да іх збягаюць лічныя прытокі, моцна павялічваючы іх магутнасць. Затое, сыцёкшы на нізіну, гэтыя рэкі ў сучаснасці не атрымоўваюць ужо прытокаў. Некалькі рэк, якія даўней былі іхнімі прытокамі, цяпер, не даходзячы гэтых рэк, губляюцца сярод пескавое пустыні; найбольшыя з гэтых рэк—*Зарафшан*, *Мургаб*—даўнейшыя прытокі Аму-Дар'і, *Сары-су*—Сыр-Дар'і. Уздоўж іх, як і наагул уздоўж рэк нізіны, разьлягліся вялікія і багатыя оазы: *Мэрва* над р. Мургабам, *Бухара* над р. Зарафшанам, *Хіва* над р. Аму-Дар'ёй ды *Фэргана*—над вышнявінамі Сыр-Дар'і.

Пры сваім упадзе ў Аральскае мора абедзве ракі твораць балатністыя дэльты, парослыя чаротамі ды хмызьнякамі; там водзіцца шмат дзікаў і нават спатыкаюцца тыгры. Некалькі сот год назад Аму-Дар'я ўпадала ў Каспійскае возера; яе тадышнія рэчышча відно і дагэтуль ды называецца *Узбоем*.

На ўсходзе нізіны ляжыць яшчэ вялікае возера—*Балкаш*, у якое ўпадае р. *Ілі*, што выцякае з Джунгарыі.

Што да *Каспійскага возера*, дык яго ўсходнія берагі стромкія, скалістыя і найбольш бязьлюдныя. З гэтага боку аддзяляецца ад Каспія шмат затокаў, якія далёка ўрэзваюцца ў сухазем'е. Затокі гэтыя звычайна досыць мелкія, але абшырныя, як, прыкл., *Кара-Бугаз*; з іх вельмі моцна выпарваецца вада, і ўлетку над гэтымі затокамі ўвесь час стаіць імгла. Вада нагэтулькі хутка выпарваецца, што на яе месца ледзь пасьпявае прыцякаць цераз пратоку з Каспія новая вада. Дзякуючы параваньню, на дне затокаў асядае таўсты пласт солі. Каспійскае возера славіцца сваім багацьцем на *рыбу*.

У Каспійскае возера ўпадае р. *Урал*. Рака гэтая вялікая, але ў ніжнім цячэньні, дзякуючы параваньню, моцна мялчэе і ледзьве даплывае да Каспія. Урал—рака вельмі рыбная; рыбалоўства зьяўляецца галоўным заняткам усяго акалічнага насяленьня, г. зв. *уральскіх казак*оў. Каб не палохаць рыбы, па Урале няма зусім суднаходства.

Клімат Туранскае нізіны зьяўляецца тыпова контынэнтальным, з вялікімі розьніцамі ў тэмпературы дня і ночы, лета й зімы. Улетку стаіць страшная гарачыня—да $+35^{\circ}$ $+40^{\circ}$ у цені; узімку-ж—сярдзітыя марозы (да -20°), асабліва пры паўночна-ўсходніх вятрах, што дзьмуць з Сібіры. Сьнегу выпадае мала, здараюцца, аднак, вялікія ды небясьпечныя мяцеліцы. Шмат шкодзіць гаспадарцы галалёд, ад якога ў стэпах гіне многа скаціны. Даждоў бывае мала і то найбольш вясною ды ў восень; тады і аджывае расьліннасьць.

Траха ня ўся Туранская нізіна пакрытая беднай травяной *расьліннасьцю* ды дробнымі сухалюбнымі хмызьнякамі; дрэвы спатыкаюцца толькі ў оазах, уздоўж рэк, ды схілы гор пазарасталі лясамі. Паміж Аральскім і Каспійскім вазёрамі ляжыць нявысокае плоскаўзвышша *Усть-Урт* (ня вышэйшае за 300 мэтр.); яно пакрытае салоньмі *гліністымі* глебамі, на якіх растуць толькі *палыны*; палыновы стэп пашыраны таксама і на ўсход ад Аралу, каля воз. Балкашу—гэта так зв. *Галодны стэп*,—дый наагул у паўночнай частцы нізіны. Яшчэ далей на поўнач палыновы стэп зьмяняецца звычайным травяным стэпам (кавыльным), як і ў сумежнай Заходняй Сібіры.

Вясною, пакуль зямля яшчэ крыху вільготная, палыновы стэп пакрыты зялёнаю расьліннасьцю, зіхаціць кветкамі; улетку ўся гэтая расьліннасьць высыхае і гіне. Аднак, у западзінах, дзе перахоўваецца крыху больш вільгаці, трава і ўлетку застаецца. У гэтых западзінах знаходзіць сабе пожыў скаціна вандроўнікаў.

Вялізныя прасторы ў Туранскай нізіне, асабліва на паўдніа і ўсход ад Аралу, заняты *пескавымі пустынямі*, якіх тут называюць *Кум*: *Кара-Кум*—Чорныя Пяскі, *Кізыл-Кум*—Чырвоныя Пяскі (мал. 60) ды г. д. Паверхня гэтых пустынь звычайна няроўная, пакрытая выдмамі-барханами, якіх вецер пераганяе з месца на месца; з расьлін спатыкаюцца тут толькі сухаватыя калючыя хмызьнякі, як саксаул.

З живёл у Туране пашыраны, антылёпы, куланы (дзікія аслы), ваўкі; асабліва шмат тут яшчарак. Многа водзіцца ў стэпах і птушак, між іншым і вялікіх драпежнікаў.

Насяленьне Туранскае нізіны—15 міл. чалавек—разьмешчана даволі няроўна. Тады, як у оазах насяленьне досыць густое, у стэпах ды пустынях на 1 кв. клм. прыходзіцца 1-2 чал. На паўночным захадзе Кіргіскага стэпу над р. Уралам насяленьне йзноў гусьцейшае—да 15 чал. на кв. клм.

Насяленьне Туранскае нізіны складаецца, галоўным чынам, з народаў жоўтае расы, блізкіх да туркаў, за што іх і называюць *турскімі народамі*. Найбольш лічны з гэтых народаў—*кіргізы* (мал. 61) вандруюць у стэпах большае паўночнае часткі нізіны і разводзяць вялікія сяды коняў ды авечак. Авечак разводзяць яны дзвёх парод: *каракулеае*—з якой атрымліваюць вельмі дарагія скуркі, ды *курдзюко-*

Мал. 60. Пустыня Кізыл-Кум.

вае, з вялікімі тлушчавымі наросцімі на крыжы і на хвасьце. Кіргізы ўжо навучыліся запасаць сена на зіму, а мясцамі пачынаюць займацца нават земляробствам. Гэта, аднак, выняткі. Кіргізы дагэтуль застаюцца тыповым *пастырскім народам*, жывуць у пераносных *юртах*, харчуюцца баранінаю, малаком і кумысам, якога робяць з кабыльляга малака.

На паўднёвым захадзе нізіны вандруюць *туркмены*, якія славіцца сваімі коньмі. У оазах на паўдні краіны жывуць земляробы *узбэкі*, народ блізкі да татар. Перад заваяваньнем краіны расійцамі, узбэкі былі пануючым народам у Туркестане. Пэўную самастойнасьць яны перахавалі і да апошніх часоў у дзвёх невялікіх сваіх дзяржавах *Хорэзьме* (Хіве) і *Бухары*, якія даўней знаходзіліся пад апекаю Расіі.

Найдаўнейшымі тубыльцамі краіны былі, аднак, народы беларасы, сваякі іранцаў, ды іх пасьля зьяявалі ваяўнічыя турскія народы.

У горных далінах на паўдні і дагэтуль перахавалася рэшта белых тубыльцаў—*таджыкі*, якія займаюцца найбольш земляробствам ды садоўніцтвам. У паўднёва-ўсходніх оазах, асабліва ў Фэргане, жывуць *сарты*, якія паходзяць ад зьмяшаньня іранцаў з турскімі народамі. Гэты народ спаміж усіх сваіх суседзяў адзначаецца найбольшай культурнасьцю, рухавасьцю, здольнасьцю да гандлю. Сарты—працавітыя земляробы і садоўнікі; старанна абвадняюць яны свае кавалкі зямлі. Як і ўсе народы краіны, сарты—шчырыя магомэтаны. Адукацыю атрымліваюць яны ў школах, якімі кіруе духавенства; вучаць у гэтых школах на незразумелай для вучняў арабскай мове, і карысьці з гэтае навукі зусім мала.

Над р. Уралам дый наагул на поўначы Туранскае нізіны жыве дошчыць многа *вялікарасійцаў-казакаў*. Маюць казакі шмат зямлі, якая на-

Мал. 61. Сям'я кіргізаў.

лежыць да ўсяе казацкае грамады, жывуць заможна. Галоўным іхнім заняткам зьяўляецца рыбалоўства, асабліва на р. Урале; промыслам гэтым яны таксама займаюцца хаўрусна, злучаючыся для гэтага ў хаўрусы—*арцелі*. Шмат рыбы адгэтуль вывозіцца ў вялікія месцы Расіі.

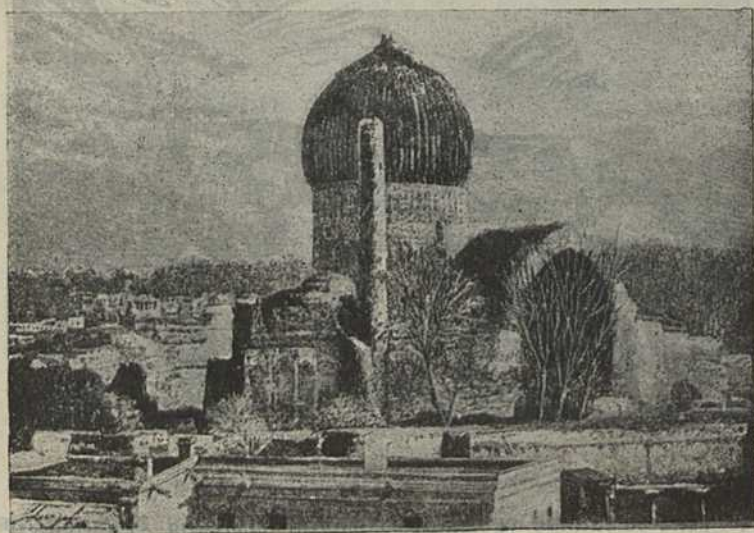
Земляробскае насяленьне Туранскае нізіны сее на полі проса—джугару, пшаніцу, рыж, баваўну; у садох разводзяць розныя паўднёвыя фруктовыя дрэвы, вінаград і морву. Пры штучным абвадненьні атрымліваюцца тут дужа высокія ўраджаі. Аднак, сетка каналаў за часы вайны моцна зьменшылася, каналы пазасыпаліся, і абвадняная прастора, якой да вайны было каля 5 міл. гэктараў, зьменшылася ў 1919 г. да 1.300.000, а к 1923 г. насяленьне аднавіла абвадненьне яшчэ на

200 тыс. гектараў. Асаблівае значэньне мае разводка *баваўны*, якая за апошнія часы значна пашырылася.

Баваўна адгэтуль вывозіцца ў Расію, даючы больш палавіны патрэбнага яе фабрыкам сырцу. Расійцы ўвялі тут амерыканскія сарты баваўны, якія даюць лепшыя гатункі кудзелі. Асабліва разьвіта культура баваўны ў *Фэргане*. З гэтай-жа мэтай апошнімі часамі вялася вялізарная работа, каб абвадніць *Галодны Стэн*. З старадаўных часоў пашырана ў краіне і разводка морвы ды *шаўкоўніцтва*; тутэйшы шоўк, аднак, асабліва добрым ня лічыцца.

Мае Туранская нізіна вялікія мінэральныя багацьці. У розных мясцох (напр., ля вусьця р. Эмбы) знойдзена *нафта*, *каменны вугаль*, *золата*, *уранавыя руды* (з якіх здабываюць радый) і г. д. У Кіргіскіх горах—мядзяныя, сярэбраныя і інш. руды. Пакуль што, аднак, багацьці гэтыя мала разрабляюцца.

Не разьвітая і фабрычная прамысловасьць. Затое значна пашыраны хатнія рамёслы, асабліва ткацтва. Вырабляюць тут вельмі прыгожыя дываны, чым асабліва славяцца туркмены.

Мал. 62. Самарканд.

Уся Туранская нізіна цесна звязана з Савецкім Саюзам. Паўночныя стэпы нізіны (больш 2 міл. кв. клм.) занятыя *Кіргіскай рэспублікай* (Кіррэспубліка)—аўтономнай часткай Расійск. Соцыялістыч. Фэдэрац. Савецк. Рэспублікі з сталіцаю ў Орэнбургу. Таксама аўтономнай рэспублікай зьяўляўся да апошняга часу Туркестан з галоўным месцам *Ташкентам* (260 тыс. жых.), найважнейшым гандлёвым і прамысловым цэнтрам краю. Дзьве саюзныя з Расіяй рэспублікі—*Хорэзм* і *Бухара*—займалі вялікія і ўраджайныя оазы над Аму-Дар'ёй і Зарафша-

нам. Нядаўна працоўны народ нізіны падняў пытаньне аб новым размежаваньні ўсяго краю. У зьвязку з гэтым цяпер утварыліся ў межах краю новыя рэспублікі: *Узбэцкая*—з тых частак Хорэзму, Бухары і Расійскага Туркестану, якія залюднены узбэкамі, і *Туркменская*—з прастораў, залюдненых туркменамі. Сталіцай першай зрабілі места Самарканд (мал. 62), асяродак узбэцкай культуры, сталіцай другой—Паўтарацк (даўней зваўся Асхабад).

Краіны таджыкаў і каракіргізаў таксама атрымалі самаўрадаваньне.

Значэньне Туркестанскае нізіны для прамысловасьці Цэнтральнае Расіі вялізарнае. Адгэтуль яе фабрыкі дастаюць шмат важнейшага сырцу—баваўны, воўны, а таксама скуры, фруктаў, шоўку. Кіргіская рэспубліка вывозіць шмат марожанага мяса і скур. З другога боку—гэта вялізарны рынак для фабрычных вырабаў Цэнтральнае Расіі. Апроч усяго гэтага, краіна мае й вялікае політычнае значэньне. Праз яе йдуць найвыгаднейшыя *сухаземныя шляхі ў Індыю ды ў заходнія правінцыі Кітаю*. Каб выкарыстаць багацьці Туркестану, расійцы злучылі яго дзьвюма чыгункамі з Расіяй. Адна йдзе ад Орэнбургу да Ташкенту; другая ад Ташкенту йдзе праз Бухару да Краснаводзку, порту на Каспійскім моры; ёсьць, апроч таго, некалькі меншых чыгунак у оазах Мэвскай, Фэрганскай, Бухарскай; будуюцца новыя чыгунка да места Алма-Ата (Верный).

Параўнай Туранскую нізіну з Сібірю (паверляя, рэкі, расьліннасьць). Знайдзі на карце межы Кіргіскае рэспублікі. Якое значэньне мае чыгунка Орэнбург—Ташкент?

ПЯРЭДНЯЯ АЗІЯ.

Плоскаўзвышшы Заходняе Азіі дзеліцца на дзьве розныя групы. На паўднёвым захадзе плоскаўзвышша ўяўляе з сябе глыбу з паднятымі краямі і па сваёй будове стаіць бліжэй да суседніх афрыканскіх плоскаўзвышшаў; жывуць там найбольш арабы, зачым, разглядаючы гэтую частку Азіі асобна, мы будзем называць яе *Арабскім Усходам*. На поўнач ад гэтае краіны ляжаць ужо плоскаўзвышшы азійскага тыпу, абкружаныя з усіх бакоў горнымі хрыбтамі. Гэткі характар маюць Іранскае і Анатольскае плоскаўзвышшы ды зьвязваючая іх горная старана Арменія. Староны, якія ляжаць на гэтых апошніх плоскаўзвышшах, як найбольш блізкія да цэнтру эўропэйскае культуры, злучаюць часта пад назовам *Пярэдняе Азіі*. Жыве тут вельмі многа меншых і большых па ліку народаў белае і жоўтае расы.

Ад разгледжаных краін пустынна-стэпавага паяса Пярэдняе Азія адрозьніваецца сваім больш лагодным і цёплым кліматам. Лежачы значна далей на паўднёвы дый шмат ніжэй, чым плоскаўзвышшы Цэнтральнае Азіі, Пярэдняе Азія мае шмат цяплейшую зіму, у часе якое праходзяць

дажджы. Ападкаў унутры плоскаўзвышшаў мала, і там пануе тыповы контынэнтальны і сухі клімат. Затое досыць ападкаў маюць схілы гор. У некаторых мясцовасьцях на морскіх узбярэжжах выліваецца вельмі многа (некалькі мэтраў у год) ападкаў. Моры (Чорнае, Міжземнае ды Каспійскае возера), абступаючы Пярэдняю Азію з некалькіх бакоў, робяць клімат яе лагаднейшым. Памагае гэтаму і высунутае на захад, у кірунку Атлянтычнага акіяну палажэньне краіны; заходнія вятры якраз і прыносяць сюды большую частку ападкаў.

З боку свае расьліннасьці, жывёл і насяленьня Пярэдня Азія зьяўляецца пераходнай краінаю. У ёй спатыкаюцца прадстаўнікі прыроды Цэнтральна-Азійскіх пустынь з прыродаю Міжземнаморскіх старонак, жывуць побач і перамяшаўшыся, як мала дзе, шмат народаў розных груп—белае ды жоўтае расы.

І р а н.

Плоскаўзвышша Ыран паднята над роўнем мора ў сярэднім на 1 км., а з усіх бакоў абстаўлена горами. З поўначы падымаюцца вялізныя горныя хрыбты *Гіндукушу*, вярхі якіх вышэйшыя за 7 км.; Гіндукуш аддзяляе Ыран ад Туранскае нізіны і цягнецца ад Паміру на захад. Моцна зьнізіўшыся, падыходзіць ён да самага Каспійскага возера. Уздоўж паўднёвага берагу Каспійскага возера падымаецца лясісты хрыбет *Эльбурс* з сваім верхам—згаслым вульканам *Дэмавэнд* (5½ км. вышыні, мал. 63). На заходняй мяжы Ырану падымаецца горная краіна *Арменія*; уздоўж Мэзопотамскае нізіны ды Пэрсідзкае затокі і Пэрсідзкага мора, якімі абмежаны Ыран з паўдня, таксама цягнуцца некалькімі ланцугамі значныя горы. У канцы, ад Індыі Ыран адзелены стромкімі і маладаступнымі *Соліманавымі горами*, якія перасякае даліна р. *Кабула*, прытокі Індуса; па гэтай даліне йдуць шляхі з Ырану ў Індыю.

Дзякуючы такой будове паверхні, усё нутро Ырану зьяўляецца бясстокаваю краінаю; у сярэдзіне яе знаходзяцца пескавыя або салонныя пустыні, а бліжэй да крайніх гор ляжаць паясом салонныя стэпы. На падгор'ях-жа ляжаць ураджайныя лёсавыя глебы.

Клімат Ырану—сухі і контынэнтальны. Праз усё лета стаіць тут моцная гарачыня, прычым хістаньні тэмпературы на працягу аднае пары даходзяць 30° і больш, а дажджоў ня бывае. Толькі ў восень ды вясною заходнія вятры прыносяць ападкі, і ўзімку горы пакрываюцца сьнегам. Найбольш ападкаў застаецца, ведама, на схілах гор.

У крайніх горах пачынаюцца рэкі Ырану. Звычайна яны моцна не разьвіваюцца. Скаціўшыся шумным патокам з гор, яны абвадняюць багатыя земляробскія оазы, што ляжаць на лёсавых глебах падгор'яў, і працёкшы яшчэ нейкі час па стэпе, гінуць сярод пяскаў пустыні або ў салонных азёрах ды балотах. Найбольшая з такіх рэк—*Гільмэнд*, на ўсходзе Ырану, упадае ў воз. Гамун.

На паўночных спадах Эльбурсу, наагул у горных далінах ды ў оазах над большымі і меншымі рэкамі расьліннасьць досыць багатая. Тут растуць дубовыя, букавыя лясы, а на паўдні—нават пальмы. У гэтых-жа оазах высака стаіць земляробства. Сеюць тут шмат рыжу, пшаніцы, ячменю; асабліва важнае значэньне мае культура баваўны, якая ўсё больш тут пашыраецца. У садох разводзяць пэрсікі, абрыкосы, вінаград, морву. Земляробства тут патрабуе абавязкова штучнага абводненьня, дзеля якога часта ў Іране пракладаюцца глыбака пад зямлёю каналы, г. званыя—*канаты*; робіцца так на тое, каб вада не выпарвалася. Цягнуцца канаты на шмат кілёмэтраў і многа клопату трэба пакласьці, каб трымаць іх у парадку. Большая частка краіны, аднак, зьяўляецца салоным стэпам, бедная расьліннасьць якога ледзьве дае магчымасьць існаваньня стадам вандроўнікаў. Апошнія разводзяць

Мал. 63. Дэмавэнд.

шмат быстрых коняй, вярблюдаў (тут ужо, побач з двухгорбным усходнім вярблюдам, спатыкаецца і аднагорбны заходні), трымаюць шмат авечак і коз, якіх дояць, бо скаціны трымаюць мала.

Насяленьне Ірану складаецца, галоўным чынам, з народаў белае расы, спаміж іх найбольш пэрсай, якія займаюцца земляробствам. Іншыя-ж арыійскія народы, як курды—на захадзе, афганцы і бэлуджы—на ўсходзе, зьяўляюцца вандроўнікамі-пастухамі. Уздоўж паўночнае мяжы Ірану вандруюць розныя турскія народы—туркмены, татары ды інш. Гэтыя вандроўнікі—ваяўнічыя і трымаюць у страху земляробскае насяленьне. Усе гэтыя народы належаць да магомэтанства.

Пэрсія. Заходнюю частку Ірану займае незалежная дзяржава Пэрсія. Прастора яе ў пяць раз большая за Беларусь (1½ міл. кв. клм.), насяленьня-ж усяго 10 міл.; складаецца яно ў большасьці з пэрсай.

Пэрсы звычайна бываюць высокае ўросласьці, з цемнаватым колерам твару, вялікімі брывамі дый барадою, якая паводле іхняе моды хварбуецца ў чырвоны колер. Жывуць яны ў цагляных дамах, вокны якіх ніколі ня выходзяць на вуліцу, а заўсёды на двор.

Пэрсы—магомэтаны і належаць да *шыіцкае сэкты*, якая розніцца ад сэкты магомэтан-сунітаў тым, што не прызнае сьвятое кнігі „суны“, ды яшчэ іншымі некаторымі асаблівасьцямі. Адукацыя знаходзіцца ў руках духавенства, і толькі ў апошнія часы пэрсы пачалі заводзіць школы эўропэйскага тыпу.

Мал. 64. Пэрсыйка.

Даўней Пэрсія была магутнай і слаўнай дзяржаваю, а пэрсы—высока-культурным народам. Ад тых часоў засталася ў іх багатае прыгожае пісьменства, у якім асабліва пачэснае месца займае *Фірдусі* (жыў у XI в.), які напісаў сусьветна вядомую поэму „Шах-Намэ“. У часы росквіту было ў Пэрсіі густое земляробскае насяленьне, што было магчыма дзякуючы шырокаму разьвіцьцю штучнага абвадненьня. Пасьля, аднак, напады вандроўных народаў з усходу чыста зруйнавалі край. Перад апошняй

сусьветнай вайною была Пэрсія зусім слабою дзяржаваю, якую ўжо дзялілі між сабою яе дужыя суседзі Расія ды Ангельшчына; за часы вайны Пэрсія, аднак, узмацавалася.

Пэрсія—монархія, на чале якое стаіць імператар—шах і парлямэнт—*мэджыліс* ¹⁾. Стараною, аднак, кіруюць сваім адумам чыноўнікі і князькі (ханы). Працоўнаму народу жывецца ў Пэрсіі вельмі цяжка. Усе блізка землі і каналы для абвадненьня лічацца ўласнасьцю шаха.

¹⁾ Паводле апошніх вестак у Пэрсіі монархія ўжо скасавана і там заводзіцца рэспубліканскі лад.

або князеў, а земляробы змушаны арандаваць іх і за арэнду плаціць часамі аж $\frac{3}{4}$ ураджаю. Сялянства, апроч таго, ціснуць надзвычайна цяжкія падаткі, поўнае бяспраў'е, самаволя і хабарніцтва чыноўнікаў і г. д. Да таго-ж здараюцца часамі, як выпадае крыху менш ападкаў у горах,—галодных гады.

Фабрычная прамысловасць у Пэрсіі вельмі слаба разьвітая. Наагул старана гэтая з эаномічнага і грамадзкага боку вельмі адсталая. Яе эаномічнае значэньне моцна, аднак, паднялося, калі ў некалькіх мясцох (каля Касьпійскага мора і ля Пэрсідзкае затокі) былі знойдзены багатыя крыніцы *нафты*. Цяпер нафта—галоўны прадмет вывазу заграніцу. Паводле разьмераў здабыванае нафты—Пэрсія займае 4-е месца ў сьвеце. Апрача нафты, вывозяцца з Пэрсіі фрукты, опіум, баваўна. Прывозіць-жа Пэрсія шмат эўропэйскіх фабрычных вырабаў.

Пэрсы маюць нахіл да *гандлю* і пэрсідзкіх гандляроў можна стрэнуць шмат дзе ў сумежных з Пэрсіяй краінах. У самой-жа Пэрсіі гандлю ды наагул эаномічнаму разьвіцьцю перашкаджае няхват добрых шляхоў. Чыгунак у Пэрсіі вельмі мала, суднаходных рэк зусім няма, дык тавары прыходзіцца перавозіць найбольш на вярблюдах.

З местаў найбольшае—*Тэгеран* (300 тыс. нас.) на паўднёвых схілах Эльбурсу, адкуль ён атрымлівае ваду, праведзеную па падземных каналах; гэта досыць важны гандлёвы пункт.

Афганістан—маладаступны горны край (635 тыс. кв. клм. з $4\frac{1}{2}$ міл. насельнікаў) у паўночна-ўсходняй частцы Ірану. Значная частка афганцаў жыве ўва ўраджайных далінах і займаецца земляробствам; у месцах жыве шмат таджыкаў, якія займаюцца гандлем і рамёсламі. Афганцы—мусульмане, але суніты. Перад вайною Афганістан быў трапіў у залежнасьць ад Ангельшчыны; цяпер на чале яго стаіць хан—эмір, які абвясціў Афганістан незалежным. Заводзяцца тут пакрысе і эўропэйскія парадкі, між іншым—школы.

Галоўнае места—*Кабул*, у даліне, па якой ідуць шляхі ў Індыю.

Афганістан дзяліў азійскія валаданыі Ангельшчыны і Расіі. Баючыся за свае колёніі Ангельшчына, ўвесь час клапацілася аб тым, каб замацаваць гэтую старану за сабою і захапіла частку яго—горны край *Кафірыстан*. Расія ў свой чарод захапіла частку Паміру.

На паўднёвым Усходзе Ірану ляжыць **Бэлюджыстан**, (348 тыс. кв. клм., 800 тыс. насельнікаў), населены поўдзікім вандроўным пастырскім народам—*бэлюджамі*; ханы, якія кіруюць гэтым народам, залежныя ад Ангельшчыны. Ангельцы будуць у Бэлюджыстане свае крэпасьці, праводзяць чыгункі і наагул гаспадарачь у гэтай старане, як у сваёй колёніі.

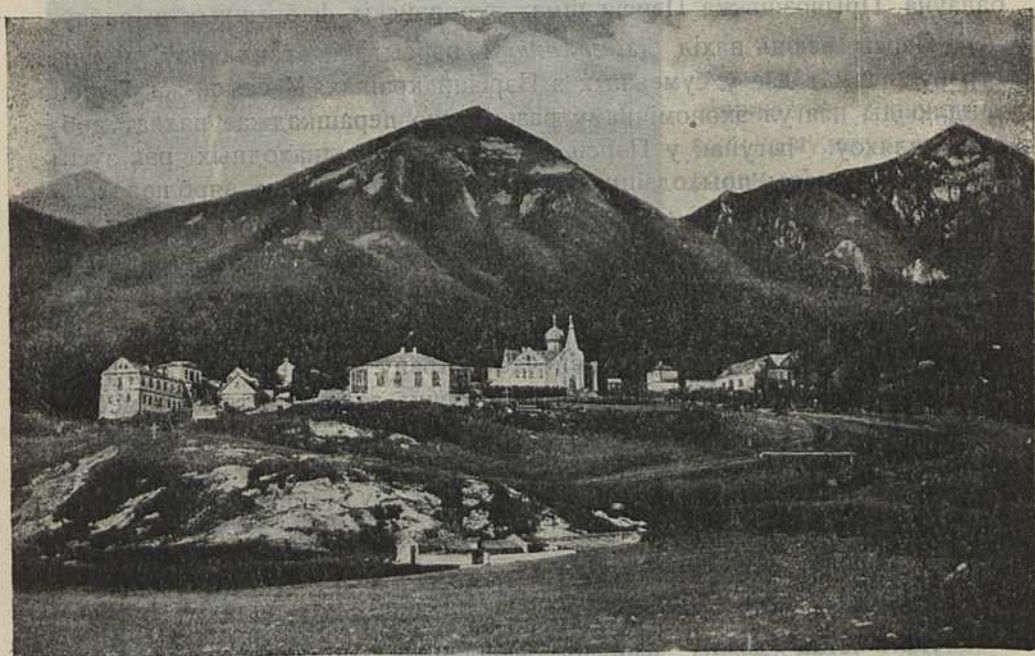
Знайдзі на карце горы, што абкружваюць Іранскае плоскаўзвышша. Які клімат Ірану і чым тлумачацца яго асаблівасьці?

КАЎКАЗ.

Да Азіі звычайна адносяць і прасторы Каўказу, што ляжаць паміж Чорным морам і Каспійскім возерам аж да рэк *Кумы і Маныча* на поўначы. (Знайдзі на карце, куды яны ўпадаюць).

У даўнейшыя геалёгічныя часы Чорнае мора злучалася з Каспійскім возерам пратокаю, на месцы якое цяпер цякуць успомненыя рэкі *Кума* ды *Маныч*; Каспійскае-ж возера злівалася далей на ўсходзе з *Аральскім* возерам і *Ледаватым* морам, аддзяляючы сабою Азію ад *Эўропы*.

Прырода і насяленне Каўказу ў розных яго частках вельмі няроўныя. Каўкаскі хрыбет дзеліць краіну на паўночную стаповую частку—

Мал. 65. Акаліцы *Пяцігорску*.

Перадкаўказье і паўднёвую—*Закаўказье*; апошнія складаецца з шырокіх далін, па якіх цякуць рэкі *Рыон* ды *Кура*, аддзяляючы Каўкаскі хрыбет ад сугор'я *Арменіі*, а таксама і гэта апошняе.

Стэпы Паўночнага Каўказу мала чым розняцца ад далей на поўнач ляжачых стэпаў *Усходняе Эўропы*. На захадзе *Перадкаўказья*, у вадазборы р. *Кубані* ляжаць багатыя чорназёмныя стэпы, ападкаў там досыць, і для земляробства варункі зусім добрыя—такія самыя, як і ў стэпах *Украіны*.

Іначай выглядае *Ўсходняе Перадкаўказье*, вадазбор р. *Тэрэка*, (які ўпадае ў *Каспійскае* возера). Тутака ляжаць ужо ня чорназёмы,

а пяскі ды гліны, на якіх раскінуліся салонныя стэпы. Ападкаў тут выпадае мала, расьліннасьць вельмі бедная, з якое могуць выжывіцца толькі вандроўныя пастырскія пляменьні. Гэтыя дзьве часткі Перадкаўказьзя падзелены *Стаўропальскім Плято*, на якім знаходзяцца знамянітыя мінеральныя крыніцы, да якіх штогод на лячэньне і адпачынак зьяжджаюцца дзiesiąткі тысяч хворых з усяго Савецкага Саюзу. З курортаў тут важнейшыя: *Пяцігорск*—з сернымі крыніцамі, *Эсэн-тукі*—з лугавымі, *Кіславодзк*—з вуглякістымі і г. д.

Моцна розьніцца і насяленьне абедзьвюх частак Перадкаўказьзя. Тады, як на захадзе, над Кубаньню, живуць *украінцы*, патомкі пераселеных сюды запароскіх казакоў, над Тэрэкам живуць *казакі-вялікарасійцы*, а ўва ўсходніх стэпах—вандроўныя турскія народы: *калмыкі*, *ногайцы* ды інш.

Земляробскае насяленьне Перадкаўказьзя сее на полі шмат пшаніцы, ячменю, проса, разводзяць баштаны (палявыя гароды), а ў садок—вінаград ды шмат фруктовых дрэў. Гаспадары тут заможныя, зямлі маюць па шмат. Тут вельмі пашыраны розныя палепшаныя ды дарэгія гаспадарскія машыны: шматлемяховыя плугі, жнівяркі, сеўнікі ды інш. З малазямельных краёў усяе Ўсходняе Эўропы, у тым ліку і з Беларусі, улетку сюды зыходзіцца значны лік работнікаў прыбіраць багаты ўраджай кубанскіх казакоў.

З местаў Перадкаўказьзя адзначым *Краснадар*—важнае прамысловае места—і *Новарасійск*—значны порт на Чорным моры, праз які вывозяць шмат пшаніцы заганіцу. Гэтая часць Чорнага мора вельмі бурлівая, што моцна шкодзіць суднаходству. Асабліва вялікія буры бываюць тады, калі з высокага паўночна-ўсходняга берагу дзьме вецер „бора“.

Дзікі ды недаступны *Каўкаскі хрыбет* высокай сьцяною выцягнуўся на працягу 1½ тыс. клм. ад Чорнага мора да Касьпія; урэзваючыся ў іх, ён творыць поўвастравы—*Таманскі* на Чорным моры ды *Апшэронскі* на Касьпійскім возеры. Апроч галоўнага хрыбта, роўналежна з ім ідзе некалькі бочных хрыбоў; на адным з апошніх падымаецца найбольшы верх Каўказу—*Эльбрус* (5½ клм.).

Як Эльбрус, так і другая значная гара *Казбэк* (5 клм.) зьяўляюцца згаслымі вульканамаі і пакрыты астыглаю ляваю. Вульканічная дзейнасьць на Каўказе цяпер сьціхла. Цяпер толькі цёплыя крыніцы, якія тут месцам спатыкаюцца, сьведчаць аб тым, што пад зямлёй ёсьць яшчэ ня зусім астыглая лява.

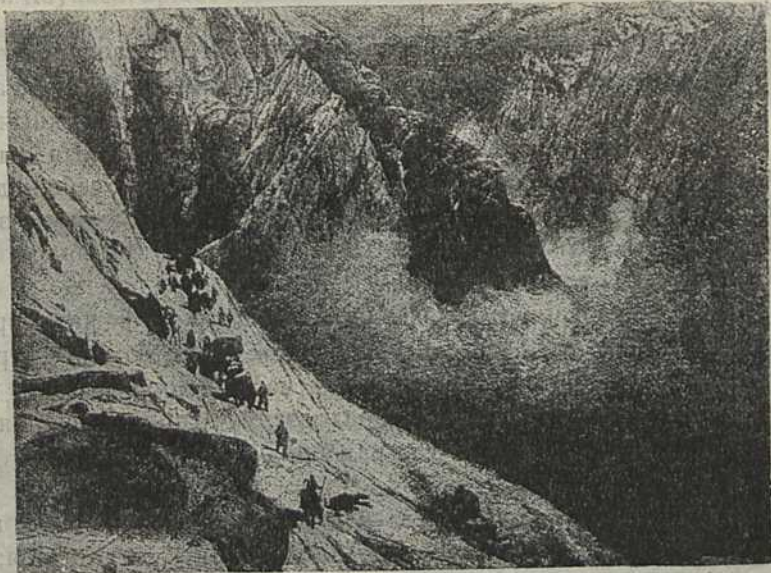
На Таманскім і на Апшэронскім поўвастравах трапляюцца так званыя гразявыя крыніцы, якія маюць выгляд маленькіх вульканчыкаў, якія выкідаюць праз свае жэралы цякучую гразь.

Каўкаскі хрыбет уяўляе з сябе адзін вялізны зморшчэ земнае кары, перакулены на паўднёвы захад. Праз гэта паўднёвыя схілы яго значна больш стромкія, чым паўночныя; апроч таго, на паўдні наагул

адбыліся найбольшыя зьмены ў будове земнае кары, праз што і дагэтуль там ня спыніліся процэсы гораўтварэньня, адбываюцца зямлятрасеньні.

Перацягі праз хрыбет (мал. 66) звычайна ляжаць вельмі высака (на 2 і больш км.); да таго-ж іх і нямнога. Перарэзваюць хрыбет глыбокія даліны рэк Тэрэка, Кубані ды іншых. На ўсходзе да галоўнага Каўкаскага хрыбта далучаецца горная старана *Дагестан*, зрэзаная ў розных кірунках горнымі хрыбтамі.

Клімат заходняе часткі хрыбта вільготны; дзякуючы гэтаму тут зьнізу растуць густыя мяшаныя лясы з дубу, клёну, буку і інш. На ўсходзе клімат шмат сушэйшы і расьліннасьць бедная, лясоў што

Мал. 66. Ваенна-Грузінская дарога праз Чортаву даліну.

далей на ўсход робіцца меншай, у канцы, яны зусім гінучы. Гэтак сама няма лясоў і на версе хрыбта, вышэй 2½ км. іх зьмяняюць хмызьнякі, а яшчэ вышэй расьцілаюцца багатыя горныя лугі з сакавітай зялёнай траваю. Самыя-ж вярхі Каўказу пакрыты вечнымі сьнягамі. Значна пашыраны тут і ледавікі—іх ёсьць да 1.000. Мяжа вечных сьнягоў на захадзе ляжыць значна ніжэй, чым на ўсходзе праз тое, што на захадзе больш ападкаў, якіх прыносяць вільготныя заходнія вятры.

У горных лясах Каўказу жыве шмат рэдкае і цэннае зьвярыны. Перахаваўся тут між іншым зубра, сваяк беларускага зубры, што водзіцца ў Белавескай пушчы; больш гэтых зьвяроў нідзе на зямлі няма. У каўкаскіх лясах жывуць дзікія алень, мядзьведзі, сарны

і горны казёл—*тур*, які больш нідзе не спатыкаецца, апрача Пірэнэяў. Яны жывуць на горных вярхох, дзе расьцілаюцца багатыя лугі.

Насяляюць Каўкаскія горы некалькі народаў белае расы. Галоўныя з іх: на захадзе хрыбта—*чаркесы*, у сярэдзіне—*осэтыны*, а на ўсходзе, у Дагестане—*лезгіны*. Гавораць яны на розных мовах, але ў іх выглядзе, вопратцы, быце—шмат супольнага. Паводле свайго выгляду яны вельмі тыповыя прадстаўнікі белае расы, якую ад іх нават называюць часта—*каўкаскаю*. Гэта—ваяўніцкія пастырскія народы, і расійцам шмат гадоў прышлося з імі біцца, каб заваяваць Каўказ.

Звычайная вопратка каўкаскіх тубыльцаў робіцца з воўны ды шоўку. Носяць яны вузкую да стану сьвітку з нашытымі на грудзёх патронташамі, вялізную *папаху* на галаве, кінджал ды шаблю пры боку. Займаюцца яны, галоўным чынам, гадоўляй дробнай скаціны (авечак і коз), якую пасьвяць на горных сенажацях Каўказу. У далінах сеюць ячмень і пшаніцу, вырабляючы зямлю рыдлёўкамі ды капаніцамі. Жывуць яны найбольш у *хатах-саклях*, дзераўляных, абмазаных глінаю, або каменных. Вёскі іх невялікія, параскіданы па горных схілах і называюцца *ауламі*.

Важнейшым мінеральным багацьцем краю ёсьць нафта, якая здабываецца ля м. Грознага і Майкопу на паўночных схілах хрыбта.

Як Паўночны Каўказ, так і Каўкаскі хрыбет уваходзяць у склад Расійскай СФС Рэспублікі, дзелячыся, аднак, на шмат аўтономных краін і рэспублік, як *Дагестанская рэспубліка* з цэнтрам у м. *Махач-Кала* (даўней Пятроўск—порт на Каспійскім моры), *Горская рэспубліка* з цэнтрам ува *Уладыкаўказе* і 5 аўтономных краін, населеных рознымі горскімі народамі.

Закаўказьзе складаецца з дзвёх частак—на поўначы ляжаць шырокія западзіны, па якіх цякуць Рыон і Кура. Западзіны гэтыя разьдзелены *Сурамскім* хрыбтом. Далей, на паўднёва-падымаецца Армянскае сугор'е.

Каўкаскі хрыбет, які стромка ападае к Закаўкаскім нізінам, зьяўляецца дужа важнай кліматычнай мяжою: ён не дапускае на паўднёва-халодных паўночна-ўсходніх вятроў. З гэтае прычыны клімат Закаўказьзя шмат цяплейшы, чым Перадкаўказьзя. Іншы, аднак, клімат і, наогул, прыроду маюць даліны рэк Закаўказьзя, Рыона ды Куры, іншы—Армэнія, што падыхаецца на паўднёва-ад іх.

Рыон—невялікая рака, якая ўпадае ў Чорнае мора. Даліна яго і, наогул, Каўкаскае ўзьбярэжжа Чорнага мора маюць надзвычайна вялікі лік ападкаў—да 2,5 мэтраў у год, у 5 раз больш, чым у Беларусі. З гэтае прычыны тут разьвілася дужа багатая падзваротнікавая расьліннасьць. У непраходных лясох гэтае мясцовасьці шмат вечназялёных дрэў, павойных расьлін-хмелю, дзікага віна і г. д.

Вільгаці тут ужо аж залішне; дзякуючы ёй, шмат ёсьць балот і пашырана малярэя (трасца). Густое насяленьне займаецца земля-

робствам—разводзіць баваўну, цукровы чарот, рыж, віно, розныя фруктовыя дрэвы, кіяхі. Тут нават прызнаюць бацькаўшчыну *вінаградніку*.

Зусім іначай выглядае даліна *Куры* і яе прытокі *Аракса*. Ападкаў тут бывае разоў у 10 менш, чым над Рыонам (у Баку—240 мм.). Ляжаць тут найбольш гліністыя салонныя стэпы з беднай расьліннасьцю (як, прыкл., *Муганскі* палыновы стэп, паміж Курою і Араксам). Насяленьне займаецца найбольш гадоўляй скаціны. Аднак, у самым паўднёва-ўсходнім куце даліны, каля м. Ленкорані, ападкаў таксама шмат; іх тут затрымлівае сьцяна хрыбта Эльбруса. З жывёл у стэпах Закаўказьзя асабліва пашыраны зьмеі ды яшчаркі; спатыкаюцца тут, між іншым, і вялікія мясажэры—*тыгра і леопард*.

Мал. 67. Нафтавы фонтан у Баку.

Земляробскае насяленьне ў Усходнім Закаўказьзі цісьнецца да гор; ручаінікі, што цякуць з гэтых гор, яно пераймае для абвадненьня сваіх палёў. Бяз штучнага абвадненьня земляробства тут немагчыма; затое, пры абвадненьні атрымліваюцца багатыя ўраджай *рыжу, баваўны*; разводка гэтых дзьвёх расьлін з кожным годам усё больш пашыраецца. Шмат разводзяць і *вінаградніку*. На левым беразе Куры тут ляжыць якраз слаўная сваімі вінамі *Кахетія*. З даўных часоў разводзяць тут таксама морву ды табак, і значна пашырана шаўкаўніцтва.

Самым важным, аднак, багачцем Закаўказьзя ўляецца цяпер *нафта*. Найбагацейшыя крыніцы нафты знаходзяцца на Апшэронскім поўвостраве, ля места *Баку* (мал. 67). Тут існуе надта многа глыбокіх сьвідраваных шчылін, з якіх чэрпаюць нафту. У самым гэтым месцы (200 тыс. нас.) шырока разьвітая прамысловасьць па пераробцы нафты. Робяць тут з яе газу, розныя шмаравідлы ды мазуту, што йдзе на паліва. Па ліку здабыванае нафты Апшэронскі поўвостраў займае *трэцяе месца на зямлі* пасля Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатаў і Мэксікі. Да вайны штогод да 600 міл. пудоў нафты разыходзілася адгэтуль ува ўсе бакі Эўропы і Азіі; цяпер здабываньне нафты моцна

зьменшылася. Перавозіцца нафта адгэтуль найбольш на караблѣх ды жалезных барках у Волгу, а таксама вывозіцца праз *Батумскі* перс на Чорным моры.

Ёсьць у Закаўказзі яшчэ й шмат іншых мінэральных скарбаў. Так, у вадазборы Рыона ёсьць вялікія паклады каменнага вугалю і самыя багатыя ў сьвеце паклады манганавых руд.

Насяленьне Закаўказзя складаецца на захадзе, галоўным чынам, з *грузін* ды родных ім пляменьняў (імэртыны, аджарцы ды інш.), а на ўсходзе—з татараў. Грузіны (іх ёсьць з 2½ мільёны)—асобны народ белае расы, блізкі да горскіх народаў Каўказу, але з даўных часоў земляробскі і культурны. Маюць яны багатую літаратуру ў сваёй мове і шматвекавую гісторыю.

Мал. 68. Азэрбэйджан. Тыпы татарак.

Грузіны на выгляд вельмі прыгожы, стройны народ з жвавым, вясёлым, але працавітым характарам. Вопратка іхняя падобная да горскае. Жывуць грузіны ў чыстых белых хатах, абкружаных садамі ды вінаграднямі. Паводле рэлігіі яны ў большасьці хрысьціяне і належаць да ўсходняй царквы, частка-ж іх г. зв. *аджарцы*—магомэтаны. Грузія ў апошнія часы зьяўляецца самастойнай Соцыялістычнай Савецкай Рэспублікай. Аджарцы маюць сваю аўтономную рэспубліку, уваходзячую ў склад Грузінскай ССР; да апошняй таксама належыць аўтономная *Абхаская Рэспубліка* (сталіца яе—Сухум), дзе жывуць *абхасцы*. Сталіца Грузіі—*Тыфліс* (250 тыс. нас.) стаіць у горнай катліне над р. Курою і зьяўляецца адначасна культурным

цэнтрам усяго Закаўказзя. Чыгункі звязваюць яго з Баку і з важным портам на Чорным моры—*Батумам* (сталіца Аджарскай Рэспублікі), а праложаная праз галоўны горны хрыбет *Ваенна-Грузінская дарога*— з Перадкаўказзя, з далінаю Тэрэка.

Татары (мал. 68) пашырыліся ў Закаўказзі з суседняе Пэрсіі; частка іх займаецца выключна гадоўляй скаціны і ўлетку вандруе на горную пашу. Край заселены татарамі,—Усходняе Закаўказзе называецца *Азэрбэйджанам* і зьяўляецца таксама, як і Грузія, самастойнай савецкай рэспублікай; сталіцаю Азэрбэйджану зьяўляецца м. Баку—важнае прамысловае і гандлёвае месца і порт на Каспійскім моры.

Жыве па ўсім Закаўказзі яшчэ шмат армян. Але найбольш іх жыве далей на паўдняя, у горнай старане Арменіі.

Арменія ўяўляе з сябе досыць высокае (паднятае на 2 км) плоскаўзвышша, якое ад даліны Куры і Рыону працягнулася на паўдняя аж да

Мал. 69. Вялікі і малы Арарат (від з Эрэвані).

Мэзопатаміі, звязваючы сабою горныя ўклады Ірану ды Анатоліі. У розных кірунках па Арменіі праходзяць горныя хрыбты, сярод якіх падймаецца шмат згаслых вульканаў. Такім згаслым вульканам зьяўляецца і найвышэйшая гара Арменіі, пакрытая вечным сьнегам—*Арарат* (5 км. высачыні, мал. 69). Як сьлед мінуўшае вулканічнае дзейнасьці, засталіся ў Арменіі чорныя лявы, якія пакрываюць значную яе частку. Зьверху гэтыя лявы, дзякуючы выпятрэньню, абярнуліся ў чорназемную глебу, на якой расьце стэпавая расьліннасьць. Стэпы пакрываюць блізка ўсю паверхню Арменіі, лясоў там на горах няма.

Клімат Арменіі, дзякуючы значнай яе высачыні над роўнем мора, гостры з рэзкімі хістаньнямі тэмпературы. Ува ўсе бакі Арменіі рась

цякаюцца рэкі. Ёхнія даліны глыбака ўразаюцца ў узвышша; у гэтых далінах ужо зьяўляюцца лясы дый ахватней селіцца зямляробскае насяленьне. Некаторыя даліны загацілі вульканічныя матар'ялы; зверху

Мал. 70. Курд.

ад гэтае вульканічнае гаці патварыліся замкненыя катліны, у якіх змесьціліся вялікія бястокавыя азёры, як воз. *Ван, Гокча, Урмія* ды інш.

Насяленьне Арменіі складаецца з *армян і курдаў*. Армяне найбольш зямляробы, живуць, галоўным чынам, у далінах і катлінах ля

Мал. 71. Эрзэрум.

азёр, сеюць на полі звычайна пшаніцу; живуць яны досыць бедна. Належаць армяне да іранскае групы белае расы, вызнаюць хрысьціянства свае асобнае сэкты. Народ гэты—з старою культураю; адзначаўся

ён, аднак, заўсёды надзвычайным міралюбствам і з гэтае прычыны, му-сіць, Арменія знаходзілася пад панаваньнем чужынцаў. І цяпер толькі частка Арменіі зьяўляецца самастойнай савецкай рэспублікай. Рэшта-ж Арменіі знаходзіцца пад уладай Турэччыны.

Армяне маюць вялікую здольнасьць да гандлю. Шмат іх кідае бацькаўшчыну ды едзе гандляваць у чужыя краі, найбольш у Заход-ная Азіі.

У горах Арменіі жывуць вандроўныя пастухі-курды (мал. 70). Яны таксама, як і армяне,—арыйцы, але магомэтаны. Народ гэта дужа ваяўні-чы і дзікі. Увесь час яны нападаюць на мірныя армянскія вёскі, ра-буюць і нішчаць іх.

Галоўныя месцы Арменіі: *Эрывань*—сталіца рэспублікі Арменіі; *Эрзэрум* (мал. 71)—найбольшае места Турэцкае Арменіі.

Закаўкаская Савецкая Фэдэрацыйная Соцыялістычная Рэспубліка складаецца з Грузінскай, Азэрбэйджанскай і Армянскай Сав. Соц. Рэс-публік і зьяўляецца членам Саюзу Сав. Соц. Рэспублік нароўні з Бела-русьсю, Украінай, РСФСР, Узбэкскай і Туркменскай Рэспублікамі. Пра-стора Закаўкаскай Фэдэрацыі—192 тыс. кв. в., насяленьня ў ёй 5,7 міль-ёна. Найгусьцейшае насяленьне ў Грузінскай Рэспубліцы—36 чал., найрадзейшае—у Азэрбэйджане—24 чал. Сталіцай Фэдэрацыі ёсьць Тыфліс.

Якія ведаеш рэкі Каўказу? Параўнай на дыяграме вышыню Эльбрусу і Дэвэрэсту. Што ты ведаеш наагул аб зморшчавых горах, аб зямлятрасеньнях? Нарысуй і разма-люй карту політычна-адміністрацыйнага падзелу Каўказу.

Анатолія (Малая Азія).

Поўвостраў Малая Азія абмежаны з трох бакоў Чорным, Марму-ровым, Эгейскім ды Міжземным морамі; толькі вузкія ($1\frac{1}{2}$ клм. шы-рыні) пратокі *Дарданэлі* ды *Босфор*, якімі зьвязваецца Мармуровае мора з іншымі морамі, аддзяляюць гэтую краіну ад Эўропы. Аднак, паводле будовы свае паверхні Малая Азія вельмі падобная да шмат якіх ужо апісаных краін Азіі: яна зьяўляецца плоскаўзвышшам, аб-кружаным з бакоў горнымі хрыбтамі. З усходу ды паўдня ідуць *Таў-рыйскія* горы, з поўначы—*Понтыйскія*. Гэтыя горы, падышоўшы на захадзе да морскіх узьбярэжжаў, твораць урэзаньня ў мора выступы, паміж якіх ляжаць глыбокія затокі. Прадоўжаньнем-жа гэтых хрыбтоў зьяўляецца таксама шмат астравоў на *Эгейскім моры* (архіпэляг).

Даўней Малая Азія была ў сваёй гісторыі ды культуры вельмі цесна зьвязаная з Эўропаю. На зрэзаных затокамі яе заходніх і паў-днёвых узьбярэжжах грэкі пазакладалі былі свае колёніі, у якіх квіт-неда культурнае і эаномічнае жыцьцё. Дзякуючы акуратна наладжа-наму штучнаму абвадненьню, земляробства давала такія высокія ўра-джаі, што Малая Азія сваім хлебам карміла Эўропу. Пад панаваньнем туркаў краіна гэтая, аднак, прышла ў вялікі заняпад.

Клімат Малое Азії наагул сухі, але ўсё-ж больш вільготны, чым, прыкл., на Іране. Сюды даходзяць яшчэ заходнія вільготныя вятры, што дзьмуць з Антлянтчнага акіяну. У абгароджанай гарамі сярэдзіне Малое Азії ападкаў, аднак, бывае мала; там ляжаць стэпы з выгараючай улетку траваю або, нават, салонныя пустыні; значная частка гэтае краіны ня мае стоку да мора. Насяленьне займаецца гадоўляй скаціны, разводзяць, між іншым, шмат ангорскіх *коз* з вялікаю і дарагою воўнаю.

З другога боку ўзьбярэжжы і схілы гор дый наагул заходняя частка поўвостраву атрымліваюць значна больш ападкаў і пакрытыя з гэтае прычыны багатымі лясамі з дубоў і букаў ды вечна-зялёных расьлін, ураджайнымі паллямі і садамі. Сеюць тут найбольш пшаніцу, разводзяць табак, баваўну, мак (з якога робяць опіум), а ў садох—вінаград, хвігі, морву.

Насяленьне краіны (11 міл.) складаецца галоўным чынам, з туркаў. *Туркі* (мал. 72)—народ жоўтае расы; яны, аднак, гэтак перамяшаліся з народамі белае расы, што цяпер вельмі падобныя да гэтых апошніх. Перахавалі яны, аднак у чыстае з даўных часоў сваю мову ды магомэтанскую рэлігію.

У XI веку яны зброяным чынам занялі Малую Азію, а пазьней і значныя прасторы ў Эўропе. Адначасна іхняя ўлада пашыралася на большую частку Заходняе Азії. За апошнія стагодзьці іхняя моц значна зьменшылася. Перад апошняю сусьветнаю вайною ўсё-ж да іх у Азії належылі апрача М. Азії—Арменія, Мэзопатамія, Сырыя і Арабія). У часе вайны Турэчына страціла ўсё блізка свае валаданыі дый ледзьве саўсім ня згінула; засталіся ў яе ў Азії толькі Малая Азія ды частка Арменіі.

Адзю з прычын такіх няўдач Турцыі была цемната і адсталасьць туркаў. Добрых школ мелі яны мала; навука была, галоўным чынам, у руках духавенства і складалася найбольш з чытаньня Корану (рэлігійнае магомэтанскае кнігі). Наагул туркі маюць характар до-

Мал. 72. Турак з Малой Азіі.

сыць нярухавы і спакойны. Даўнейшае ваяўнічасьці засталося ў іх мала; адным з яе сьлядоў былі пэўныя няпрыхільныя адносіны да эўропэйцаў і да эўропэйскае цывілізацыі. Цяпер, аднак, туркі пачалі заводзіць эўропэйскія парадкі, пачалося шырокае адраджэньне турэцкага народу, у якім шмат памагае Турэччыне Савецкі Саюз. Дзякуючы гэтаму адраджэньню, Турэччына ізноў зрабілася моцнай дзяржаваю, здольнаю бараніць свае правы.

Апрача туркаў, на заходнім узьбярэжжы Малое Азіі жыве шмат грэкаў, якія займаюцца гандлем ды рознымі рамёсламі і промысламі—ловяць, прыкл. губкі ў моры. У местах шмат армян-гандлёўцаў.

Фабрычная прамысловасьць у Малой Азіі разьвітая вельмі слаба. Усе фабрычныя вырабы прывозяцца з Эўропы; між іншым, шмат вывозіць туды сваіх вырабаў Саюз ССР. Вываз самой Малой Азіі складаецца з розных сельска-гаспадарчых produkтаў—табакі, воўны, баваўны, фруктаў і г. д. Ёсьць некалькі чыгунак, пабудаваных эўропэйцамі, галоўным чынам, немцамі, якія хацелі праз Турэччыну пракласьці дарогу на ўсход сваім таварам. Няўдачная для немцаў вайна перашкодзіла гэтым намерам.

З местаў найбольшае—*Сьмірна* з вельмі добрым портам, заселена, галоўным чынам, грэкамі. Невялікае места ў сярэдзіне краю—*Ангора* была ў пасьляваенны час сталіцаю Турэччыны. Цяперашняя сталіца—*Константынопаль* ляжыць ужо ў Эўропэйскай часьці дзяржавы на беразе Босфору.

У Міжземным моры на паўдня ад М. Азіі ляжыць вялікі востраў *Кіпр*. Населены ён грэкамі, а належыць цяпер да Ангельшчыны.

Якія моры абкружаюць Малую Азію? Якое значэньне мае Босфор і Дарданэлі для ўсходняй Эўропы?

ПАЎДНЁВА-ЗАХОДНЯЯ АЗІЯ.

(Арабскі ўсход).

Паўднёва-заходнюю Азію звычайна дзеляць на цэлы рад краін, як Арабія, Сырыя, Палестына, Мэзопотамія ды інш. Гэтыя старонкі, аднак, маюць між сабой шмат супольнага; перад усім жыве ўва ўсіх іх адзін і той самы народ—арабы. Падобныя яны і паводле прыроды ды з гэтага боку адрозьніваюцца ад іншых краёў Азіі.

Поўвостраў Арабія—найбольшы з поўвостравоў зямлі (12¹/₂ мільён кв. клм). З усходу яго абмежваюць *Пэрсідзкая* затока, і нізіна *Мэзопотамія*, якая ёсьць прадоўжаньнем гэтае-ж затокі, засыпаным рэчнымі адкладамі. З паўдня ляжыць *Арабскае* мора з *Адэнскай* затокаю. З захаду—вузкае і даўгое *Чырвонае* мора аддзяляе Арабію ад Афрыкі. На поўначы гэтага мора ад яго адыходзяць дзьве затокі—*Суэцкая* і *Акабская*, паміж якіх ляжыць поўвостраў *Сынай*.

Арабія, таксама, як і Дэкан, зьяўляецца адной вялізарнай каменнай глыбаю з паднятымі ўверх краямі, асабліва паўднёвым і заходнім. Паверхня яе (мал. 73) плоская, пахіленая на ўсход. Да Чырвонага мора і Адэнскае затокі плоскаўзвышша зьніжаецца стромкімі прыступкамі. А ў паўднёва-ўсходнім куце цягнецца г. зв. *Оманскі хрыбет*—прадоўжаньне горных хрыбтоў Ірану.

Клімат Арабіі вельмі сухі і гарачы,—падобны, як у Сахары. Толькі на краях плоскаўзвышша, асабліва на захадзе, бывае досыць многа ападкаў. Тамака ляжаць найгусьцей заселеныя і багатыя часткі Арабіі *Іемэн і Гэджас*. У сярэдзіне поўвостраву на вялізарных яго прасторах дажджы бываюць вельмі рэдка, зусім няма там і сталых заўсёдных рэк. Плоскаўзвышша прарэзваюць толькі глыбокія рэчышчы („*уаді*“), якія ў часе дажджоў напаўняюцца вадою, а пасля высыхаюць.

Мал. 73. Цясьніна ў Вялікай Арабійскай пустыні Нэфуд.

Рэдка тут спатыкаюцца і оазы. Уся нутраная Арабія зьяўляецца, галоўным чынам, камяністаю або пяшчанаю пустыняй. Стромкія-ж прыступкавыя схілы, якімі плоскаўзвышша схінаецца да Чырвонага мора і Адэнскае затокі, досыць шчодро пакрыты расьліннасьцю, найбольш травяною, але таксама і дрэўнаю. Багатая расьліннасьць бывае наагул у далінах ручаёў ды ў оазах. Там квітнее земляробства і асабліва садоўніцтва, якія патрабуюць тут штучнага абвадненьня. Разводзяць *фінікавую пальму*, *кававае* дрэва. Асабліва многа атрымліваецца тут добрае кавы; шмат яе вывозіцца адгэтуль у Эўропу. Паводле ўсяе свае прыроды—будовы паверхні, клімату, расьліннасьці і жывёл—Арабія больш падобная да Афрыкі, чым да Азіі. З жывёл тут, прыкл., пашыраны аднагорбны вярблюд і штраус, як у Сахары.

На паўночна-заходнім канцы Арабскага плоскаўзвышша ўздоўж Міжземнага мора ляжыць *Сырыя*. Таксама, як і паўднёва-заходняе ўзьбярэжжа Арабіі—Сырыйскае ўзьбярэжжа прыступкамі зьніжаецца да Міжземнага мора. Роўналежна з морскім ўзьбярэжжам ляжыць тут вельмі глыбокая западзіна *Эль-хор*. Цягнецца яна ўздоўж усяго ўсходняга ўзьбярэжжа Міжземнага мора аж да Акабскае затокі на паўдні. У паўночнай-жа частцы гэтае западзіны паабапал яе падымаецца досыць высокія (да 3 клм.) горы *Лібан* (з боку мора) і *Антылібан* (з боку пустыні). З апошняга хрыбта пачынаецца р. *Ёрдан*. Рака гэтая і плыве па *Эль-хору* ды ўпадае ў г. зв. *Мёртвае мора*,—возера, якое займае найніжэйшае месца ў западзіне. Возера-ж гэтае цікаўнае з некалькіх прычын: яно ляжыць найніжэй з усіх азёраў зямлі, бо траха не на 400 м. ніжэй роўню акіяну. Вада ў ім, дзякуючы дужа

Мал. 74. Эўфрат.

моцнаму параваньню, надзвычайна салоная (на 100 частак вады—22 часткі солі), дзеля чаго тут блізка што зусім ня могуць жыць расьліны ды жывёлы.

На Лібанскіх горах узімку выпадае досыць многа ападкаў, і ў вясну Ёрдан абяртаецца ў вялікую раку.

Даліна Ёрдану ды прастора паміж ім і Міжземным морам носіць назоў *Палестыны*. Старана гэтая ёсьць бацькаўшчынаю *жыдоўскага народу*. Глебы тут вапненныя. Даўней, дзякуючы шырокаму разьвіцьцю штучнага абвадненьня, Палестына была вельмі багатым земляробскім краем. Калі-ж, дзякуючы войнам і нападам чужынцаў, край быў зруйнаваны і каналы закінуты, Палестына абярнулася ў пустынную стэп, якім яна ёсьць і дагэтуль. У вясну гэты стэп пакрываецца зялёнаю тра-

вою і пярэсыціць кветкамі, улетку-ж усё гэта выпальваецца сонцам. Толькі ўздоўж берагоў ручаёў ды рэчак зелянеюць сады; у садох гэтых разводзяць віно, хвігі і асабліва аліўнае дрэва. Дзякуючы таму, што дажджы тут ідуць толькі ў халодную пару году, збожжа сеюць заўсёды ў восень, а прыбіраюць у вясну.

Нізіна *Мэзопотамская* ляжыць уздоўж сярэдняга да ніжняга бегу вялікіх рэк *Эўфрата* (мал. 74) і *Тыгры*. Абедзьве гэтыя ракі пачынаюцца ў горах *Арменіі* ды жывяцца вадою з яе сьнягоў, асабліва заходняга рака *Эўфрат*, якая ўвесь час адзінока плыве па пустыні. Тыгра-ж, наадварот, атрымлівае прытокі, што сьцякаюцца з крайніх гор *Ірану*. Абедзьве ракі даўгі час цякуць побач, а пасля, перад сваім упадам у *Пэрсідзкую* затоку, зьліваюцца ў адну раку *Шат-эль-Араб*.

У далёкай мінуўшчыне (тысячы 4 гадоў назад) у *Мэзопотаміі* жыло

Мал. 75. Раскопкі ў *Мэзопотаміі*.

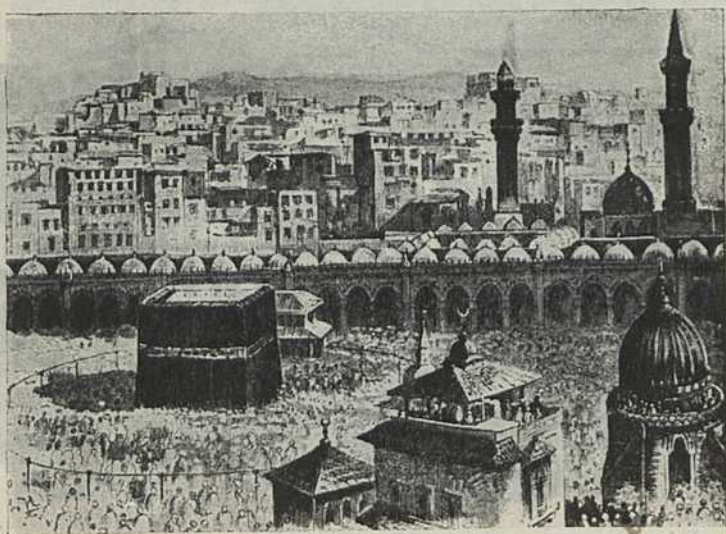
густое насяленьне, існавалі вялікія, як на той час, вельмі культурныя дзяржавы *Халдэя*, *Асырыя* і *Бабілён*. Дзякуючы штучнаму абвадненьню, квітнела земляробства. Цяпер-жа няма ні тых дзяржаў, ні штучнага абвадненьня, і ўся *Мэзопотамія* ўяўляе з сябе пустынны стэп і сыпкія пяскі, апрача толькі вусьцяў *Шат-эль-Араба*, дзе шмат балот і азёр. На месцы даўнейшых вялікіх местаў цяпер толькі руіны, як, прыкл., руіны *Бабілёну*, у якім калісь жыло каля мільёну насельнікаў¹⁾. Рэдкае насяленьне жыве ўздоўж рэк ды ў оазах і разводзіць найбольш фінікавую пальму.

¹⁾ *Мэзопотамія* была стараною, якую лічаць адным з старэйшых асяродкаў людзкое культуры. У часе раскопак, якія тут здаўна ўжо вядуцца (мал. 75), адкрыта цэлая літаратура, пісаная на каменні за 4 тыс. гадоў да нашага часу. *Бабілёнскія* звычаі, законы і быт мелі шмат супольнага з стара-жыдоўскімі, апісанымі ў бібліі. Самое апавяданьне аб стварэньні сьвету, аб патопе існавалі ў *Бабілёне* раней, чым іх запісаў у бібліі *Майсей*.

Клімат Мезопотамії вельмі гарачы. У пяшчаных пустынях гэтага краю была спасыярэжана найгарачэйшая тэмпература на зямлі $+78^{\circ}$ С. Дый наагул тут улетку пануе страшэнная гарачыня, якая даходзіць да 55° С у цені. З пустынь Арабіі сюды часамі дзьме гарачы вихор—самум.

Насяленьне ўсяе паўднёва-ўсходняе Азіі складаецца, галоўным чынам, з арабаў, якія жывуць у Арабіі, Мезопотаміі і большай частцы Сырыі. Належаць арабы паводле свае мовы да сямітычнага пляменьня белае расы,—гэтак сама, як і жыды. Арабы звычайна бываюць высокае ўросласьці з цемнаватым колерам твару, чорнымі валасамі, наагул яны дужа прыгожыя. У бязьмежных стэпах Арабіі жывуць вандроўнікі арабы г. зв. *бэдуіны*. Разводзяць яны шмат добрых і шпаркіх коняў арабскае пароды ды аднагорбных вярблюдаў.

Арабы, што займаюцца земляробствам, жывуць на ўзьбярэжжах рэк і мораў ды ў оазах. Будуюць яны хаты з цэгля і каменя з плоскімі

Мал. 76. Кааба ў Мэцы.

дахамі. Арабскія месцы адзначаюцца сваёй асаблівай архітэктурай. Над белымі шмат-паверхавымі дамамі, абкружанымі зелянінаю садоў, падыхаюцца вежы і купалы мечэяў, часта вельмі старое і прыгожае архітэктуры. Тым часам, як на людным рынку кіпіць жыццё, вузкія вулачкі места выглядаюць зусім бязжыццёва; нават вокны з хат ня выходзяць на іх, але ў нутро панадворку.

Арабы блізка ўсе—магомэтане. Сярод іх якраз і з'явілася гэтая рэлігія ў VII веку ды з Арабіі пашырылася ўва ўсе бакі. У сярэднія вякі арабы былі адным з найбольш культурных народаў сьвету, мелі багатую літаратуру, мастацтва, шмат зрабілі і для навукі, асабліва матэматыкі. Разам з тым яны былі вельмі магутным народам, зваявалі знач-

ныя прасторы вакола Міжземнага мора, пашыраючы там усюды свае культурныя здабыцці. Памяткі іхняга панавання і да гэтае пары існуюць шмат дзе ў Паўднёвай Эўропе ў відзе, напр., розных будынкаў арыгінальнае і прыгожае архітэктуры.

У Арабіі знаходзяцца цэнтры магомэтанскага сьвету, месцы *Мэкка*, дзе радзіўся Магомэт, і *Мэдына* з найважнейшымі рэлігійнымі сьвятынямі магомэтанства, чорным каменем-мэаэорытам, які знаходзіцца ў кубічным будынку Каабе ў Мэццы (мал. 76), ды магілаю Магомэта—у Мэдыне. Штогод у гэтыя месцы, асабліва ў Мэкку, зьбіраюцца сотні тысяч багамолаў. Дзеля перавозкі апошніх праведзена, нават, вялікая чыгунка да гэтых местаў з сталіцы Сырыі—*Дамаску* і яго порту—*Бэйруту*.

Арабы дзеляцца на шмат пляменьняў, якім кіруюць выбарныя старшыні—*шэйхі*. Апошнія вякі Арабія была пад уладаю Турэччыны, але ў часе сусьветнае вайны ў ёй стварылася некалькі незалежных дзяржаў. У паўднёва-заходнім куце поўвостраву знаходзіцца ангельскі порт *Адэн*, у якім спыняюцца караблі, што йдуць у Індыю. Ангельцы стараюцца пашырыць свой уплыў і на ўсю Арабію, каб забясьпечыць сабе панаваньне ў Індыі і ў Эгіпце, паміж якіх і на дарозе да якіх якраз і ляжыць Арабія ды іншыя заселеныя арабамі землі. Насяленьне Арабіі—каля 4,5 міліёнаў. Шчыльнасьць яго дужа невялікая,—каля 2 чал. на кв. клм.

Мэзопатамія мае гусьцейшае насяленьне—каля 7 чал. на кв. клм. Дзеля таго, што яна ляжыць на найбліжэйшай сухаземнай дарозе з Эўропы ў Індыю і, апроч таго, мае багатыя нафтовыя крыніцы (у горах на мяжы з Пэрсіяй ля м. *Мосулу*), яна была ў апошнія часы ласым кавалкам для эўропэйскіх дзяржаў. Немцы ўжо праводзілі сюды чыгунку праз Турэччыну і Малую Азію да места *Багдаду*, над *Тыграю*, найбольшага места краю (125 тыс. нас.). У часе вайны ў Мэзопатаміі сталі гаспадарыць ангельцы; стварылі яны тут пад сваёй апекай аўтаномнае каралеўства *Ірак* з сталіцаю Багдадам.

Сырыя—(155 тыс. кв. клм., 3 мільёны насельнікаў) старана з багатай гістарычнай мінуўшчынаю. Тутака, на ўзьбярэжжы Міжземнага мора даўней ляжалі слаўныя порты фінікіян—*Тыр* і *Сыдон*. Цяпер у Сырыі, апрача арабаў, якіх тут жыве найбольш, жывуць яшчэ блізкія да іх *сырыйцы*—хрысьціяне (сэкты *маронітаў*), якіх найбольш на схілах Лібанскіх гор. З промыслаў у Сырыі моцна разьвітае шаўкоўніцтва. Найважнейшае, аднак, значэньне гэтае стараны ў тым, што яна ляжыць на вузле ўсіх дарог, што разыходзяцца па Азіі—у Мэзопатамію, Арабію, Індыю, Эгіпэт. З гэтае прычыны тут увесь час стараюцца ўмацавацца французы, і цяпер Сырыя зьяўляецца французскай колёніяй. Праз паўночную частку яе вялі былі Багдадзкую чыгунку немцы. У Сырыі-ж ляжыць найлепшы порт на ўсходзе Міжземнага мора—*Александрэта*.

Хочучы замацаваць свае ўплывы ў Сырыі, эўропэйцы ўрэшце будавалі ў ёй свае школы. У гэтых школах, хоць яны былі й чужыя, выгадалася шмат новае *сырыйскае* інтэлігенцыі. Дый наогул Сырыя, гусцей заселеная, чым іншыя арабскія краіны, з больш культурным насяленьнем неахвотна паддаецца чужаземнаму панаванню, і ўплывы французаў апіраюцца, галоўным чынам, на маронітаў.

Цэнтр Сырыі—*Дамаск* (мал. 77)—ляжыць сярод багатых оазаў на ўсходнім баку Антылібану.

Палестына (23 тыс. кв. клм.), дзеля аслабаненьня якое ад туркаў у сярэдніх вяках адбываліся вялізныя крыжавыя паходы, цяперака лічыцца самастойнай дзяржавай, але знаходзіцца пад кіраваннем Ангельшчыны. Наагул яе палажэньне ўсё яшчэ вельмі забытанае. Ангельцы дакляравалі, што зробіць тут *жыдоўскую дзяржаву*, як гэтага дамагаюцца буржуазныя жыдоўскія партыі (сыяністыя). Але жыдоў у Пале-

Мал. 77. Дамаск.

стыне цяпер толькі 110 тыс. чал. на 700 тыс. усяго насяленьня. Каб адбудаваць тут сабе бацькаўшчыну, сыяністыя хочуць перасяліць у Палестыну да 5-х мільёнаў жыдоў з розных краёў, дзе яны расьсеяныя. Гэтаму, аднак, моцна працівяцца арабы, якіх цяпер у Палестыне значная большасьць; з гэтае прычыны паміж жыдамі і арабамі тут заўсёдняыя звадкі. Ня хочучы сварыцца з арабамі, ангельцы ўперад не асабліва мяшаліся ў гэтую калатніну і, наадварот, выкарыстоўвалі яе, каб лягчэй панавалі над Палестынаю, якая абараняе дарогу да Суэцкага каналу, Эгіпту ды Індыі дый мае пэўныя прыродныя багацьці (напр., нафту). Цяпер, аднак, ангельцы больш рашуча падтрымліваюць жыдоў у Палестыне (напр., заложан тут жыдоўскі унівэрсытэт), ідучы наперакор арабскай

большасць насяленьня, каб толькі дагадзіць жыдоўскім банкірам, што пазычалі грошы на сусьветную вайну. З гэтай прычыны барацьба арабаў з жыдамі яшчэ больш абвастралася.

Жыды-перасяленцы, якіх перабралася за апошнія гады 40 тыс. чал., займаюцца ў Палестыне земляробствам і асабліва садоўніцтвам; яны лічаць, што пры належнай пастаноўцы штучнага абвадненьня, Палестына можа ізноў вярнуць сабе даўнейшую славу багатае, ураджайнае стараны. Апроч таго, жыды моцна паднялі прамысловасьць і гандаль краю.

Сталіцу Палестыны—*Ерусалім*, з 50 тыс. насельнікаў, лічаць сьвятым месцам як хрысьціяне, так і жыды. Гэтае места злучана чыгункою з портам *Яффаю* на Міжземным моры; зьбіраецца сюды шмат багамолаў з усіх канцоў сьвету. Некалісь быў Ерусалім сталіцаю жыдоўскае дзяржавы; пасля-ж таго, як яго разбурыў рымскі імператар Ціт, жыды сталі масамі высяляцца з свае бацькаўшчыны і разышліся па сьвеце.

На паўдня ад Палестыны ляжаць паміж затокамі Чырвонага мора—Суэцкаю ды Акабскаю—гарысты і камяністы поўвостраў *Сынай*. Сярод яго гор ёсьць некалькі згаслых вульканаў. Насяленьне поўвостраву вельмі рэдкае: дзе-ні-дзе толькі па ім вандруюць бэдуіны.

Які ўплыў абвадненьня на культуру ў пустынна-стэпавай Азіі? Назаві моры і затокі, якія абкружваюць Арабію. Параўнай Арабію з Туранскай нізінаю.

Арабія—большая частка Азіі, якая знаходзіцца паміж Індусам і Іракам. Яна мяжуе з Іракам на захадзе, з Індусам на ўсходзе, з Індусам на поўначы і з Іракам на поўдні. Арабія—большая частка Азіі, якая знаходзіцца паміж Індусам і Іракам. Яна мяжуе з Іракам на захадзе, з Індусам на ўсходзе, з Індусам на поўначы і з Іракам на поўдні. Арабія—большая частка Азіі, якая знаходзіцца паміж Індусам і Іракам. Яна мяжуе з Іракам на захадзе, з Індусам на ўсходзе, з Індусам на поўначы і з Іракам на поўдні.

Арабія—большая частка Азіі, якая знаходзіцца паміж Індусам і Іракам. Яна мяжуе з Іракам на захадзе, з Індусам на ўсходзе, з Індусам на поўначы і з Іракам на поўдні. Арабія—большая частка Азіі, якая знаходзіцца паміж Індусам і Іракам. Яна мяжуе з Іракам на захадзе, з Індусам на ўсходзе, з Індусам на поўначы і з Іракам на поўдні.

А Ф Р Ы К А.

Велічыня і палажэньне.

Паводле свае прасторы Афрыка ў тры разы большая за Эўропу (займае 30 міл. кв. клм.) і зьяўляецца трэцяй па велічыні часьцінаю сьвету. Разглядаючы карту Афрыкі, мы бачым, што фігура яе досыць простая; яе можна ўявіць сабе як трапэцыю з закругленымі кутамі, што стаіць на перакуленым роўнабокім трыкутніку, якога верх таксама закруглены.

Берагавая лінія Афрыкі неразьвітая. Мала тут поўвастравоў, якія-б уразаліся далёка ў мора, або затокаў, што заходзілі-б у глыбіню контынэнту.

З захаду Афрыку абыймае Атлянтычны акіян; яго вялікая затока—*Гвінэйская затока* рогам уцінаецца ў контынэнт з паўднёвага захаду. З поўначы Афрыку абмежвае Міжземнае мора з затокаю *Габэс*; вузкая Гібральтарская пратока, якою гэтае мора злучана з Атлянтычным акіянам, дзеліць Афрыку ад Эўропы. З Азіяй-жа Афрыка злучана няшырокім *Суэцкім* перасмыкам, што ляжыць паміж Міжземным і Чырвоным морамі. Цяпер перасмык гэты перакапаны вялікім морскім каналам—*Суэцкім*, які йдзе ад Міжземнага мора да *Суэцкае* затокі Чырвонага мора. Чырвонае мора, *Баб-эль-мандэбская* пратока, Адэнская затока Індыйскага акіяну і, у канцы, сам гэты акіян абмежваюць Афрыку з усходу. Паміж Адэнскаю затокаю ды Індыйскім акіянам досыць далёка выдаецца поўвостраў *Сомалі*. У Індыйскім акіяне ляжыць вялізны востраў *Мадагаскар*, які таксама належыць да Афрыкі.

Узьбярэжжы Афрыкі ў большасьці высокія ды маладаступныя. Мала ў іх выгядных морскіх портаў ды буктаў. Суднаходных рэк у ёй мала, клімат гарачы і нездаровы—усё гэта перашкаджала сувязі Афрыкі з рэштаю культурнага сьвету.

Гісторыя дасьледжаньня.

Афрыканскія ўзьбярэжжы Міжземнага мора дый наагул Паўночная Афрыка ўжо даўно былі добра ведамыя эўропэйцам. Тут ляжаў старавечны Эгіпэт, адна з калысак людзкае культуры, далей на захад закладалі свае колёніі фінікійцы, грэкі, рымляне. Аднак, рэшта Афрыканскага контынэнту, адгароджаная вялізнай пустыняй Сахараю, заставалася эўропэйцам аж да XV веку невядомаю. У 1497 годзе вялікі португальскі падарожнік Васко-дэ-Гама першы абплыў вакола паўднё-

вых канцавін Афрыкі дый праклаў морскі шлях у Індыю вакола Афрыкі. З гэтага часу эўропэйцы, пловучы ў Індыю, усё часцей і часцей пачалі даведвацца на Афрыканскія ўзбярэжжы. Тут яны закладалі свае гандлёвыя станцыі— „факторы“, у якіх вялі менавы гандаль з тубыльцамі; куплялі ад іх эўропэйцы, галоўным чынам, нявольнікаў, якіх пасля адгэтуль вывозілі ў свае нядаўна адкрытыя амэрыканскія колёніі на цяжкую працу ў плянтацыях. Пакрысе, аднак, эўропэйцы пасоўваліся і ў глыбіню сухазем'я, захаплялі цэлыя краі і, такім чынам, вырас цэлы рад эўропэйскіх колёній найбольш на ўзбярэжжах Афрыкі. Самае-ж нутро „чорнага“ контынэнту доўга заставалася для эўропэйцаў зусім невядомым і недаступным.

Мал. 78. Лівінгстон.

Мал. 79. Стэнлі.

Толькі ў другой палове XIX-га веку ў глыбіню нутранае Афрыкі ўдалося дастацца цэламу раду эўропэйскіх падарожнікаў. Ангельскія падарожнікі адкрылі вытокі ракі Нілу. Таксама ангелец *Лівінгстон* (мал. 78) збадаў паўднёвую роўнікавую Афрыку і р. Замбэзі; гэты вялікі падарожнік умеў дабіцца прыхільнасьці тубыльцаў і яму ўдалося зрабіць асабліва многа. У лясох нутранае Афрыкі Лівінгстон і памёр ад малярыі, ды нэгры на сабе перанеслі яго цела на бераг акіяну на ангельскі карабель, які яго завёз на бацькаўшчыну. Працу Лівінгстона павёў далей амэрыканец *Стэнлі* (мал. 79), які зрабіў тры падарожы ў роўнікавую Афрыку і апісаў вадазбор р. Конго.

У сучаснасьці дасьледваньне Афрыкі пасоўваецца хутка наперад. Шмат гэтаму дапамагаюць пракладзеныя цяпер эўропэйцамі ў розных частках Афрыкі чыгункі дый наагул усё мацнеючая сувязь Эўропы з чорным контынэнтам, які цяпер траха ня ўвесь ужо падзелены на колёніі эўропэйскіх дзяржаў (гл. карту на мал. 80).

Географія па-заэўропэйскіх краёў.

Паверхня.

Паверхня Афрыкі на вялікіх прасторах досыць аднастайная. Траха ня ўвесь контынэнт займае абшырнае плоскаўзвышша, паднятае ў сярэднім на 500—1000 мэтраў над роўнем мора. Земныя пароды ляжаць тут роўна, паземнымі пластамі, і толькі на паўночным захадзе ёсць высокія (да 4,5 клм.) зморшчавыя горы *Атлас*, якія можна разглядаць, як працяг гор паўднёвае Эўропы. Берагі плоскаўзвышша

Мал. 80. Політычны падзел Афрыкі.

вышэй паднятыя і спадаюць да морскіх узбярэжжаў стромкімі прыступкамі значнае высачыні; яны робяць уражаньне, калі глядзець з боку мора, высокіх горных хрыбтоў.

Сярэдзіна плоскаўзвышша шмат ніжэйшая, але і тутакі мясцамі падымаюцца горы. Гэтыя горы або паходзяць таксама з плоскаўзвышшаў, вышэй паднятых і зрэзаных далінамі рэк і струмянёў, або стаяць паасобку і зьяўляюцца згаслымі вульканаі, як, прыкл., найвышэйшая гара Афрыкі *Кіліманджаро* (6 клм., мал. 81). У горнай старане *Абісыйі*,

сярод высокага, вельмі моцна зрэзанага плоскаўзвышша, якое стромкімі прыступкамі зніжаецца ўва ўсе бакі, ляжыць таксама шмат згаслых вульканаў.

Найбольш вульканаў ляжыць у паўднёва-ўсходняй Афрыцы, каля вялізных, глыбокіх і даўгіх западзін. Западзіны гэтыя цягнуцца ў палудзеньніковым кірунку ад Чырвонага мора аж да р. Замбэзі; у глыбіні іх ляжаць вялікія азёры Ўсходняе Афрыкі: *Танганіка*, *Ньяса* ды іншы.

Паводле свае высачыні плоскаўзвышша Афрыкі ня ўсюды роўнае і дзеліцца на некалькі часьцін. Уся паўночная Афрыка аж да 15° паўноч. шырыні, апроч успомненых гор Атлясу, зьяўляецца нявысокім плоскаўзвышшам (ніжэй за $\frac{1}{2}$ клм.), занятым найвялікшай пустыняю

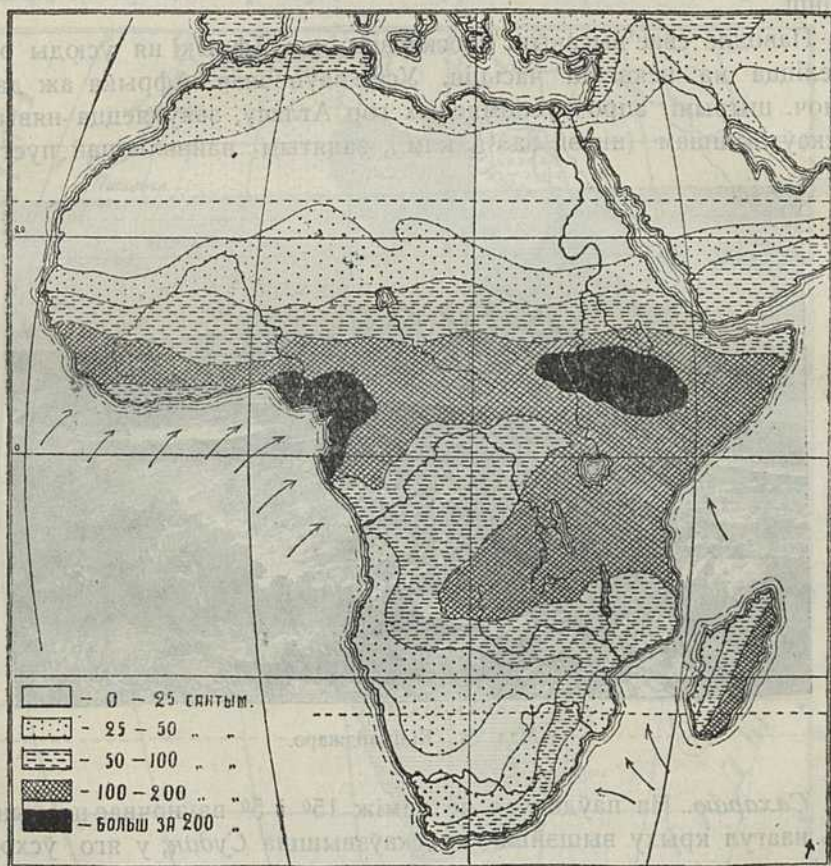
Мал. 81. Кіліманджаро.

зямлі *Сахараю*. На паўдня ад яе паміж 15° і 5° паўночнае шырыні ляжыць наагул крыху вышэйшае плоскаўзвышша *Судан*; у яго ўсходняй часьці знаходзіцца горная старана *Габэш* (Абісынія), сьнегавыя вярхі якое падымаюцца вышэй $4\frac{1}{2}$ клм.

У паўднёвай палавіне Афрыкі плоскаўзвышша найвышэйшае (у сярэднім каля аднаго клм.). На морскіх узьбярэжжах ляжаць тут вузкія нізіны, над якімі прыступкамі падымаюцца высокія берагі плоскаўзвышша; асабліва высокія гэтыя берагі на самым паўдні Афрыкі; там яны носяць назву *Цмокавых гор* (вышэй 3 клм.). У сярэдзіне паўднёвае палавіны Афрыкі ляжаць дзьве вялізныя западзіны: у ваднэй з іх зьмяшчаецца вадазбор р. Конго, які на паўночным захадзе аддзелены ад Судану гарамі *Камэрун* (да $4\frac{1}{2}$ клм. вышыні). У другой западзіне ляжыць пустыня *Каляхары*.

К л і м а т.

Роўнік перасякае Цэнтральную Афрыку, і большая частка яе ляжыць між зваротнікамі. Дзякуючы гэтаму, мае Афрыка клімат гарачы: яна самая гарачая з усіх часьцін сьвету. У тэй частцы Афрыкі, якая ляжыць за зваротнікамі, клімат таксама добра цёплы: узмку там бывае цяплей, чымся ў нас улетку. Самы гарачы клімат пануе ў паўночнай палавіне Афрыкі, дзе сухазем'е асабліва шырокае і яго асяродак

Мал. 82. Лік ападкаў у Афрыцы.

асабліва далёка ляжыць ад мора. Тут дзьмуць да таго-ж паўночна-ўсходнія пасаты з распаленых пустынь Азіі; яны яшчэ больш высушваюць ды ўграюць паветра. Часамі падымаецца тут страшны сухі і гарачы віхор—*самум*. Дажджоў тут бывае вельмі мала.

У Сахары сярэдняя гадавая тэмпература дасягае $+30^{\circ}$. Каменьне гэтай пустыні ўлетку награецца ў дзень да $+70^{\circ}$ і $+80^{\circ}$, ночы бываюць тут, аднак, халаднаватыя. Гэткія рэзкія зьмены тэмпературы спрыяюць хуткаму выпятрэньню земных парод, якія рассыпаюцца ў пясок; праз гэта вялікія прасторы тут пакрытыя пескавымі пустынямі.

Зваротнікавая Афрыка ў большасці мае даволі значны лік ападкаў (мал. 82). Бывае тут звычайна дзве пары году—сухая і дажджавая, якія найбольш залежаць ад гэтак зван. *зэнітальных* дажджоў. Гэтыя дажджы ідуць у тыя месяцы, як сонца стаіць у зэніце—значыць, на паўночным зваротніку—у чэрвені, на паўднёвым—у сьнежні, а на роўніку—бывае дзве дажджавых пары—у тыя часы, калі ў нас бываюць вясна і восень.

І ў дажджавую пару году дажджы ідуць ня ўвесь дзень, а толькі пасля паўдня. Яснае зраньня неба пакрываецца цёмнымі хмарамі і пачынаецца страшэнная навалніца з улеваю. Пасля дажджу ў канцы дня надвор'е йзноў разьясняецца, а ўначы стаяць густыя і халодныя нездаровыя туманы.

У Гвінэйскай затоцы ападкі прыносяць, апроч таго, паўднёва-заходнія мусоны, якія дзьмуць з Атлянтычнага акіяну, а на паўднёва-ўсходніх узьбярэжжах—паўднёва-ўсходнія пасаты.

На поўнач і паўдня ад зваротнікаў дажджы ідуць ужо найбольш узімку (прычым паўднёвая Афрыка, якая ляжыць ужо ў паўднёвай поўкулі, мае зіму ў той час, як на поўначы—лета). Найбольш ападкаў выпадае на схілах гор. Улетку дажджоў у гэтых старонах зусім ня бывае.

Што ты ведаеш аб пасатах і мусонах? Прыпомні, ці лёгка працаваць у гарачыню!

Рэкі ды азёры.

У багатых на ападкі зваротнікавых старонах Афрыкі пачынаецца вялікая рака *Ніл*, другая ў сьвеце паводле свае даўжыні (6.500 км.). Пачынаецца Ніл недалёка ад роўніку, працякае праз вялізнае воз. *Вікторыя*, якое ляжыць больш, чым на 1 км. вышэй заровень акіяну; адгэтуль пад назовам *Белага Ніла* цячэ гэтая рака на поўнач і, спусціўшыся па стромкаму парожыстаму спаду на раўніну ўсходняга Судану, спакойна разьліваецца па ёй сярод балот, пазарастаўшых балотнай расьлінай—*папірусам*; тут-жа ў яго ўпадае шмат вялікіх прытокаў. Узмоцнены імі, цячэ Ніл далей на поўнач, а насустрач яму з гор Абісыніі выбягае найбольшая яго прытока *Блакiтны Ніл*. Зліўшыся з ім, праразае Ніл сабе глыбокую даліну ў межах Нубіі і тут на ім ёсьць шмат вялікіх парогаў (між месцамі Хартумам і Асуанам). Прамінуўшы апошнія парогі, трапляе Ніл у шырокую і ўраджайную даліну Эгіпту і па ёй дацякае да Міжземнага мора, упадаючы ў якое, ён творыць вялікую дэльту. Улетку, калі ў вышніх Нілах ідуць вялікія дажджы, ён разьліваецца і затапляе палі Эгіпецкае даліны, пакідаючы на іх свой багаты глей.

Многаводная рака *Конго* (паводле многаводнасьці—другая рака сьвету пасля Амазонкі, шырыні мае да 10 км., даўжыні—4.640 км.),

з усім своїм вадзборам знаходзіцца ў паясе зэнітальных дажджоў. У сваіх нізавінах гэтая рака мае шмат парогаў, праз якія ляціць з шалёнаю шпаркасыю.

Трэцяя вялікая рака Афрыкі—*Нігер* (4.180 клм.) адзначаецца, між іншым, сваёю выгнутаю формаю. Упадаючы ў Гвінэйскую затоку, *Нігер* творыць дэльту, яшчэ большую за Нілавую.

Мал. 83. Вадаспад Вікторыя.

стокавая краіна, воды якое збіраюцца ў воз. *Нгамі*. Яшчэ большая бясстокавая краіна ляжыць пасярод Судану; яе рэкі, з якіх найбольшая р. *Шарі*, збягаюцца да вялікага возера-балота *Чад*.

У Сахары-ж рэк зусім няма. У часе дажджоў, якія такі зрэдка і тут бываюць, вада збіраецца ў звычайна сухія рэчышчы—*уаді* і ў іх пасля і высыхае, пакідаючы па сабе толькі саявы налёт на дне *уаді*.

Нарысуй дыяграму даўжыні Афрыканскіх рэк і параўнай з даўжынёй Дняпра (2.150 клм.).

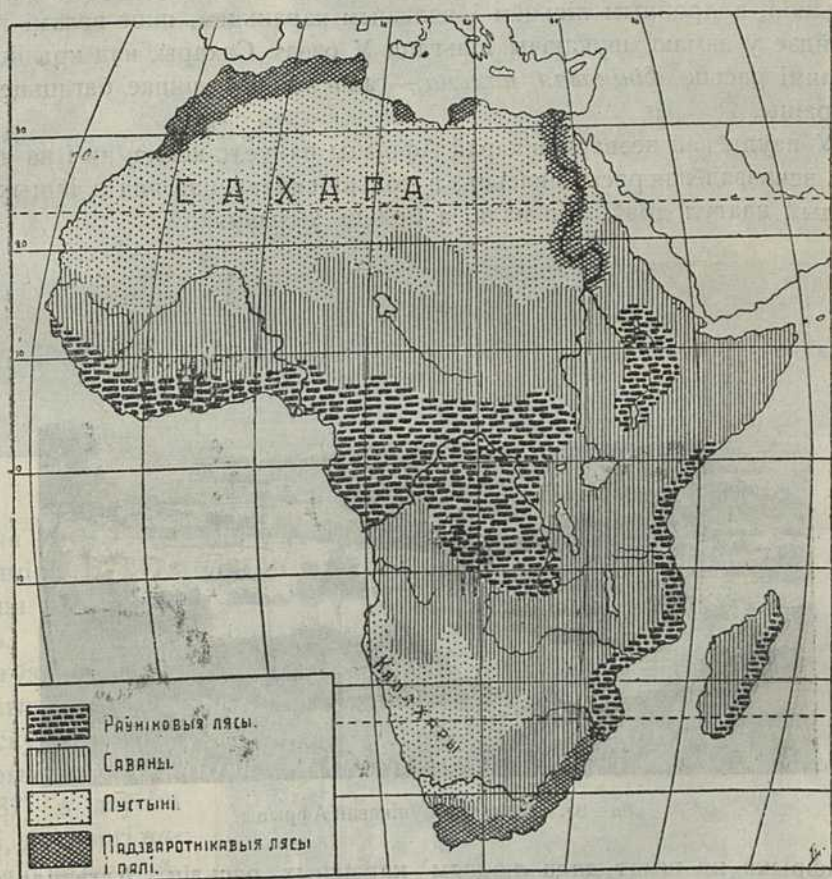
Расьліннасьць.

У паўночнай Афрыцы, на ўзьбярэжжах Міжземнага мора пашыра- на такая самая расьліннасьць, як і ў паўднёвай Эўропе (*Міжземна- морская*): лясы з вечназялёнымі дрэвамі, памаранцамі, цытрынамі, ко- рачнымі дубамі, а на плоскаўзвышшах—стэпы. Вялізныя прасторы Сахары аддзяляюць гэтую краіну ад Сярэдняе Афрыкі, дзе пашырана тыповая роўнікавая расьліннасьць. Характар апошнія ня ўсюды роў- ны; у залежнасьці ад ліку ападкаў тут спатыкаецца то роўнікавая пуш- ча, то савана, то, нават, пустынны стэп. А дзеля таго, што рэзкіх клі- матычных розніц паміж часткамі гэтае краіны няма, гэтыя расьлін- ныя згуртаваньні (пушча, савана і г. д.) шмат дзе чаргуюцца і пера- межваюцца адно з адным.

У заходняй частцы роўнікавае Афрыкі, там, дзе ападкаў най- больш, растуць пышныя роўнікавыя пушчы з вялізнымі дрэвамі, якіх

У паўднёвай Афрыцы найбольшая рака—*Замбэзі* (2.660 клм.) з вялізным вадаспадам *Вікторыя* (мал. 83), у якім вада ракі спадае на 120 мэтраў уніз, у вузкай цясьніне. *Замбэзі* зьвязана пратокаю з вялікім воз. *Нья- саю*. Упадае *Замбэзі* ў Індыйскі акіян; у Атлянтыч- ны-ж акіян цячэ р. *Оранія*, з вялікай прытокай *Вааль*. На поўнач ад яе, у пустыні *Каляхары*, знаходзіцца бяс-

густа переплітаюць ліаны. Пушчамі гэтымі пакрыты ўвесь вадазбор р. Конго ды ўзьбярэжжы Гвінэйскае затокі. Расьліннасьць гэтых пушчаў, ня гледзячы на ўсю сваю пышнасьць, усё-ж крыху бяднейшая за расьліннасьць пушчаў Маляйскіх астравоў, бо клімат роўнікавае Афрыкі усё-ж не такі роўны і вільготны, як там, і нават у краіне роўнікавых пушчаў нярэдка бываюць сухомні.

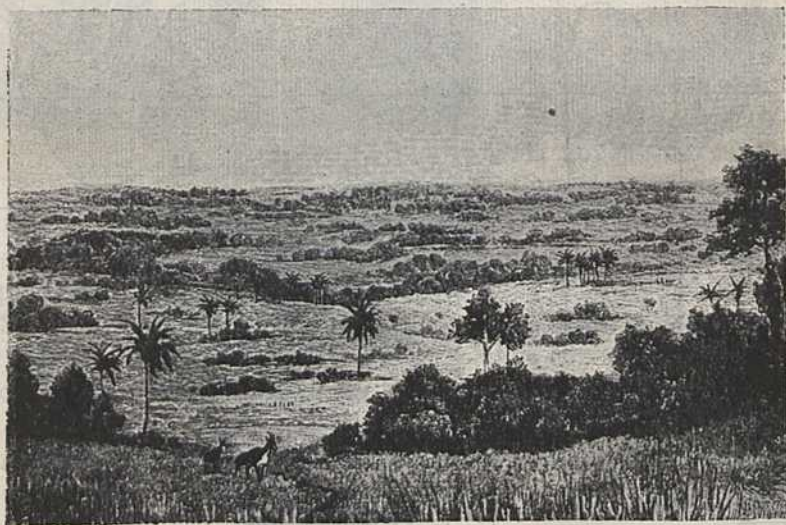
Мал. 84. Расьлінныя краіны Афрыкі.

Вакол роўнікавых пушчаў шырокім паясам разьлегліся саваны (мал. 85), займаючы больш сухія часткі роўнікавае Афрыкі—усходнюю Афрыку і большую частку Судану. У часе зэнітальных дажджоў саваны пакрываюцца высокаю, у рост чалавека, травяною расьліннасьцю сярод якое параскіданы паасобныя дрэвы, асабліва акацыі; нярэдка спатыкаюцца і вялізарныя тысячагадовыя баобабы. Уздоўж рэк цягнуцца сярод саван палосы роўнікавага лесу, на самым-жа ўзьбярэжжы часта трапляюцца балоты, пазарастаўшыя папірусам, які тут змяняе нашыя балотныя травы. У сухую пару году расьліннасьць са-

ванаў жаўцее і сохне, а дрэвы, нават, скідаюць лісьце. У гэтым часе здараюцца тут часта пажары, ад якіх з саван уцякае ўсё жывое; застаюцца на месцы толькі мурахі-тэрміты, якія ў сваіх трывалых будовах не баяцца агню.

Пустыні Афрыкі, асабліва Сахара, расьліннасьці блізка што ня маюць. Толькі дзе-ні-дзе ў лагчынах ды на схілах гор растуць травы і хмызьнякі, з дробным лісьцём і вялізным карэньнем, якое вельмі глыбака йдзе ў зямлю, шукаючы вільгаці. У оазах Сахары, над крыніцамі і ручаямі расьце *фінікавая пальма*,—галоўнае расьліннае багацьце гэтае краіны.

У паўднёвай незваротнікавай Афрыцы пануе таксама, як і на поўначы, вечназялёная расьліннасьць, а толькі складаецца яна з іншых відаў, ды і наагул дрэў тут мала, а больш хмызьнякоў.

Мал. 85. Савана ў роўнікавай Афрыцы.

Афрыка ня шмат дала людзям карысных расьлін. Адгэтуль паходзяць толькі *фінікавая пальма*, афрыканскае проса (сорго), кававае ды каўчуковае дрэвы. Большасьць расьлін, якіх цяпер разводзяць земляробы ў Афрыцы, прывезеныя сюды з Азіі ды Амэрыкі (банан, рыж).

Нарысуй схэматычную карту расьліннасьці Афрыкі; адзнач на ёй пустыні, саваны, роўнікавыя лясы, вечназялёную расьліннасьць.

Сьвет жывёл.

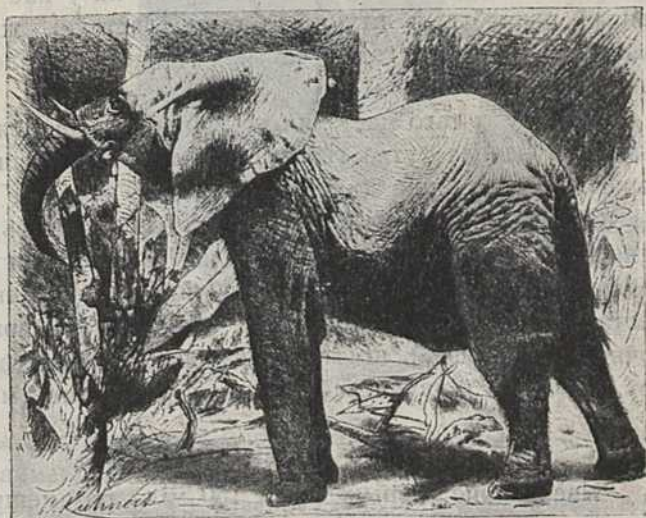
Афрыка мае бадай ці не найбагацейшы на зямлі сьвет жывёл, які належыць тут да дзвёх краін—эўропэйска-азійскае на поўначы і афрыканскае ў рэшце контынэнту. Асабліва багатыя на буйную зьвярыну саваны, бо тут шмат для яе пажывы. Па саванах вандруюць

Мал. 86. Жывёлы роўнікавае Афрыкі: бэгемот, зэбры, жырафы.

вялізныя стады *антылп*, стракатых *зэбраў*, *жырафаў* з даўжэзнымі шыямі (мал. 86) ды вялікіх і быстраногіх птахаў-*штраусаў*. Тут-жа водзяцца *леў*, *гіена*, *шакаль*.

На ўзмежжы пушчаў жывуць вялікія тоўстаскурныя жывёлы: афрыканскі слонь (мал. 87) з даўгімі вушамі, двухрогі *насарог*, які жыве найбольш у балатністых лясох; у рэках, побач з крокодылямі, водзяцца нязграбныя *бэгемоты*. Затое ў сярэдзіне роўнікавых пушчаў буйных жывёл мала; шмат тут ёсць толькі розных малпаў і між іншым у найбольш дзікіх закутках жывуць невялікімі сем'ямі вялізарныя, падобныя да чалавека, *малпы-горылі* і *шымпанзы* ды брыдкія *павіяны* з падобнай на сабачую галавой (мал. 88).

Мал. 87. Слонь афрыканскі.

У зваротнікавай Афрыцы живуць цікавыя мурахі—*тэрміты*, што будуць дужа вялікія гнёзды, якія не паддаюцца нават пажарам. Жыве тут таксама шмат дзе муха *цэ-цэ*, ад кусу якое гіне скаціна і коні, а на людзей нападае сьпячка. З гэтае прычыны ў тых старонах, дзе пашырана гэтая муха, скаціны і коняй зусім ня трымаюць.

У Сахары жывёл мала. Пашыраныя тут толькі некаторыя змеі, яшчаркі ды скорпіёны, якія могуць доўга заставацца без яды і піцця.

Мал. 88. Малпа павіян.

З буйных жывёл для Сахары вельмі характэрны аднагорбны вярблюд-*дромадэр*, адзіная хатняя жывёліна насельнікаў пустыні. Забягаюць сюды, праўда, з сумежных стэпаў шпаркія *антылёпы*, а на іх тут палое часам *леў*. Усе жывёлы пустыні бываюць звычайна шэражоўтага колеру і на пескавым полі пустыні іх нялёгка заўважыць.

У паўночнай і паўднёвай Афрыцы жывёлы моцна падобныя да эўропэйскіх, але побач з імі нямала і тыповых афрыканскіх — як *леў*, *штраус*. Сюды-ж, на берагі паўночна-афрыканскіх азёр і рэк, асабліва

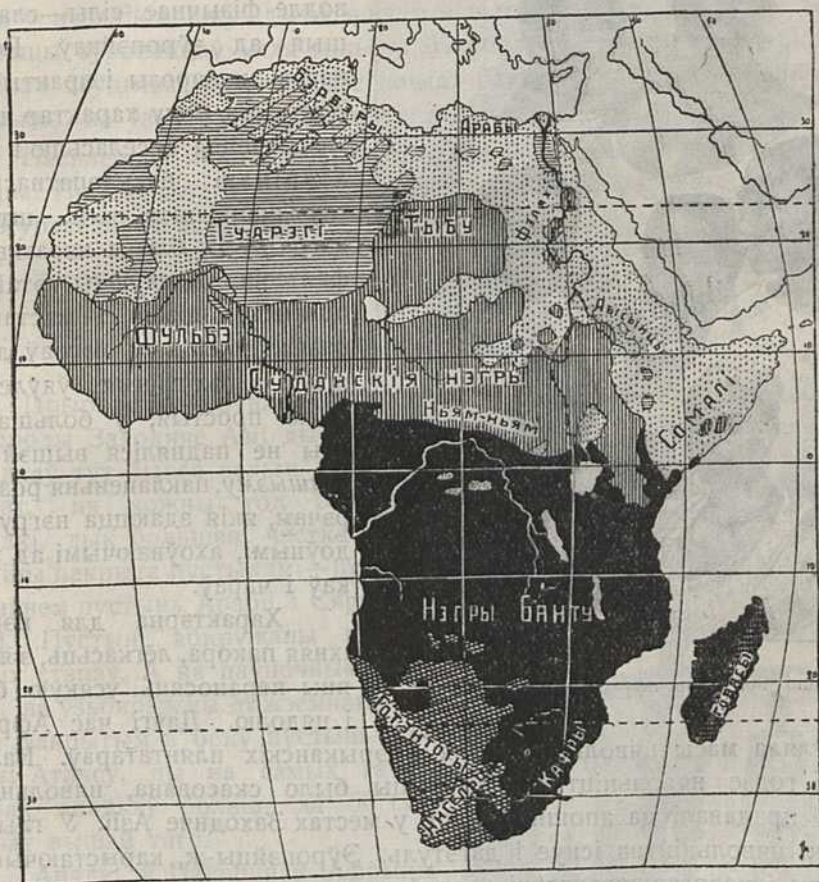
Ніла, зьлятаюцца зімаваць — у вырай, як у нас кажуць — шмат якія нашыя пералётныя птушкі: буслы, ластаўкі, журавы і інш. Буйное зьвярыны, аднак, у гэтых частках Афрыкі засталася мала — яе моцна зьнішчылі паляўнічыя.

Наагул, з таго часу, як у Афрыцы з'явіліся эўропэйцы, буйная зьвярына пачала хутка гінуць. Асабліва вынішчаны слані, дзеля іхніх дарагіх клякоў, якія йдуць на розныя вырабы з „сланёвае касьці“, ды штраусы дзеля іхніх пёраў. У Ніле зусім зьвяліся моцна пашыраныя там даўней кракадылі. І толькі ў найбольш глухіх закутках Цэнтральнае Афрыкі пазаставалася буйное зьвярыны паддастаткам. Заместа дзікіх жывёл, эўропэйцы разьвялі ў Афрыцы, асабліва ў паўночнай і паўднёвай, шмат эўропэйскае дамовае жывёлы — коняй, кароў, авечак; а ў паўднёвай Афрыцы разводзяць, між іншым, *штраусаў*.

Насяленьне.

Насяленьне Афрыкі (каля 150 міл.) разьмешчана на яе прасторы няроўна. Пустыні — зусім блізка бязьлюдныя; рэдкае насяленьне і ў роўніковых пушчах. Найгусьцейшае-ж насяленьне (больш 50 чалавек на 1 кв. клм.) жыве ў даліне Ніла ды і ў Судане. Таксама досыць густа заселены і саваны, гусьцей, у кожным разе, чым стэпы Сярэдняе Азіі, бо ў саванах, дзякуючы дастатку вільгаці, пашырана земляробства.

У Африцы живуць народы ўсіх трох рас — чорнае, белое і жоўтае (мал. 89). Африку не дарма называюць „чорным контынтам“: дзеве траціны яе насялення належыць да чорнае расы. Народы чорнае расы (мал. 90) займаюць усю блізка паўднёвую і Сярэднюю Африку. Сярод іх найбольшае значэнне маюць нэгрскія народы, якія дзеляцца на дзеве групы: *нэграў суданскіх* (живуць у Судане) і *нэграў банту* (што живуць у паўднёвай палове Африкі).

Мал. 89. Карта пашырэння народаў у Африцы.

Суданскія нэгры з культурнага боку стаяць вышэй за іншыя народы чорнае расы, займаюцца земляробствам, гандлем і рамёсламі і лічацца магомэтанамі. І паводле ўросласці і сілы яны вышэйшыя, здаравейшыя. Дзеляцца яны на шмат пляменьняў, якія часта гавораць на вельмі непадобных адна да аднае мовах. Нэгры банту, хоць таксама дзеляцца на шмат пляменьняў, але гавораць у падобных і блізкіх гаворках і лёгка адны адных разумеюць. Уросласці яны меншае, чым суданскія нэгры, займаюцца найбольш гадоўляй скаціны, паляўніцтвам,

а ў краёх, дзе пашырана муха цэ-цэ—яны служаць нашэльнікамі караванах; рэлігія іх—паганская.

Ад іншых народаў чорнае расы нэгры адзначаюцца даўгой галавой, чорнымі кароткімі валасамі, высунутай наперад ніжняй сківіцай;

Мал. 90. Тыпы афрыканскіх нэграў.

губы іх—таўстыя, лоб пахілы (укосны), нос—пляскаты. Нэгры вельмі вытрывалыя, але паводле фізычнае сілы—слабейшыя ад эўропэйцаў. Розум нэгра—цвярозы і практычны. З другога боку характар нэгра адзначаецца вясёласцю і поўдзяцінаю бясклопатнасцю: тлумачаць гэта тым, што ў нэгра зусім блізка няразвітая фантазія. Дзякуючы гэтай-жа прычыне, поэзія і мастацтва наагул стаяць у нэграў дужа нізка, а рэлігійныя, ўяўленні дужа простыя; у большасці яны не падняліся вышэй *фэтышызму*, пакланення розным рэчам, якія здаюцца нэгру цудоўнымі, ахоўваючымі ад урокаў і чараў.

Характэрна для нэграў іхняя пакора, лёгкасць, з якою яны пераносяць усякую бяду і нядолю. Даўгі час Афрыка

дастаўляла масы нявольнікаў для амэрыканскіх плянтатараў. Калі-ж у 1865 годзе нявольніцтва ў Амэрыцы было скасавана, нявольнікаў нэграў прадавалі да апошніх часоў у месцах Заходняе Азіі. У глыбіні Афрыкі нявольніцтва існуе і дагэтуль. Эўропэйцы-ж, карыстаючыся з цемнаты і неарганізаванасці нэграў, утвараюць з іх войскі, якія пасылаюць у часе вайны ў самыя рызыкаўныя і небяспечныя бітвы.

У самых дзікіх кутках роўнікавых пушчаў жывуць пляменьні чорных *карлюкоў* або *пігмэяў*, якія бываюць уросласці на 140—150 см. (мал. 91).

Да чорнае расы належаць яшчэ і нізкаўрослыя жыхары паўднёвае Афрыкі *бушмэны ды готэнтоты*. Скура іхняя крыху сьвятлейшая, вельмі часта—моцна зморшчаная, а валасы ў іх растуць на галаве купінкамі. З культурнага боку стаяць яны вельмі нізка, займаюцца пастырствам і паляўніцтвам. Гэта найстарэйшыя насельнікі паўднёвае Афрыкі

У Паўночнай Афрыцы жывуць ужо народы белае расы, якія, паводле мовы, дзеляцца на дзве групы: *сэмітаў* (арабы, жыды і абі-сынцы) ды *хамітаў* (бэрбэры, эгіпцяне). Колер скуры ўва ўсіх іх цёмнаваты, асабліва ў хамітаў, якія належаць да самых даўных тубыльцаў Паўночнае Афрыкі і, відаць, зьмяшаліся з народамі чорнае расы. Сэміты-ж зьявіліся ў Афрыцы пазьней.

У вапошнія стагодзьдзі ў Афрыку сталі перабірацца і эўропэйцы, хаця ў невялікім ліку, дзеля няспрыяючага клімату. Цяперака ёсьць у Афрыцы эўропэйцаў каля мільёна. Найбольш іх жыве ў умеркаваных краінах паўднёвае Афрыкі, дзе клімат больш здаровы, ды ў паўночнай Афрыцы, на ўзбярэжжах Міжземнага мора.

Насяленьня жоўтае расы спатыкаецца толькі на востр. Мадагаскары. Продкі гэтага насяленьня прыплылі сюды, відаць, з Маляйскага згуртаваньня астравоў.

Параўнай узрост карлюкоў і беларусаў (165 см.), нарысуй адпаведную дыяграму.

ПАЎНОЧНАЯ АФРЫКА.

Прырода паўночнае Афрыкі, наагул кажучы, вельмі падобная да прыроды Заходняе Азіі ды паўднёвае Эўропы. Дзеля таго, аднак, што ападкаў тут бывае вельмі мала, менш за 25 см., а ёсьць месцы, дзе, нават, ня кожны год бываюць ападкі, дык большая частка гэтае краіны пакрыта пустынямі—прадоўжаньнем пустынь Арабіі і Сярэдняе Азіі. Пустыні абкружаны паясом сухіх стэпаў. А на паўночным захадзе, на ўзбярэжжы Міжземнага мора, закрытым з боку пустынь горамаі Атлясу, ды на самых гэтых горах ападкаў больш, да 50 см., нават вышэй таго.

Ападкі ў Паўночнай Афрыцы выпадаюць узімку, і зіма тут яшчэ адрозьніваецца ад лета—яна халаднейшая, тады як улетку пануе нязносная гарачыня. На ўсходзе краіны ападкаў менш, чым на захадзе, і пустыні падыходзяць да берагоў Міжземнага мора.

У оазах сярод пустынь Паўночнае Афрыкі, у даліне Ніла ды на морскіх узбярэжжах расьце вечназялёная расьліннасьць, як на паўдні Эўропы.

Мал. 91. Афрыканскія карлюкі ў параўнаньні з эўропэйцам.

З культурна-гістарычнага боку Паўночная Афрыка таксама цесна звязана з Эўропай ды Зах. Азіяй. Тут вырасла і развілася стара-вечная эгіпецкая культура, сюды пашыраліся ўплывы фінікійцаў, грэкаў, рымлян і асабліва арабаў; апошнія наладзілі асабліва моцны знак на характар культуры сучасных народаў краіны. Паўночную Афрыку дзеляць на тры галоўных часткі: Бэрбэрыю, Сахару і Эгіпэт.

Бэрбэрыя.

Бэрбэрыя—гэта плоскаўзвышша, вышынёю на 1—3 клм., якое займае паўночна-заходні кут Афрыкі, а ад рэшты Афрыкі аддзелена западзінаю, што адыходзіць ад Габскае затокі на захад. У гэтай западзіне ляжыць шмат салонных вазёр—*шоттаў*, якія ўлетку звычайна высыхаюць і далёка блішчаць на сонцы асеўшай на іхнім дне сольлю.

Магчыма, што на месцы западзіны даўней была морская затока, якая пасля змялчэла і высохла.

Мал. 92. Горы Атлас у Мароку.

Па гэтым Бэрбэрскім плоскаўзвышшы з паўднёвага захаду на паўночны ўсход цягнуцца горы *Атлас* (мал. 92). Паўднёва-заходняя частка гэтых гор найбольш высокая; тут вярхі Атласу падымаюцца да 4½ клм. і большую часьціну году пакрытыя сьнегам. На сходзе хрыбты Атласу раў-

ыходзяцца, творачы вёлы, паміж якімі ляжыць плоскаўзвышша з параскіданымі па ім шоттамі.

Паўночныя схілы гор і ўзьбярэжная нізіна маюць досыць многа ападкаў (50—100 см.) і пакрыты буйнай расьліннасьцю. Зьнізу растуць вечназялёныя лясы з коркавага дубу, лаўравых і міртавых дрэў і г. д.; вышэй растуць прыгожыя лібанскія кэдры і іншыя ігlastыя дрэвы. На ўзьбярэжным паясе сеюць шмат пшаніцы, разводзяць розныя паўднёвыя садовыя дрэвы—памаранцы, мігдалы, алейныя дрэвы, а таксама вінаграднікі У больш сухіх мясцовасьцях, асабліва на плоскаўзвышшах, земляробства ўдаецца, дзякуючы штучнаму абвадненьню, для якога шмат пароблена артэзійскіх студняў. Рэшта-ж плоскаўзвышша пакрыта сухімі стэпамі, на якіх растуць пальмы і іншыя цьвярдзья травы; з гэтых траў асаблівае значэньне мае трава—*альфа*, якую ў вялікім ліку вывозяць адгэтуль у Эўропу, дзе з яе робяць паперу. Уздоўж паўднёвых схілаў Атласу ляжыць сярод пустыні шмат оазаў, у якіх разводзяць фінікавую пальму.

Насяленьне Бэрбэры найгусьцей живе ў узьбярэжнай паласе. Складаецца яно, галоўным чынам, з *бэрбэраў і арабаў*; абодвы гэтыя народы гавораць паарабску і трымаюцца магомэтанства. Бэрбэры (іх яшчэ называюць *кабіламі*)—даўнейшыя тубыльцы краіны, належаць да хаміцкіх народаў. Займаюцца яны земляробствам, садоўніцтвам, гандлем і рамёсламі. Арабы, якія прышлі ў краіну пазьней і зважалі яе, залажылі былі тут моцную дзяржаву і пашырылі сваю культуру і мову. І да гэтага часу яны найбольш вандроўныя пастухі, разводзяць коняй, авечак, коз і вярблюдаў; живуць яны ў палатках. З другога боку, яны пазакладалі і тутэйшыя месцы.

Мал. 93. Маўрытанка і араб.

У местах арабы живуць перамышаўшыся з бэрбэрамі; гэтае мяшанае насяленьне называюць *маўрамі* (мал. 93). Месцы тутэйшыя маюць тыповы арабскі выгляд, з белымі камяніцамі, якія зьвернуты на вуліцу глухімі сьценамі, з масаю мэчэцій, памятак старога архітэктуры і г. д.

Арабы наагул зьяўляюцца ў краіне пануючым народам. Паасобнымі правінцыямі кіруюць іхнія князкі—шэйхі, залежныя ў свой чарод ад эўропэяў. Спакойныя земляробы—бэрбэры шмат церпяць ад нападаў і рабункаў вандроўных арабаў і змушаны, звычайна, будаваць свае вёскі, дзеля бясьпечнасьці ад іх, на высокіх недаступных скалах.

Бэрбэрыя дзеліцца на некалькі частак, якія знаходзяцца ў большай ці меншай залежнасьці ад эўропэяў. Усходняя частка Бэрбэрыі—*Туніс* і сярэдняя—*Альжэрыя* ўжо некалькі дзесяткаў гадоў зьяўляюцца французскімі колёніямі, хаця ў Тунісе формальна кіруе свой асобны князь—*бэй*. Альжэрыяй жа кіруе французскі гэнэрал-губарнатар.

Заходняя частка Бэрбэрыі была да апошніх часоў незалежным султанатам *Марока*, у якім найдаўжэй перахоўваліся рэшткі даўнейшае магутнае арабскае дзяржавы.

Марока наагул самы заходні з краёў арабскае культуры, але, разам з тым, вельмі для яе характэрны. Тут пануе рэлігійны фанатызм, поўнае самаўладства султана. У местах—непадзельна пануе арабская архітэктура, нават рамёслы там такія самыя, як на Арабскім Усходзе: вырабляюцца дываны, зброя, ваўняныя і шаўковыя тканіны і г. д. Уплывы эўропэйскае культуры тут вельмі слабыя. Слаба развіты і гандаль, хаця местаў шмат, старана ўраджайная і багатая,—бо мала добрых шляхоў. Сталіцаю Марока лічыцца *Фэц*, дзе жыве султан; найважнейшы порт—*Танжэр*.

Ужо здаўна некалькі портаў на мароканскім узбярэжжы належалі гішпанцам, таксама як і кавалак зямлі над Гібральтарскаю пратокаю. У вапошнія гады і ўвесь край падпаў пад уплыў Францыі і Гішпаніі і зрабіўся іхняй колёніяй. Паўночна-ўсходняе ўзбярэжжа Марока належыць да Гішпаніі; рэшта—да Францыі.

Гаспадарчае жыццё Альжэры ды Тунісу выглядае іначай. Сюды перабралася досыць многа французаў; яны паправодзілі ў краі шмат чыгунак, парабілі шмат дзе на мяжы з Сахараю штучнае абвадненне, артэзійскія студні і г. д. З гэтых сваіх колёній французы вывозяць шмат він, пшаніцы, кары коркавага дубу, альфы, фінікаў і г. д. Тубыльцаў яны моцна ціснуць падаткамі і затое змушаны часам усьцішваць іхнія паўстанні. Галоўныя порты: Альжэр і Туніс.

У ўсходняй частцы краю даўней была багатая фінікійская колёнія *Картагіна*, якую пасля зваявалі рымляне. Руіны места Картагіны відны і дагэтуль недалёка ад м. Тунісу.

Чым тлумачацца кліматычныя асаблівасці частак Бэрбэры? Параўнуй політычнае становішча Марока і Пэрсіі.

Сахара.

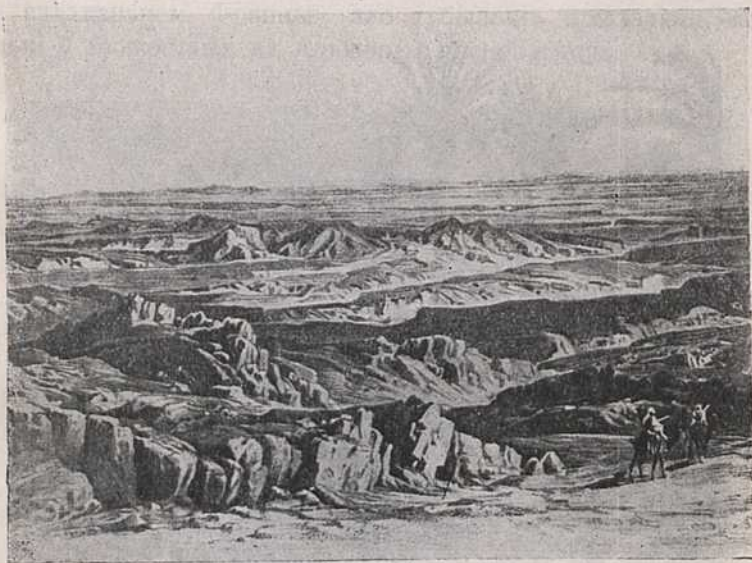
Праз усю паўночную Афрыку, ад Атлянтычнага акіяну да Чырвонага мора разьлеглася найбольшая пустыня зямлі—Сахара. Яе прастора—9 міл. кв. клм., мала што меншая ад Эўропы; на гэтай, аднак, прасторы жыве ўсяго каля $1\frac{1}{2}$ мільёну насельнікаў.

Сахара зьяўляецца нявысокім плоскаўзвышшам, сярод якога мясцамі падымаюцца горы ды высокія ўзвышшы сталавіднага выгляду. Найбольшае з апошніх *Тыбэсті* (вышыні да $2\frac{1}{2}$ клм.) ляжыць поперак Сахары, выцягнуўшыся ў яе сярэдняй частцы з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Побач з узвышшамі, ляжаць у Сахары вялізарныя бясстокавыя западзіны.

Клімат Сахары рэзка контынэнтальны. У дзень гарачыня тут звычайна дужа вялікая, да $+50^{\circ}$ у цяні, каменьне на сонцы награецца да $+60^{\circ}$ — 80° . Уначы-ж тэмпература нярэдка даходзіць да 0° і ніжэй. Дзякуючы гэтым асаблівасцям клімату, каменьне і скалы ў Сахары хутка трэскаюцца і развальваюцца.

Паверхня Сахары скрозь пакрыта абломкамі земных парод, паходзячых ад такога выпятрэньня: мясцамі пустыня закідана голым каменнем або буйнымі абломкамі скал (мал. 94), мясцамі на вялізарных прасторах ляжаць пяскі, якія вецер зганяе ў выдмы, вышынёю часамі да 200 мэтраў. Асабліва шмат пяскоў ляжыць на ўсходзе Сахары, дзе знаходзіцца *Лібійская* пустыня.

Вялікі ўплыў на клімат Сахары маюць сухія паўночна-ўсходнія пасаты, якія прыносяць сюды сухое паветра з азійскіх пустынь; трапіўшы ў распаленную ад гарачыні пустыню, уграецца яно яшчэ больш і робіцца ад гэтага яшчэ больш сухім. Наагул, вятры ў Сахары бываюць вельмі моцныя; не спатыкаючы значных перашкод, яны гоняць

Мал. 94. Усходняя Сахара.

масы пяску й пылу на захад, у Атлянтычны акіян, дзе каля заходніх берагоў Афрыкі праз гэта стварылася вялікая мялізна. Часамі ў Сахары падымаецца моцны, гарачы і сухі вецер—*самум*, які да канца высушвае ўсякую вільгаць і губіць падарожнікаў і іхнюю жывёлу.

Ападкаў у Сахары выпадае вельмі мала, часамі ня бывае іх праз цэлы год. Толькі па краёх пустыні ды на горах Цэнтральнае Сахары ападкаў крыху больш. Няма ў Сахары ніякіх рэк. Адзін толькі Ніл здужаў перарэзаць яе ўпоперак, дый ён, цякучы сярод пустынь, ня прымае ў сабе ніводнае прытокі. Ёсць толькі ў Сахары шмат сухіх рэчываў, называных тут „*уаді*“, якія ад улеваў, што бываюць тут часамі, напаўняюцца вадою, а пасля йзноў высыхаюць. „*Уаді*“ разыходзяцца ў розныя бакі ад гор Цэнтральнае Сахары. Даўней клімат Сахары, ві-
Географія па-заеўропэйскіх краёў. 9.

даць, быў вільгатнейшы, і па цяперашніх „уаді“ беглі да мораў вялікія рэкі, а на месцы пустыні былі, мусіць, стэпы.

Цяпер расьліннасьць Сахары дужа бедная і складаецца яна з сухіх траў і хмызьнякоў з даўгімі карэньнямі. Толькі на краёх пустыні ды ў горах расьліннасьць багацейшая, трапляюцца і дрэвы—мімозы, акацыі. У оазах, якія параскіданы па пустыні над ручайкамі ды крыніцамі, што жывяцца вільгаццю, зьбіраюць горама Цэнтральнае Сахары, расьце фінікавая пальма (мал. 95). У выжывеньні насельнікаў Сахары гэтае дрэва йграе дужа вялікую ролю: яго плады—галоўны пожыўнасьць і прадмет вывазу. Фінікавая пальма можа расьці і бяз штучнага абводненьня, бо яе даўгое карэньне знаходзіць сабе

Мал. 95 Фінікавая пальма.

ваду ў глыбокіх пластох. З жывёл для Сахары асаблівае значэньне мае аднагорбны вярблюд—дромадэр, гэты „карабель пустыні“—жывёліна вельмі нявыбрэдная, вытрывальная, дапасаваная да даўгіх падарожжаў па пустыні.

Насяленьне Сахары складаецца, галоўным чынам, з вандроўцаў—туарэгаў (мал. 96) на захадзе і тыбу—на ўсходзе. Першыя—падобныя да бэрбэраў, толькі з чарнейшаю скураю, другія-ж больш падобныя да нэграў. Жывуць гэтыя вандроўцы ў гарыстых мясцовасьцях Сахары, дзе расьце крыху лепшая трава, якою жывяцца іхнія стады коз, авечак і вярблюдаў. З аднаго пастырства трудна ўсё-ж пражыць гэтым ваяўніцкім народам, і яны займаюцца, апрача яго, разбоем: нападаюць на караваны ды на спакойных насельнікаў оазаў і зьбіраюць з іх дань. Караваны, што йдуць праз Сахару, ужо наперад плоцяць водкуп вандроўцам, і тады тыя іх не чапаюць.

Насельнікі оазаў, найбольш бэрбэры ды арабы, займаюцца земляробствам, сеюць проса, пшаніцу, разводзяць пэрсікі, памаранчы, баваўну і асабліва фінікавую пальму. Хаты іхнія зроблены з гліны, і оазы прыпамінаюць сабою звычайныя арабскія мястэчкі.

Ня глядзячы на маладаступнасць і бязьлюднасць Сахары, праз яе ідуць караванныя шляхі з Судану да ўзбярэжжа Міжземнага мора. Важнейшыя з гэтых шляхоў: 1) ад места Тымбукту над Нігерам у Альжэрыю і 2) ад возера Чад у італійскую колёнію на беразе Міжземнага мора—Лібію. Вяртаючыся назад, караваны вывозяць з Сахары ў Судан соль, якое тут досыць многа здабываецца з салонных азёр; вывозяць таксама з Сахары штраусавае пер'е ды крыху золата. Сахара лічыцца валаданьнем Францыі, але тубыльцы прызнаюць яе ўладу хіба толькі ў бліжэйшых да Альжэры мясцовасцях.

Мал. 96. Туарэгі.

Ува ўсходняй частцы Сахары, на левым беразе Ніла, ляжыць старана *Лібія*, большая частка якой уяўляе з сябе ўжо ўспамінаную пяшчаную Лібійскую пустыню. Узбярэжжа Міжземнага мора тут належыць італійцам. Ападкаў на ўзбярэжжы бывае больш, чым у сярэдзіне краю, і тут мясцамі нават растуць лясы. Галоўны порт—*Трыполі*; адгэтуль выходзяць караваны, кіруючыся праз Сахару ў Судан.

Зьмерай на карце даўжыню і шырыню Сахары. Параўнай Сахару з Сярэдня-Азіійскімі пустынямі. Чаму „уаді“ адыходзяць ад гор Сахары?

Эгіпэт і Нубія.

Ува ўсходняй частцы Сахары яе сячэ ўпоперак Ніл. На паўдні яго даліна вузкая з стромкімі берагамі; на рацэ тут шмат парогаў (мал. 97), а пустыня падыходзіць да самых яе берагоў. Край наабапал гэтае часткі Ніла называецца *Нубіяй*. На поўначы, у нізавінах Ніла, ён, прамінуўшы апошнія парогі над Асуанам, уваходзіць у шырокую даліну (шырынёю каля 15—30 клм.), па якой цячэ да самага вусця. Гэтая даліна ўяўляе з сябе адзін вялікі оаз—*Эгіпет*.

Клімат Эгіпту і Нубіі такі самы, як і ў рэшце Сахары—вельмі сухі; сюды нават ездзіць шмат эўропэйцаў, хворых на грудзі, лячыцца сухім паветрам Эгіпту. Даждзжы бываюць таксама рэдка, як і ў рэшце

Мал. 97. Першы Нільскі парог вышэй Асуана.

Сахары. Узімку ў Паўночным Эгіпце бывае мерная тэмпература—13—15°; улетку затое—вялізная гарачыня. На паўдні-ж, у Нубіі, увесь год стаіць гарачыня вышэй 30°.

Ня глядзячы на такі характар клімату, Эгіпэт ёсць самым ураджайным краем зямлі і мае багатую расьліннасьць. Гаі фінікавых пальмаў, багатыя нівы, што даюць па тры ўраджаі ў год, пакрываюць яго паверхню. Прычыны гэтага багацця прыроды—Нільскія разводзьзі.

Ніл пачынаецца пад роўнікам і большай часткай сваёй вышнівіны знаходзіцца ў краіне зэнітальных дажджоў. Пад назовам *Белага Ніла* перасякае ён плоскаўзвышша Судану і, сьцякаючы з яго на плоскаўзвышша Сахары, прымае сваю галоўную прытоку—*Блакідны*

Ніл. Апошняя рака вельмі многаводная; быстра зьбігае яна з гор Абісыніі, зносячы ў сваёй скаламучанай вадзе шмат дробных глістых частачак, змытых з вулканічнае паверхні Абісыніі. Ува ўсім сваім ніжнім цячэнні, у Нубіі ды Эгіпце, Ніл ужо ня прымае прытокаў, бо цячэ сярод бязводнае пустыні. Такім чынам, уся вышнявіна Ніла і ўсе яго прытокі знаходзяцца ў краіне зэніталь-

Мал. 98. Суэцкі канал.

Пампаваньне вады для абваднення.

ных дажджоў і іхняй, галоўным чынам, вільгаццю жывяца. З гэтае прычыны ўлетку, калі йдуць зні-

тальныя дажджы,ровень вады ў Ніле моцна вышэе. Там, дзе берагі ракі высокія, у Нубіі, гэта ня мае асаблівага значэння. Затое для нізавін, для Эгіпэцкае даліны, значэнне гэтага падняцця роўню вады вялізарнае. Ніл выходзіць з сваіх нізкіх берагоў і затапляе значную частку эгіпэцкае даліны. Пры гэтым з вады асядае скаламучаны ў ёй глей і пакрывае сабою ўсю даліну. Глей гэты дужа ўраджайны. Каб ляпей яго выкарыстаць, нільскую ваду адводзяць па каналах на абгароджаныя грэблямі палі, дзе вада адстойваецца, і з яе асядае глей.

Усё разводзьдзе адбываецца ў Эгіпце пры ясным гарачым надвор'і (бо ў самым Эгіпце зэнітальных дажджоў ня бывае). Пачынаецца яно ў чэрвені, тады, як у Абісыніі йдуць зэнітальныя дажджы, і цягнецца праз цэлых поўгода, аж да снежня. Ад верасня да снежня вады меншае, і тады ў мокрую гразкую зямлю сеюць у Эгіпце кіяхі, пшаніцу. Збожжа расьце ўсю зіму, а вясною яго жнуць. Улетку большая частка зямлі ляжыць бяз ужытку; сеюць толькі каля берагоў ракі і яе адтокаў ды там, дзе ёсць штучнае абвадненьне. Дзеля абвадненьня праведзены глыбокія каналы, па якіх разыходзіцца вада; гаспадары бяруць з іх ваду, быццам са студняў і паліваюць свае палі. Сеюць улетку, галоўным чынам, баваўну, а ў ніжэйшых мясцох—рыж

ды цукровую трысьціну. Глеба ў Эгіпце гэткая ўраджайная, што дае па два і па тры ўраджаі. Тут сабраліся ўсе памысныя варункі для земляробства: гарачыня, вільгаць і багаты глей. Галоўныя продукты земляробства Эгіпту—баваўна і пшаніца. Паводле продукцыі баваўны Эгіпэт займае трэцяе месца на зямлі пасля Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі і Індастану.

Ураджайная Эгіпэцкая даліна вузкой паласою цягнецца праз тысячу кілёметраў. З абодвух бакоў яе ляжыць бязжыццёвая пустыня, ад якой Эгіпэт адзелены або высокай скалістай прыступкаю, або пяшчанымі выдмамі. На захадзе, у Лібійскай пустыні, праўда, цягнецца рад оазаў, з якіх некаторыя ляжаць ніжэй роўню мора. У гэтай даліне і сумежных оазах, усяго на нейкіх 30 тыс. кв. клм. ворнае зямлі, жыве каля 12 міл. насяленьня, а значыць, гушчыня яго тут вельмі значная.

Мал. 99. Піраміда і сфінкс.

(некалькі сот чалавек на 1 кв. клм.). Трэба заўважыць, што цяперака ў Эгіпце нават ня ўся даліна Ніла выкарыстоўваецца: значная яе частка, куды не даходзяць разводзьдзі, застаецца пустыняю, хаця магла-б пры штучным абвадненьні даваць добрыя ўраджаі.

Патрэба штучнага абваднення, рэгуляваньня нільскіх разводзьдзяў у самыя даўныя часы выклікала людскую *арганізацыю*. Тут стварылася адна з найдаўнейшых *цывілізацый* у дзяржаве старавечнага Эгіпту. Змушаныя пільнаваць час разводзьдзяў Ніла, залежны ад высачыні сонца, старавечныя насельнікі Эгіпту распрацоўвалі *астрономічныя* ды *матэматычныя* веды. Таксама з прычыны разводзьдзяў яны не хавалі нябожчыкаў у зямлі, а бальзамавалі іх і зьмяшчалі ў адмысловых будоўлях, а для сваіх памершых каралёў-фараонаў будавалі з каменя

вялізарныя піраміды, якія і дагэтуль высяцца ў Эгіпце, як немые сьведкі мінулых вякоў (мал. 99).

Рэлігія старавечных эгіпцянаў складалася з увасабленьня сіл прыроды і пакланеньня ім. Эгіпцяне мелі шырока развітую міталёгію. Іх рэлігійныя ўяўленьні адбіліся ў пазьнейшых рэлігіях. Міт аб Озірысе мае, прыкл., шмат падобнага да эвангельскіх апавяданьняў аб хрысьце.

У пазьнейшыя часы розныя заваявальнікі, зьмяняючы адны адных, разбурылі старавечную эгіпцкую культуру. Дзякуючы гэтай-жа зьмене заваявальнікаў, насяленьне ў Эгіпце моцна мяшанае.

Усё насяленьне Эгіпту гаворыць цяпер паарабску, хоць складаецца з розных народаў. Простымі патомкамі старавечных эгіпцянаў лічацца *копты*—хрысьціяне асобнае сэкты. Ёсьць іх каля 700 тыс. чалавек, жывуць яны ў месцах, займаюцца гандлем і рамёсламі. Таксама ў месцах

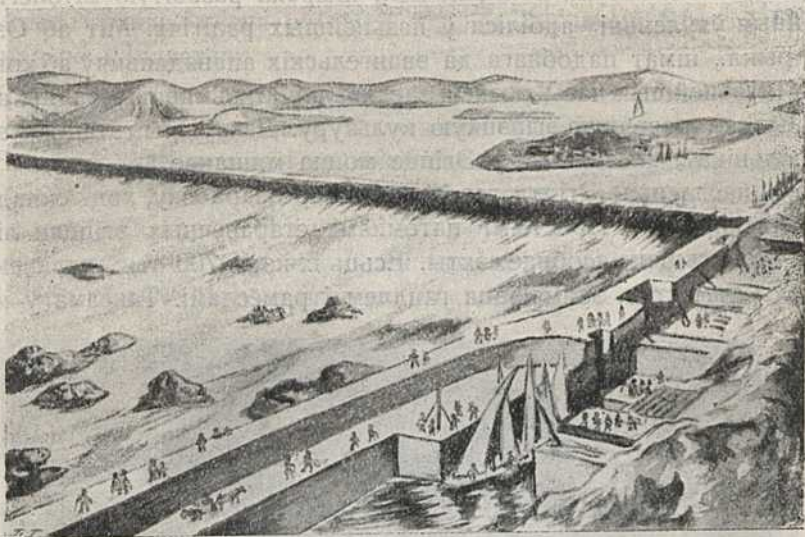
Мал. 100. Вёска фэляхаў у Эгіпце.

жывуць і *арабы*, у пустыні-ж вандруюць арабы-бэдуіны. Ёсьць у Эгіпце крыху эўропэйцаў. Але галоўную масу насяленьня Эгіпту складаюць *фэляхі* (паарабску значыць—земляробы), гэтак сама патомкі старавечных эгіпцянаў, зьмяшаныя з арабамі, і магомэтане. Народ гэты ўрослы, здаровы, цёмнае скуры, блізкі наагул да бэрбэраў. Жывуць фэляхі вельмі бедна, у брудных хатах з нільскага глею (мал. 100). Галоўная прычына іх беднасьці—страшна высокія падаткі, якія яны плоцяць эгіпцкаму ўраду.

Земляробства ў Эгіпце стаіць шмат ніжэй, чым, прыкладам, ува Ўсходняй Азіі. Пашырана тут затое гадоўля скаціны, вярблюдаў і конай, разводзяць таксама і штраусаў, што дае добры прыбытак.

Прамысловасьць Эгіпту вельмі слабая. Затое мае ён вялікае гандлёвае значэньне, лежачы на дарозе ў нутро Афрыкі. Вывозіцца адгэтуль найбольш пшаніцы ды баваўны.

Апошнія вякі Эгіпэт лічыўся турэцкім валаданням, а кіраваў ім свой мясцовы кароль—*хэйдў*; найбольшае, аднак, значэнне ў краі мелі ангельцы, якія фактычна тут гаспадарылі, як у сваёй колёніі.

Мал. 101. Ассуанская грэбля на Ніле.

Мал. 102. Порт Саід.

Яны пабудавалі некалькі чыгунак, маючы на мэце нават злучыць чыгункаю Эгіпэт з сваімі валадаваннямі ў Паўднёвай Афрыцы. Яны-ж завялі параводства на Ніле, клапаціліся аб абвадненні, дзеля чаго зра-

білі попереак Нілу дзьве вялізарныя грэблі: адну на пачатку дэльты і другую там, дзе канчаюцца парогі (пад Ассуанам). Грэблі гэтыя (мал. 101) падымаюць ровень вады ў рацэ, прымушаюць ваду цячы ў каналы. Мелі ангельцы, ведама, і вялікія карысьці ад Эгіпту дый зусім былі сабраліся зрабіць яго сваёй колёніай.

Гэта асабліва стала важна для Ангельшчыны з таго часу, як па прасторы Эгіпту быў пракопаны *Суэцкі канал* (даўжынёю 160 км.), які злучае Міжземнае мора з Чырвоным і скарачае дарогу ў Індыю на 7½ тыс. км. Рух параходаў па канале вялізарны; на яго канцох хутка сярод пустыні павырасталі вялікія месцы. *Порт Саід* (над Міжземным морам, мал. 102) і *Суэц*—над Суэцкаю затокаю Чырвонага мора.

Мал. 103. К а і р.

Плянам Англіі, аднак, моцна пашкодзіў рэволюцыйны рух апошніх гадоў, які зьявіўся ў Эгіпце і скіраваны проці ангельцаў. Рух гэты змусіў Ангельшчыну прызнаць незалежнасьць Эгіпту. Хаця з 1922 году Эгіпэт формальна лічыцца, незалежным, аднак, у ім пастарому гаспадараць ангельцы.

Сталіца Эгіпту *Kaip* (мал. 103)—найвялікшае места Афрыкі (700 тыс. насельнікаў), пры пачатку Нільскае дэльты. У яго будоўлях і агульным выглядзе спатыкаюцца побач старая арабская культура і новачасная эўропэйская. Наагул гэта—цэнтр магомэтанскае асьветы і культуры. Разам з тым Каір—буйны гандлёвы пункт. Зьвязаны з ім чыгункаю і адмыс-

ловым каналам порт Александрыя ляжыць на Міжземным моры, на захад ад Нільскае дэльты. Такое палажэньне выбрана дзеля таго, што нільскія адклады не заносзяць тут порту: цячэньне адганяе іх на ўсход. Праз Александрыіскі порт вывозіцца шмат баваўны.

Апішы ўсё цячэньне Ніла. Якое значэньне для Англіі мае Эгіпэт і Суэцкі канал.

СЯРЭДНЯЯ АФРЫКА.

Сярэдняя Афрыка, якая ляжыць паміж дзвюма вялікімі пустынямі—Сахараю і Каляхара, мае клімат вельмі гарачы, але моцна вільготны. Увесь год тэмпература тут трымаецца каля $25-30^{\circ}$ і падымаецца значна вышэй. Лежачы каля роўніку, па абодвух яго баках, краіна мае малыя хістаньні тэмпературы. Ападкаў тут бывае шмат, асабліва на за-

Мал. 104. Карта прыродных багацьцяў і гаспадаркі Афрыкі.

хадзе, дзе іх лік даходзіць да 3.000 мм. у год. Прычынаю гэтых ападкаў зьяўляюцца зэнітальныя ўлевы. Дзякуючы багацьцю вільгаці, значная частка краіны пакрыта раўніковымі пушчамі. На ўсходзе, дзе ападкаў менш, ляжаць ужо, галоўным чынам, саваны, а на мяжы з пустынямі—сухія стэпы; тут лік ападкаў яшчэ меншы—каля 750—1000 мм. у год. Цячэ ў Сярэдняй Афрыцы шмат вялікіх і многаводных рэк; ляжаць шырачэньныя азёры. Вельмі багаты тут, асабліва ў саванах, і зьвярыны сьвет.

Насяленьне складаецца з розных народаў чорнае расы. Эўропэяцям у гарачым і вільготным клімаце Сярэдняе Афрыкі жыць цяжка і няздарава: шмат іх тут хварэе і памірае ад трасцы ды іншых хвароб, — і з гэтых прычыны селяцца яны ў гэтай часьці Афрыкі неахвотна. Цягнуць іх, аднак, да сябе значныя багацьці краіны і яны трахаюць усю яе падзялілі між сабой. З сваіх сярэдня-афрыканскіх колёній эўропэйцы вывозяць шмат розных расьлінных і жывёлавых produkтаў (каучук, пальмавы алей, сланёвую кость і г. д.; гл. карту 104), а збываюць тут вырабы свае прамысловасьці.

Сярэдняю Афрыку мы падзелім на тры часткі: Абісынію, Судан і Раўніковую Афрыку.

Абісынія.

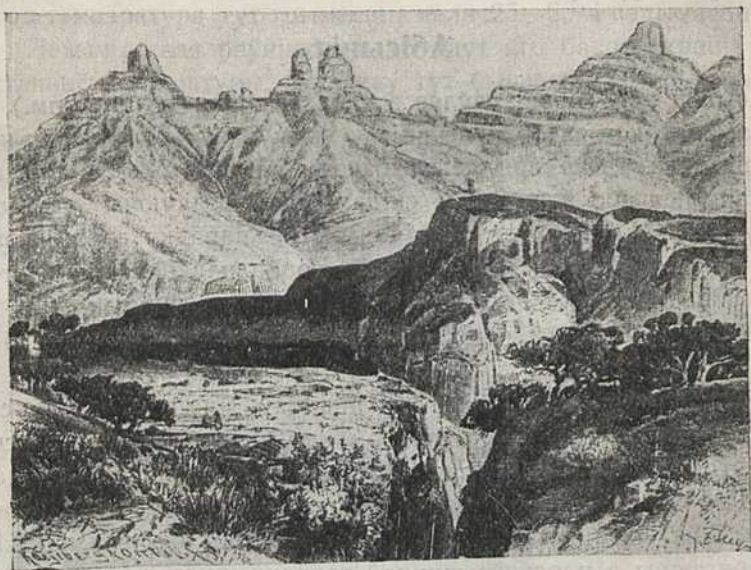
Абісынія, або Габэш уяўляе з сябе высокае (да $2\frac{1}{2}$ км.) плоскаўзвышша, на якое зверху выліліся масы лавы. У розных кірунках плоскаўзвышша гэтае зрытае глыбачэннымі шчылінамі ды цясьнінамі, якія ўтварыліся або дзякуючы скідам, або дзякуючы размываньню вадою. Увесь край пакрыты раскіданымі без парадку горамамі з пласкімі вярхамі—*амбамі* (мал. 105), якія падымаюцца над цясьнінамі стромкімі прыступкамі. Шмат тут ёсьць і звычайных вульканічных гор—згаслых вульканаў. Найвышэйшы верх Абісыніі гара *Рас-Дашан* мае $4\frac{1}{2}$ км. вышыні.

Абісынія атрымлівае вялікі лік ападкаў. Яна падымаецца сьцяною на дарозе вятроў, якіх прыцягвае з Індыйскага акіяну распаленае ўлетку нутро Афрыкі. Гэтак сама ўлетку йдуць і зэнітальныя дажджы. Праз гэта на пачатку лета бываюць тут вялізныя ўлевы, рэкі моцна разьліваюцца, і па ўсіх цясьнінах ды далінах бягуць бурныя патакі вады, якія, зьбягаючы з плоскаўзвышша, твораць шмат вадаспадаў. Гэтыя патакі і паразмывалі ў плоскаўзвышшы глыбачэжныя, па кілёмэтру дый больш глыбіні, цясьніны і зрабілі Абісынію няпрystупным краем. Размытыя часткі зямных парод выносяцца патокамі і рэкамі ў галоўную раку Абісыніі—Блакiтны Ніл, а той нясе іх на поўнач і адкладвае аж у Эгіпэцкай даліне. Частка вады, ня трапіўшы ў Ніл, застоiваецца ля падставы плоскаўзвышша і твораць там значныя балоты.

У залежнасьці ад высачыні над роўнем мора розныя часткі Абісыніі маюць розны клімат і розны расьлінны і жывёлавы сьвет. Унізе—клімат гарачы, вільготны, нездаровы для людзей, тут пануе малярэя, улетку тут бываюць вялікія разводзьдзі; затое тут пашыраны багатыя зваротнікавыя пушчы, балоты, пазарастаўшыя бамбукам, дый таксама і саваны. Жыве тут шмат буйное зьвярыны: слоняў, леваў, насарогаў, у рэках—крокодыляў, бэгемотаў. Затое людзей тут жыве мала. Вышэй, на вышыні $1\frac{1}{2}$ -2 км. клімат цёплы, пануе вечна-зялёная расьліннасьць, што прыпамінае Паўднёвую Эўропу. Тут—бацькаўшчына кавы, добра ўдаецца вінаград. З жывёл водзяцца тут між іншым павіяны і

леопарды. Густое насяленьне, якое тут живе, займаецца найбольш земляробствам, сее пшаніцу, ячмень, разводзіць каву. Яшчэ вышэй, на горных вярхох (вышэй $2\frac{1}{2}$ клм.) клімат халодны, значную частку году ляжаць сьнягі, бываюць маразы. Тут ужо мала і дрэў, а расьсьцілаюцца дужа добрыя пасьвішчы. Насяленьне тут рэдкае, пастырскае, але мясцамі сеюць ячмень.

Усяго насяленьня ў Абісыніі каля 11,5 мільёнаў. Складаецца яно, галоўным чынам, з абісынцаў—сэміцкага народу, зьмяшанага, мусіць, з бэрбэрамі, а можа і з нэграмі. Абісынцы належаць да хрысьціянскае коптскае сэкты, але паводле рэлігіі дужа падобныя на суседніх паганаў.

Мал. 105. Амбы на Абысынскім плоскаўзвышшы.

Абісынцы, галоўным чынам,—земляробы, разводзяць таксама шмат вінаграду й садовых дрэў і асабліва кавы, якая вывозіцца адгэтуль у Эўропу. Хоць гаспадараць яны яшчэ пастарасьведку, але ўраджаі маюць добрыя, дзякуючы вельмі спрыяльнаму для земляробства клімату і глебам. На горных пасьвішчах пасецца шмат кароў, авечак ды коз. Ахвотна займаюцца абісынцы і паляваньнем, дзеля якога спускаюцца ў даліны; ловяць там яны зьвярыну і жыўцом ды дастаўляюць яе для эўропэйскіх зоолёгічных садоў.

Жывуць абісынцы ў вёсках, якія будуць на няпрыступных амбах; хаты ў іх круглыя, з саламянымі стрэхамі. З культурнага боку абісынцы стаяць досыць нізка. Адно духавенства толькі пісьменнае; сваю незалежнасьць край перахаваў толькі дзякуючы няпрыступнасьці амбаў. У канцы XIX в. Абісынію хацелі зваяваць італьянцы, але абісынцы ў вайне перамаглі, і Італія змушана была адмовіцца ад сваіх намераў.

Дзеляцца абісынцы на шмат родаў, якімі кіруюць князі—*нэгусы*. Край дужа церпіць ад вечных звадак і войнаў паміж гэтымі нэгусамі. У вапшнія, аднак, поўвека ў Абісыніі ўмацоўваецца самаўладства *нэгуса-нэгесті* (князь князёў), абісынскага імператара, які жыве ў м. *Адис-Абэба*, сталіцы Абісыніі. Места гэтае злучана ўжо чыгунакаю з морскім узьбярэжжам (з французскім портам над Адэнскаю затокаю—*Джыбутті*).

На ўсход і паўдня ад Абісынскага плоскаўзвышша ляжаць салонныя стэпы ды пустыні. Жывуць там пастырскія народы *гальля і сомалі*, блізкія да абісынцаў, але магомэтаны. Прасторы гэтыя часткаю належаць да Абісыніі, часткаю-ж заняты колёніямі эўропэйцаў. Маюць тут колёніі французы (з ужо ўспамінаным портам Джыбутті), італьянцы і ангельцы.

Як утварыліся Абісынскія горы? Якое значэнне Блакітнага Ніла для Эгіпту?

Судан.

Судан (паарабску значыць „старана чорных“) цягнецца шырокім паясом праз усю Афрыку з захаду на ўсход. Ляжыць ён паміж Сахараю з аднаго боку, і берагамі Гвінэйскае затокі ды наагул 5⁰ паўночнае шырыні з другога.

Увесь Судан заняты нявысокім плоскаўзвышшам, берагі якога на захадзе вышэйшыя; сярэдзіна-ж плоскаўзвышша ўяўляе з сябе абшырную бясстокавую западзіну, пасярод якое ляжыць воз. *Чад*. У воз. Чад зьбягаюцца ўсе рэкі Цэнтральнага Судану, спаміж якіх найбольшая—р. *Шарі*. У Заходнім Судане цячэ вялікая р. *Нігер*, якая пачынаецца недалёка ад мора, на паўночных схілах паднятага берагу плоскаўзвышша і зьбягае па спадзе гэтага-ж плоскаўзвышша на поўнач, у бок пустыні. Толькі на самай мяжы з Сахараю, каля м. Тымбукту Нігер крута заварачваецца і цячэ назад, да Гвінэйскае затокі; пры сваім вусьці Нігер творыць вялікую дэльту. З іншых рэк Заходняга Судану найбольшая р. *Сэнэгал*, якая цячэ ў Атлянтычны акіян.

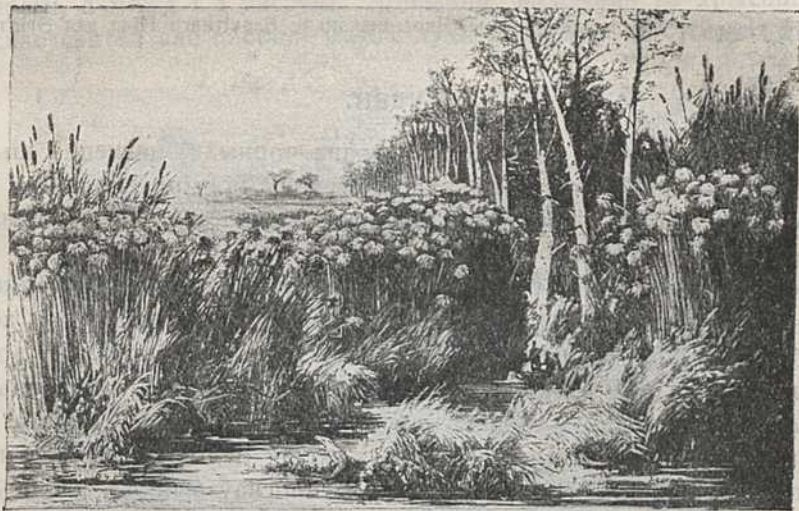
Праз Усходні Судан працякае Белы Ніл, які тут шырака разьліваецца па раўніне і мае берагі балатністыя, пазарастаўшыя папірусам. Тутака ў яго ўпадае шмат значных і многаводных рэк (рака Газэлі).

Дзякуючы багатым ападкам расьліннасьць Судану раскошная. На захадзе, дзе ападкаў асабліва шмат (іх тут прыносяць мусоны, што дзьмуць з Гвінэйскае затокі), шмат дзе, асабліва на ўзьбярэжжы, растуць раўніковыя пушчы, у якіх пашырана алейная пальма (з яе дастаюць пальмавы алей); на ўсходзе ападкаў менш і пераважаюць саваны.

Глебы Судану—вельмі ўраджайныя чырвоназёмы. Наагул Судан самая ўраджайная і густа заселеная частка Сярэдняе Афрыкі. Жыве тут каля 60 мільёнаў насяленьня, якое складаецца, галоўным чынам, з су-

данскіх нэграў-земляробаў. Зямлю яны вырабляюць, галоўным чынам, капаніцаю, сеюць *сорго* (або дурра)—збажыну, падобную на нашае проса, а таксама рыж, разводзяць бананы, цукровую трысьціну і г. д. Трымаюць нэгры і скаціну—кароў, авечак, коз, знаюць рамёслы (напр., кавальскае).

Наагул паводле свае культурнасьці суданскія нэгры стаяць досіць высока. Дзеляцца яны на шмат пляменьняў, якімі кіруюць князі. Князі гэтыя ваююць адзін з адным, зьбіраюць дань з падуладных пляменьняў і рабуюць суседнія, гандлююць узятымі ў палон нявольнікамі. Часамі сярод нэграў утвараюцца і досыць вялікія дзяржавы самаўладнага, дэспатычнага характару; дзяржавы гэтыя, аднак, хутка развальваюцца.

Мал. 106. Расьліннасьць на верхнім Ніле.

Жывуць суданскія нэгры ў дзераўляных, найбольш круглых хатах з саламянай страхою, або ў будах з чароту. Вопратка іхняя часта складаецца толькі з аднаго хвартушка; найбольш, аднак, яны носяць вопраткі, падобныя на арабскія. Любяць вельмі нэгры ўсялякія прыборы: пацеркі, завушніцы, якіх носяць ня толькі ў вушох, але і ў носе; любяць яны музыку і гульні, і наагул характар іх вясёлы і лёгкадумны, быццам дзяціны.

І сам Судан мае выгляд вясёлы ды багаты. Пакрываюць яго ўраджайныя нівы, зеляніна якіх прыгожа адбіваецца ад чырванаватае глебы. З нівамі чаргуюцца прыгожыя гаі ды параскіданыя дзе-ні-дзе вёскі нэграў, а зрэдка і невялікія места.

Гандаль у Судане шырока разьвіты. Адгэтуль да Ніла або да ўзьбярэжжаў Міжземнага мора йдуць праз Сахару караваны з сланё-

вай касцёю, пальмавым алеем, штраусавым пёр'ем. Назад у Судан гэтыя караваны вязуць розныя фабрычныя вырабы: тканіны, металёвыя рэчы ды інш. Гандаль у Судане йдзе найбольш менавы, або за-

Мал. 107. Савана ў Афрыцы.

мест грошай ужываюцца кавалкі солі, ракавіны і г. д. Апошнімі часамі тавары ўсё больш і больш вязуць ужо да морскіх портаў, да якіх з сярэдзіны краю праведзена некалькі чыгунак.

Мал. 108. Тымбукту.

Апроч нэграў, жыве ў Судане досыць многа арабаў дый мяшаных, пераходных паміж імі народаў (напр., *фульбэ*). Арабы зрабілі вялізны культурны ўплыў на суданскіх нэграў, навучылі іх рамёслам, будаўніцтву, разьвілі гандаль, пабудавалі места; яны-ж пашырылі сярод

суданскіх нэграў магомэтанства, якое цяпер зьяўляецца пераважнай рэлігіяй Судану. Арабы пазакладалі былі ў Судане цэлы рад дзяржаў, з якіх некаторыя існуюць і дагэтуль, асабліва каля воз. Чад, але ўжо змушаны прызнаваць над сабою ўладу эўропэйцаў.

Эўропэйцы зьявіліся на ўзьбярэжжах Гвінэйскае затокі і пачалі гандляваць з тубыльцамі яшчэ ў XVI-м веку. Ёхнія караблі вывозілі адгэтуль сланёвую косьць, золата, перац, нявольнікаў, ад чаго часткі гэтага ўзьбярэжжа або Верхняй Гвінэі называліся Сланёвым берагам, Залатым, Нявольніцкім і г. д. Асабліва быў разьвіты тут гандаль нявольнікамі.

Калі-ж нявольніцтва ў Амэрыцы было скасавана, частка вывезеных у Амэрыку нэграў вярнулася назад і залажыла на беразе Гвінэйскае затокі рэспубліку *Лібэрыю*, якая існуе і дагэтуль, зьяўляючыся базай амэрыканскага капіталу ў Афрыцы. Рэштка Судану падзелена на эўропэйскія колёніі, галоўным чынам, французскія ды ангельскія. Найдаўнейшая французская колёнія *Сэнэгамбія* ляжыць над р. Сэнэгалем. У ёй знаходзіцца важны порт *Сан-Люі*, ад якога праведзена чыгунка да верхняга Нігеру. Апроч Сэнэгамбіі, французам належыць блізка ўвесь Заходні Судан і значная частка Цэнтральнага. У Заходнім французскім Судане важнейшае гандлёвае места—*Тымбукту* (мал. 108) над Нігерам, адкуль ідуць караванныя шляхі ў Сахару. Ангельцам належыць Усходні Судан і значныя валаданыя ў Цэнтральным Судане паміж н.завінамі Нігера і воз. Чад,—гэтак званая колёнія *Нігерыя*. Ангельцы разводзяць тут плянтацыі баваўны, какао.

Найбольшае гандлёвае места ў ангельскім Судане—*Кука* над воз. Чад.

Якія рэкі цякуць у Судане? Чым тлумачыцца вялікае пашырэнне арабскай культуры ў Афрыцы? Зьмерай адлегласьць Тымбукту ад Альжэрыі.

Раўніковая Афрыка.

На паўдняя ад Судану аж да р. Замбэзі і пустыні Каляхары ляжыць па абодвух баках роўніку самая нязьведаная частка Афрыкі—Раўніковая Афрыка. Займае яна высокае плоскаўзвышша, сярод якога ў вялізнай катліне ляжыць вадазбор р. Конго—самае многаводнае афрыканскае ракі і другой паводле даўжыні—пасля Ніла (4.640 клм.). Асабліва высокая частка плоскаўзвышша (вышэй 1 клм.) знаходзіцца ў усходняй палавіне краю. Тут-жа ў глыбокіх западзінах-равох ляжаць вялізныя ўсходня-афрыканскія азёры. Якраз тут з вялізнага возера *Вікторыя* (мал. 109) выцякае Ніл; з воз. *Бангвэолэ*—р. Конго, якая пасля прымае ў сябе вадуга другога вялікага выцягнутага воз.—*Танганікі*. Трэцяе вялікае і таксама выцягнутае воз. *Ньяса* злучана пратокаю з р. *Замбэзі*. І Конго і Замбэзі маюць на сабе вялікія парогі і

вадаспады, якія моцна перашкаджаюць суднаходству. На р. Замбэзі ёсць вадаспад *Вікторыя*, найвышэйшы на зямлі: вада ўсяе вялікае ракі ў ім спадае з вышыні 120 мэтраў.

Мал. 109. На ўзбярэжжы воз. Вікторыі.

Мал. 110. Крайвід у афрыканскіх саванах (Усходняя Афрыка).

Гэтак сама падымаецца плоскаўзвышша і на паўночным захадзе, дзе знаходзіцца вулкан *Камэрун*. Наагул-жа Роўніковая Афрыка даволі аднастайная і роўная старана.

Геаграфія па-заеўропэйскіх краёў.

Клімат роўнікавае Афрыкі моцна гарачы, праз увесь год роўны (тэмпература 25—30°), для эўропэйцаў, аднак, вельмі нездаровы з прычыны пануючай тут малярый. Два разы ў год ліюць у Роўнікавай Афрыцы зэнітальныя дажджы, даючм магчымасць развіцця багатай расьліннасьці.

На захадзе, асабліва ў вадазборы р. Конго, пашыраны вільготныя недаступныя роўнікавыя пушчы, у якіх водзяцца вялізныя, падобныя да чалавека малпы—шымпанзы і горылі. На ўсходзе, на сушэйшым і

Мал. 111. Ньям-ньям (воіны).

больш гарачым плоскаўзвышшы ляжаць нязмерныя саваны, у якіх у сухія поры году расьліннасьць сохне, дрэвы скідаюць лісьце. Паміж саванаў уздоўж рэк урэзваюцца шнуры лесу; часамі гэтыя шнуры ў далінах вялікіх рэк робяцца вельмі шырокімі. У тых мясцох, дзе савана чаргуецца з лесам, мясцовасьць мае выгляд парку; жыве тут асабліва шмат буйное зьвярыны (мал. 110).

Насяленьне Роўнікавае Афрыкі складаецца, галоўным чынам, з нэграў-банту, якія з боку культурнага стаяць ніжэй за суданскіх нэграў. Займаюцца яны таксама земляробствам, але, апрача капаніцы, іншае сьнасьці ня знаюць і разводзяць найбольш кораньплоды—маніок, бататы ды яшчэ бананы. Рэлігія ў іх самая першабытная—фэтышызм.

Яны пакланяюцца розным самым звычайным прадметам, якія, паводле іх думкі, маюць чужоўную сілу, могуць памагаць і шкодзіць чалавеку. Ёсьць у Роўнікавай Афрыцы паміж іх і людзедады. З гэтага боку асабліва ўславілася племя *ньям-ньям* (мясанае племя з сьвятлейшай скурай; жывуць на захад ад Белага Ніла), якія зьядаюць ня толькі палонных ворагаў, але нават і слабей шых спаміж сябе (мал. 111).

У роўнікавых пушчах параскіданы пляменьні *карлюкоў* (пігмэяў), якія стаяць на яшчэ ніжэй шайступені развіцця, чым банту, займаюцца паляўніцтвам, дзеля якога ўжываюць атручаныя стрэлы. Ува ўсходняй частцы краіны жыве шмат арабаў, якія трымаюць у сваіх руках увесь гандаль на ўсходнім узьбярэжжы. Эўропэйцаў, для якіх тутэйшы клімат нездаровы, у Роўнікавай Афрыцы вельмі мала. Толькі ўздоўж

больших рек и морских устьях, а также на берегах Ганга, Инда, Брахмапутры и других рек. Вывозят также и другие продукты, например, слоновую кость, пальмовое масло, кофе, сахар, табак, хлопчатобумажные ткани, а также и животных, например, слонов, носорогов, антилоп, жирафов, зебр, газелей, антилоп, оленей, коз, коров, лошадей, верблюдов, ослов, мулов, собак, кошек, птиц, рыб, насекомых, раков, моллюсков, рептилий, амфибий, млекопитающих.

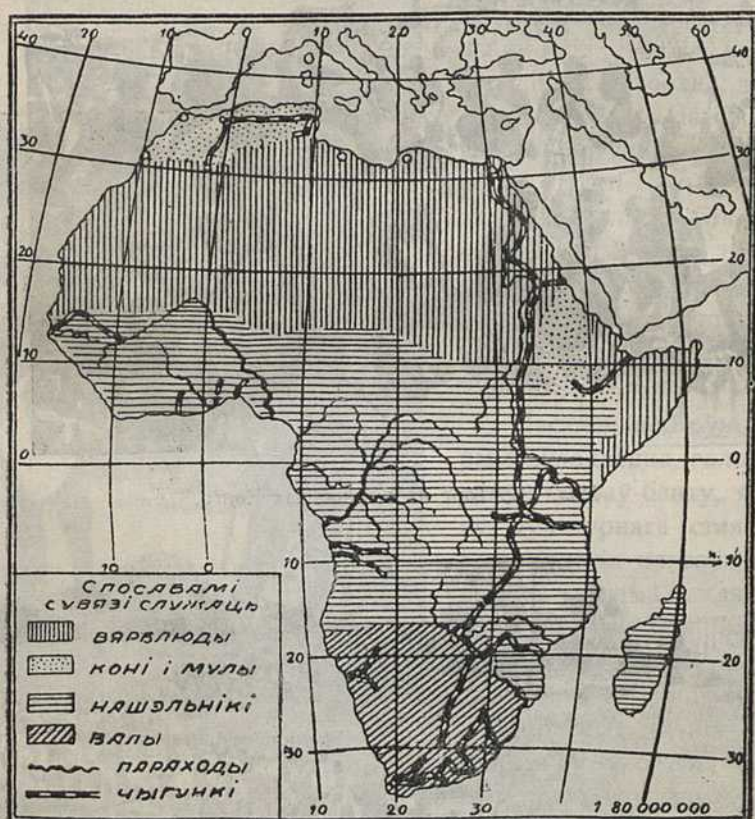
Мал. 112. Торг на вышьявинах Конго.

Мал. 113. Караван пашельникау у саванах.

Няхват сухаземных шляхоў вельмі перашкаджае разьвіццця гандлю. Тавары тут прыходзіцца перапраўляць найбольш пры дапамозе караванаў нашельнікаў (мал. 113), бо свойскае жывёлы тут нельга трымаць з-за мукі цэ-цэ. Перавозяць тавары таксама і па азёрах ды

рэках, хаця парогі вельмі перашкаджаюць суднаходзтву. Эўропэйцы пазаводзілі тут на большых рэках ды азёрах дзсяткі ды сотні параходаў, а каб абмінуць парогі, папракладалі паўз іх чыгункі; таксама некалькі чыгунак злучае сярэдзіну краю з морскім узбярэжжам. Ангельцы праектуюць правесці сюдою вялікі камунікацыйны шлях праз усю Афрыку ад Каіру да сваіх паўднёва-афрыканскіх колёній (мал. 114).

Мал. 114. Спосабы сувязі ў Афрыцы.

Уся Роўнікавая Афрыка падзелена між эўропэйскімі дзяржавамі. Тут ляжаць колёніі *бэльгійскія* (увесь блізка вадазбор р. Конго), *ангельскія* (усходняе ўзбярэжжа, край вялікіх азёр і вадазбор р. Замбэзі, на левым беразе якой колёніі *Родэзія*), *португальскія*, *францускія* ды інш. У рагу Гвінэйскае затокі даўней былі абшырныя нямецкія колёніі (Камэрун ды інш.); пасля вайны іх падзялілі між сабой ангельцы з французамі. Бэльгійскія ўладаньні носяць назоў „незалежнай дзяржавы Конго“. Ня глядзячы на гэты назоў, бэльгійцы тут страшна ўціскаюць і эксплёатуюць тубыльцаў.

Важнейшыя гандлёвыя пункты: *Леопольдвіль* над р. Конго ў бельгійскіх валаданнях; на ўсходнім узьбярэжжы — важны ангельскі порт *Момбас*, злучаны чыгункаю з воз. *Вікторыя*; м. *Занзібар* (мал. 115), пабудаваны на каралявым востраве каля самага ўсходняга берагу, дзеля нездаровага клімату ўзьбярэжжа — сталіца невялікага арабскага

Мал. 115. Занзібар.

султанату, які знаходзіцца пад апекаю Ангельшчыны. Гэта найважнейшае гандлёвае места Ўсходняе Афрыкі. Адгэтуль ідуць галоўныя су-хаземныя шляхі ў глыбіню контынэнту.

Што ты ведаеш аб зэнітальных дажджох? Параўнай прыроду Роўнікавай Афрыкі і Індыі. Чаму Роўнікавая Афрыка найменш дасьледвана?

Мал. 116. Вэльвіччя ў пустыні Каляхары.

ПАЎДНЁВАЯ АФРЫКА.

На паўдня ад р. Замбэзі ляжыць Паўднёвая Афрыка, якая ўяўляе з сябе высокае плоскаўзвышша з моцна паднятымі берагамі, якія маюць выгляд гор. Асабліва высокі паўднёва-ўсходні бераг плоскаўзвышша, які носіць назву Цмокавых гор, (больш $3\frac{1}{2}$ клм.), ды паўднёва-заходні. Горы гэтыя ападаюць да морскіх узьбярэжжаў шырокімі прыступкамі. Адну з гэтых прыступак займае стэп *Кару*.

Цмокавыя горы стаяць поперак дарогі паўднёва-ўсходнім пасатам, якія дзьмуць з Індыйскага акіяну, ды затрымліваюць іх, прымушаючы

Мал. 117. Бушмэны.

аддаць большую частку свае вільгаці; з гэтае прычыны іхнія паўднёва-ўсходнія схілы маюць шмат ападкаў (больш 100 см. у год). Далей-жа на плоскаўзвышшы ападкаў мала, клімат сухі. Тады, як на ўзьбярэжжы Індыйскага акіяну растуць багатыя падзваротнікавыя лясы з вечна-зялёнымі дрэвамі ды пальмамі, на плоскаўзвышшы разьлягліся стэпы. Заходнія-ж часткі краіны, узьбярэжжы Атлянтычнага акіяну — зусім бедныя на ападкі. Сухасьць клімату павялічваецца яшчэ і праз тое, што ўзьбярэжжа Атлянтычнага акіяну амываецца тут халодным Бэнгуэльскім цячэньнем. Акіянічныя вятры, праносячыся над ім, змушаны аддаць яму ўсю сваю вільгаць і трапляюць

на сухазем'е ўжо зусім абсушаныя. Затым-жа траха ня ўсю заходнюю палавіну краіны займае пустыня *Каляхары*.

Пустыня гэтая, аднак, крыху багацейшая на вільгаць, чым Сахара. У дажджавую пару году тут выпадаюць хоць і невялікія ападкі (усяго за год каля 20 см.), і пустыня ўкрываецца траваю. Ведама, у сухую пару году ўся гэта трава гіне. З найбольш трывалых расьлін, Каляхары варты ўвагі *вельвічыя* (*Welvitschia mirabilis*) з даўжэзным паўзучым лісьцем і моцна разьвітым карэньнем (мал. 116). Наагул клімат Паўднёвае Афрыкі больш мерны, чым у іншых краінах Чорнага

Континенту; зімою (якая бывае ў нашыя летнія месяцы) бывае ўжо нават халаднавата (у ліпні сярэдняя тэмпература $+12^{\circ}$; у студзені $+21^{\circ}$).

Насяленьня ў Паўднёвай Афрыцы—да 8 мільёнаў. Жыве яно, аднак, рэдка і складаецца найбольш з урослых ваяўнічых *кафраў* або *зулусаў*, якія належаць да нэграў-банту і займаюцца пастырствам. дый яшчэ з больш даўніх тубыльцаў краю—пастырскага народу *готэнтотаў* і паляўніцкага—*бушмэнў* (мал. 117), якія таксама належаць да чорнае расы. Але побач з чорнымі жыве ў Паўднёвай Афрыцы, дзякуючы яе здароваму сухому клімату, шмат эўропэйцаў (каля 1 міл.): голяндзкіх колёністых—*бураў* ды ангельцаў, якія цяпер пануюць над усёю блізка краінаю.

Земляробства ў Паўднёвай Афрыцы дзеля сухасці яе клімату ня вельмі пашырана. Толькі на паўднёва-ўсходнім узьбярэжжы (у колёніі *Наталь*) земляробства стаіць высака; разводзяць тут найбольш кіяхі ды пшаніцу, а таксама іншае збожжа і бульбу. На плоскаўзвышшы-ж земляробства ўдаецца толькі пры штучным абвадненні, дзеля якога тут капаюць саджалкі, праводзяць каналы. Затое ўва ўсёй краіне, апрача паўночна-ўсходняе часткі, дзе яшчэ водзіцца муха „цэ-цэ“, моцна пашырана гадоўля скаціны. Круглы год пасьвіцца тут статак на стэпе, бо і ўзімку сьнегу ня бывае. Разводзяць найбольш авечкі ды каровы; займаюцца яшчэ і гадоўляй штраусаў дзеля іх дарагіх пёраў, ды прывезеных з Малой Азіі ангорскіх коз,—дзеля іх цэннае воўны. Гадоўля скаціны займаюцца як буры, так і кафры ды готэнтоты. Гаспадары тутэйшыя маюць вялізарныя стады, але жывуць небагата. Жывуць буры ў фэрмах, якія параскіданы далёка адна ад аднае па стэпе.

Мал. 118. Капальні дьямэнтаў ля Кімбэрлею.

Буры (паголяндзку значыць—сяляне) гэта і ёсьць сяляне-голяндцы, якія пачалі перабірацца ў Паўднёвую Афрыку яшчэ з XVII веку. Яны адціснулі на поўнач бушмэнаў і готэнтотаў і залажылі свае колёніі на самым паўдні континенту. Тут яны заснавалі места Капштадт. Пазьней гэтыя колёніі пакрысе захапілі ангельцы. Тады частка бураў,

хочучы перахаваць незалежнасьць, перабралася далей на поўнач за раку Оранію і залажыла там дзьве свае рэспублікі—*Трансвааль* і *Оранію*. Даўгі час гэтыя рэспублікі існавалі спакойна, аж пакуль там не адкрылі багатых пакладаў золата і дыямэнтаў. Тады ангельцы паставілі захапіць і гэтыя бурскія землі, і, пасля доўгае і вельмі цяжкае вайны з бурамі ў канцы XIX веку, намеры Англіі ўдаліся. Бурскія рэспублікі былі абярнуты ў ангельскія колёніі, хаця і перахавалі нейкую аўтономію (самаўрадаваньне).

Паклады золата і дыямэнтаў зьяўляюцца галоўным багацьцем Паўднёвай Афрыкі; паводле багацьця на золата краіна гэтая займае *першае месца на зямлі*. Таксама нідзе на зямлі не здабываюць гэтулькі дыямэнтаў. З адкрыцьцём залатых капалень сюды кінулася шмат шукальнікаў золата. Хутка каля залатых капалень вырасла вялікае места *Ёганэсбург* (з 250 тыс. нас.), найбольшае места Паўднёвае Афрыкі.

Дыямэнты знаходзяць над прытокаю Ораніі—р. Ваалем ды ў жоралах некаторых згаслых вульканаў. Найважнейшыя капальні дыямэнтаў знаходзяцца ля м. *Кімбэрлею* (мал. 118). У капальнях Паўднёвай Афрыкі працуюць найбольш кафры; ідуць яны да гэтае нязвычайна для іх работы ня дужа ахвотна, і затым ангельцы ўсё больш і больш карыстаюцца працаю прывозных работнікаў, галоўным чынам, кітайскіх кулі.

Кімбэрлей і Ёганэсбург злучаны чыгункаю з сталіцаю Паўднёвай Афрыкі—*Капштадтам* (або Кэптоўнам). У краіне наагул існуе некалькі чыгунак, якія адгэтуль прадоўжаны на поўнач аж да р. Замбэзі і зьяўляюцца часткаю вялікага шляху, які мае ісьці праз усю Афрыку, і злучаюць Каір з Капштадтам.

Уся блізка Паўднёвая Афрыка належыць цяпер Ангельшчыне; у руках ангельцаў і залатыя ды дыямэнтавыя капальні. З Паўднёвай Афрыкі вывозяць яны шмат золата, дыямэнтаў і воўны. Галоўны порт—*Дурбан* у колёніі Наталь.

Большасьць ангельскіх колёній Паўднёвай Афрыкі складаюць цяпер так званы Паўднёва-Афрыканскі Саюз, на чале якога стаіць мясцовы саюзны сойм (парлямант). Выканаўчая ўлада ў Саюзе належыць да міністраў, адказных перад соймам. Сувязь з Ангельшчынай выяўляецца ў тым, што ў Саюзе жыве ангельскі генэрал-губарнатар, які, аднак, ня мае права выдаваць загады бяз згоды міністраў і сойму. Такім чынам, Паўднёва-Афрыканскі Саюз зьяўляецца бязмала што незалежнай дзяржавай.

Паўночна-ўсходняя частка краіны належыць *португальцам*. Важнейшы порт тут—*Мозамбік*.

Нарысуй карту Паўднёвай Афрыкі і надпішы, чым багатая кожная з яе частак. Зьмерай даўжыню проэктаванай чыгункі Каір—Капштадт.

АФРИКАНСКІЯ АСТРАВЫ.

Найбольшы з астравоў Афрыкі — Мадагаскар (5-ы востраў па велічыні на зямлі) аддзелены ад усходніх узбярэжжаў Афрыкі шырокай і глыбокай Мозамбіцкаю пратокаю. Горны хрыбет, які цягнецца ўздоўж усяго востраву, дзеліць яго на дзве кліматычныя краіны: на ўсходзе, дзякуючы вільготным паўночна-ўсходнім мусонам, ападкаў, шмат і растуць зваротнікавыя лясы, заходняя частка мае клімат шмат сушэйшы і пакрыта саванамі.

Мадагаскар рэзка адрозніваецца ад Афрыкі сваімі расьлінамі і жывёламі. Тутэйшыя расьліны і жывёлы не сустракаюцца болей нідзе. Вельмі цікаўнай расьлінай востраву зьяўляецца „дрэва падарожнікаў“ (м. 119), якое так завецца дзеля таго, што змораны падарожнік, праразаўшы галіну дрэва, можа напіцца заўсёды сьвежай вады, якая цячэ з парэзу. Малпаў і вялікіх капытнікаў на Мадагаскары няма, але затое там многа лемураў, дробных ночных лазуноў, якія трохі нагадваюць малпаў будовай свайго касьцяка.

На ўсходзе востраву жыў народ маляйскага племені — *говасы*, якія калісь прыплылі сюды з Маляйскага згуртаваньня астравоў; на захадзе — *нэгры-банту*. Говасы доўгі час панавалі над востравам, але ў канцы XIX веку французы абярнулі востраў у сваю колёнію.

Усе іншыя афрыканскія астравы, як *Канарскія*, *Мадэйра*, *Азорскія*, *Маскарэны*, *сьв. Галены* (на думку некаторых вучоных, гэта астаткі патапуўшага матэрыка — Атлянтыды) ды інш. зьяўляюцца невялікімі астравамі, найбольш вульканічнага паходжаньня, раскіданымі па акіяне або паасобку, або групамі. У Індыйскім акіяне ёсьць шмат астравоў (прыкл., востр. Занзібар), збудаваных каралямі. Усе астравы пакрытыя багатай расьліннасьцю.

Дробныя астравы, што ляжаць на паўночны захад ад Афрыкі, у Атлянтычным акіяне, як *Мадэйра*, *Азорскія*, *Зялёнага Рогу*, *Ка-*

Мад. 119. Мадагаскарскае дрэва „падарожнікаў“.

нарскія ды інш., належаць португальцам ды гішпанцам. Некаторыя з іх, як Мадэйра, азначаюцца сваім роўным здаровым кліматам, дзеля якога сюды зьяжджаецца на зіму шмат хворых з Эўропы. Астравы гэтыя пакрытыя садамі ды вінаграднямі. На астравах Гвінэйскае затокі ды Індыйскага акіяну (Маскарэнскія астр.) існуюць багатыя плянтацыі цукровай трысьціны і какао. Шмат якія з астравоў маюць значэньне, як станцыі для караблёў, што плывуць вакола Афрыкі. Астравы Індыйскага акіяну належаць, галоўным чынам, Французам ды ангельцам.

Астравы Гвінэйскае затокі ды Індыйскага акіяну (Маскарэнскія астр.) існуюць багатыя плянтацыі цукровай трысьціны і какао. Шмат якія з астравоў маюць значэньне, як станцыі для караблёў, што плывуць вакола Афрыкі. Астравы Індыйскага акіяну належаць, галоўным чынам, Французам ды ангельцам.

АМЭРЫКА.

Палажэньне і велічыня.

Эўропа, Азія і Афрыка злучаны паміж сабой і зьяўляюцца часткамі адзінага контынэнту, з усіх бакоў абкружанага вадой. Гэты контынэнт зьяўляецца найвялікшым на зямлі і завецца Старым або Ўсходнім контынэнтам, ці йначай Старым Сьветам.

Амэрыка зьяўляецца другім паводле велічыні контынэнтам, які з усіх бакоў атачаецца морам. У адзнаку ад Старога Сьвету Амэрыка завецца Новым Сьветам, або Новым ці Заходнім контынэнтам.

З усходу Амэрыка аддзелена ад Старога Сьвету Атлянтычным акіянам, з захаду — Вялікім.

Амэрыка складаецца з дзвёх блізка што роўных па велічыні частак: паўночнай і паўднёвай. Паміж сабой гэтыя дзьве часткі злучаны вузкім мастом сухазем'я, які завецца *Цэнтральнай Амэрыкай*. На ўсход ад Цэнтральнай Амэрыкі паміж Паўночнай і Паўднёвай Амэрыкамі ўрэзваецца частка Атлянтычнага акіяну, вядомая пад назовам Амэрыканскага Міжземнага мора. Яна складаецца з Мэхіканскае затокі й Караібскага мора і аддзелена ад адкрытай Атлянтыкі групай Вэст-Індзкіх астравоў.

Паўднёвая Амэрыка мае мала поўвастравоў, а яе берагі досыць простыя, мала пашматаваныя морам. Наадварот, у Паўночную Амэрыку глыбака ўрэзваюцца морскія затокі, якія аддзяляюць там ад контынэнту многа астравоў і поўвастравоў. Асабліва многа астравоў ляжыць у Паўночным Ледаватым моры, якое звязана шырокай морскай прасторай з Атлянтыкай і зьяўляецца яе часткай. Наадварот, з Вялікім акіянам Ледаватае мора злучана вузкай Бэрынгавай пратокай, якая аддзяляе Паўночную Амэрыку ад Чукоцкага поўвостраву Азіі.

Быў такі час, калі Бэрынгавай пратокай зусім ня было, і Амэрыка была злучана з Азіяй сухаземным мастом.

Затое сама Амэрыка не заўсёды была адзінай. Цэнтральная Амэрыка была калісьці перарэзана шэрагам морскіх пратокаў, і Паўднёвая Амэрыка тады ня мела сухаземнай сувязі з Паўночнай. Гэтым тлумачыцца цэлы шэраг асаблівасьцяў прыроды кожнай з іх. Асабліва вялікая розніца паміж Паўднёвай і Паўночнай Амэрыкамі ў іх расьлін-

насьці і живёльнасьці. З гэтага боку Паўночная Амэрыка стаіць значна бліжэй да Старога Сьвету. Як відаць, Паўночная Амэрыка доўга была звязана з Азіяй і абменьвалася з ёй сваімі арганізмамі. У працягу гэтага часу Паўднёвая Амэрыка жыла сваім асобным жыцьцём.

Калі ўсю Амэрыку лічыць за адно цэлае, дык гэта будзе найвялікшая пасыя Азіі частка сьвету. Прастора яе перавышае 40 мільёнаў кв. кілёметраў.

(Азнач паводле карты географічную шырыню і даўжыню. На колькі градусаў шырыні цягнецца Амэрыка з поўначы на поўдзень?).

Гісторыя дасьледваньня.

Насельнікі ўзбярэжжаў Бэрынгавай пратокі спрадвеку пераяжджалі з Азіі ў Амэрыку і адваротна. Наадварот, эўропэйцы доўга не адважваліся пераплываць цераз Атлянтыку; у даўныя вякі яны нічога ня ведалі пра Амэрыку. Толькі ў X веку норвэскія морскія падарожнікі, так званыя норма-

ны, плаваючы па паўночнай частцы Атлянтыкі, пачалі даплываць да востраву Грэнляндыі, а потым дасягнулі нават берагоў Паўночна-Амэрыканскага контынэнту. Аднак, большасьць эўропэйцаў ня ведала аб вынаходках нормаў, і нават самыя адукаваныя эўропэйцы думалі, што Атлянтычны акіян цягнецца ад Заходняй Эўропы аж да ўсходніх берагоў Азіі. Толькі ў 1492 годзе гэнуйскі падарожнік Крыштоф Колумб за кошт гішпанскага ўраду наладзіў першую падарожь цераз Атлянтыку, спадзяючыся дабрацца да берагоў Індыі. 3-га жніўня ён выехаў з Гішпаніі на Запад і 31 кастрычніка даплыў да берагоў аднаго з Вэст-Індзкіх астравоў. Затым у працягу некалькіх гадоў Колумб аб'ехаў усходні бераг Цэнтральнай Амэ-

Мал. 120. Першае спатканьне гішпанцаў з індзейцамі паводле старасьвецкага малюнка.

рыкі і частку паўночнага берагу Паўднёвай Амэрыкі. Вынайдзеныя Колумбам краіны былі абвешчаны ўладаньнямі Гішпаніі, і туды адзін па

адным пачалі пераяжджаць гішпанскія падарожнікі. Адзін з іх—Амэрыго Вэспуччы—прыгожа апісаў частку Паўднёвай Амэрыкі, і пасля гэтага Новы Сьвет пачалі называць у памяць гэтага падарожніка Амэрыкай. Вынаходкі ў Амэрыцы ішлі адна па адной. Падарожнік Бальбоа дашоў у Цэнтральнай Амэрыцы да берагоў Вялікага акіяну; смелы авантурнік Фэрдынанд Кортэс вынашоў у Паўночнай Амэрыцы магутную і досыць культурную дзяржаву Мэхіку; другі такі самы авантурнік Пізаро захапіў дзяржаву Пэру ў Паўднёвай Амэрыцы. У 1520 г. гішпанскі падарожнік Магэлян праехаў цераз пратоку, названую яго імем, з Атлянтыкі ў Вялікі акіян і даплыў да Азіі. У 1522 г. адзін з яго караблёў, аб'ехаўшы з паўдня Азію і Афрыку, звярнуўся ў Гішпанію і закончыў, такім чынам, першую кругасьветную падарож.

Дасьледваньне Амэрыкі асабліва хутка пасунулася наперад тады, калі ў Паўночнай Амэрыцы залажылі свае колёніі французы і ангельцы Патроху перасяленцы з Эўропы пасоўваліся ў глыб Паўночнай Амэрыкі і крок за крокам знаёміліся з ёй. Паўднёвая Амэрыка, якую захапілі меней культурныя гішпанцы і португальцы, дасьледвана горш, як Паўночная. Сярод эўропэйскіх вучоных, якія працавалі над дасьледваньнем Паўднёвай Амэрыкі, найболей вядомы нямецкі падарожнік Гумбольт, які там быў у пачатку XIX в.

Цяпер мала абсьледваны толькі ўнутраныя часткі Паўднёвай Амэрыкі і ўзьбярэжжа Ледаватага мора на крайняй поўначы. Аднак, і там было ўжо ня мала вучоных. Паўночныя берагі Амэрыкі прыцягвалі тых падарожнікаў, якія хацелі адшукаць шлях з Атлянтыкі ў Вялікі акіян навокала Паўночнай Амэрыкі. У вапошнія часы ад берагоў Амэрыкі на поўнач прабіраліся падарожнікі да паўночнага канцавоўся. У 1909 г. амэрыканскі падарожнік Піры, нарэшце, дасягнуў паўночнага канцавоўся, перашоўшы цераз Грэньяндую і далей па лёдзе Ледаватага мора.

П а в е р х н я .

Паўночная і Паўднёвая Амэрыка маюць шмат падобнасьці ў будове паверхні. Удоўж заходняга берагу абедзьвюх Амэрык з поўначы на поўдзень цягнецца найдаўжэйшы на зямлі горны ўклад—так званыя *Кордыльеры*, якія ў Паўднёвай Амэрыцы завуцца яшчэ йначай *Андамі*. Кордыльеры складаюцца з некалькіх роўналежных ланцугоў, якія у сярэдніх частках абедзьвюх Амэрык разыходзяцца, а потым зноў сходяцца, так што паміж гэтых ланцугоў застаюцца катліны-плоскаўзвышшы, падобныя да Тыбэту або Ірану. Кордыльеры належаць да досыць маладых зморшчавых гор, складзеных з вялікіх маршчын зямнай кары. Найвышэйшыя горы дасягаюць у Кордыльерах 6-7 вёрст вышыні, так што паводле вышыні іх перавышаюць толькі найвышэйшыя горы Азіі. Вярхі Кордыльер пакрыты вечным сьнегам нават каля роўніку, дзе падгор'і маюць гарачы, парны клімат і пакрыты густым

вечна-зялёным раўніковым лесам. Многія горы Кордыльерскага ўкладу зьяўляюцца згаслымі або дзейнымі вульканаі, якія складаюць усходнюю частку вульканічнага персьценя, што атачае Вялікі акіян. Каля берагоў Атлянтычнага акіяну, ува ўсходняй частцы Амэрыкі таксама ёсьць горы і ўзвышшы, але многа ніжэйшыя, чымся Кордыльеры. У паўночна-ўсходняй частцы Паўночнай Амэрыкі ляжыць спрадвечны гранітна-гнейсавы масыў, падобны да Фінска-Скандынаўскага масыву ў Эўропе. Гэта *Лаўрэнаўская старана*, багатая азёрамі і пакрытая адкладамі даўных ледавікоў. На поўдзень ад яе каля Атлянтычнага акіяну цягнецца ўклад даўных зморшчавых *Апалахскіх* гор, моцна размытых і зніжаных, трохі падобных да Уралу.

У Паўднёвай Амэрыцы на паўночным усходзе ўздымаецца *Гвіянскае*, а на крайнім усходзе—*Бразыльскае* ўзвышшы.

Прасторы паміж Кордыльер і ўсходніх узвышшаў у абедзвюх Амэрыках маюць выгляд неабглядных раўнін. Часткай гэта—плоскаўзвышшы, як, напрыклад, *плоскаўзвышша Прэры* (на ўсход ад Кордыльер Паўночнай Амэрыкі) або *Патагонія* (на крайнім паўднёвым усходзе Паўднёвай Амэрыкі), часткай гэта вялікія нізіны, па якіх працякаюць шырокія магутныя рэкі. Найвялікшыя нізіны Паўночнай Амэрыкі ляжаць на поўначы, каля берагоў Ледаватага мора, і на паўднёвым усходзе, каля берагоў Мэхіканскае затокі. У Паўднёвай Амэрыцы ёсьць тры вялікія нізіны: *Орынокская*, на поўначы—паміж Кордыльерамі і Гвіянай, *Амазонская*—каля роўніку, паміж Гвіянай і Бразыльскім узвышшам, і *Ляпляцкая*—паміж Патагоніяй і Бразыліяй. Вельмі важна і характэрна для Амэрыкі, што яе горы і раўніны цягнуцца пераважна з поўначы на поўдзень, у палудзеньніковым кірунку.

Рэкі і азёры.

Галоўны вадападзел Амэрыкі, які дзеліць вадазборы Вялікага і Атлянтычнага акіянаў, цягнецца з поўначы на поўдзень па найвышэйшых ланцугох Кордыльерскага горнага ўкладу, даволі блізка ад заходняга берагу. З гэтай прычыны найвялікшыя рэкі бягуць на ўсход і ўліваюцца ў Атлянтыку і яе моры. Часта гэтыя рэкі цякуць па нізінах і тады маюць надзвычайна вялікія вадазборы і нясуць вельмі многа вады.

Найвялікшая рака Паўночнай Амэрыкі *Micicini* цячэ з поўначы ў Мэхіканскую затоку, злева ў яе ўліваецца прытока *Огайо*, а справа з Кордыльер—*Місуры*. Калі даўжыню *Micicini* лічыць ад пачаткаў *Місуры* да вусця *Micicini*, дык гэта будзе найдаўжэйшая рака сьвету (6.730 кілёметраў). Вусьце *Micicini* мае выгляд вялікай дэльты, якая поўвоствам выдаецца ў Мэхіканскую затоку.

Паміж Апалахскіх гор і Лаўрэнаўскага масыву ў Атлянтыку прарываецца *рака сьвятога Лаўрэна*. Па гэтай рацэ сыцякаюць лішкі вады з пяціх найвялікшых азёр Амэрыкі: *Верхняга*, *Гурона*, *Мічыгана*, *Эры* і *Онтарыо*. Верхняе возера абымае прастору ў 81.000 кв. клм. і зьяў-

ляецца найвялікшым з несалонных азёр зямлі. З салонных азёр толькі Каспійскае займае яшчэ большую прастору. Плошча, якую займаюць усе пяць вялікіх азёр, мала меншая за этнографічную Беларусь і болей як у два разы перавышае прастору БССР.

На паўночны захад ад возера Верхняга ляжыць яшчэ адно вялікае возера *Вініпэг*, з якога ў Гудзонаву затоку Ледаватага мора бяжыць рака *Нэльсон*. Нарэшце, яшчэ далей на паўночны захад ляжаць адно за адным азёры: *Атабаска*, *Вялікае Нявольнічае* і *Вялікае Мядзведжае*. Стокі гэтых трох азёр зьліваюцца ў магутную раку *Мэкэнзі*, якая цячэ ў адкрытае Ледаватае мора і пры вусьці ўтварае значную дэльту. У Паўднёвай Амэрыцы на ўсход па адназонаўных нізінах цякуць вялікія рэкі—*Орыноко* і *Амазонка*. Апошняя з іх зьліваецца найвялікшай ракой сьвету паводле колькасьці вады і велічыні вадазбору (7 мільёнаў кв. клм.). Паводле даўжыні толькі Місуры, Місісіпі і Ніл перавышаюць Амазонку. Некаторыя прытокі Амазонкі, напр., *Мадэра*, перавышаюць найвялікшую раку Эўропы—Волгу.

Па Ляпляцкай нізіне цячэ *Парана* з прытокай *Парагвай*. Злучыўшыся з р. *Уругвай*, Парана стварае шырокае лейкаватае вусьце, якое завецца *Ляплятай*. Паводле велічыні вадазбору Ляплята зьліваецца найвялікшай ракой сьвету пасьля Амазонкі.

На захад, у Вялікія акіяны, цякуць значна меншыя рэкі, якія да таго-ж маюць многа парогаў і вадаспадаў, а дзеля таго мала прыгодны для руху судзін. Найвялікшая з іх—*Юкон* у Паўночнай Амэрыцы—ўліваецца ў Бэрынгава мора, абцякаючы з поўначы паўночныя часткі Кордыльер. Праз Кордыльеры на захад прабіваецца толькі дзьве досыць вялікія ракі: *Колумбія* і *Колэрадо*. Яны цякуць па плоскаўзвышшы ў Паўночнай Амэрыцы ў глыбокіх цясьнінах—*каньёнах*. Між вадазбораў гэтых дзвёх рэк ляжыць абшырная бясстокавая краіна, так званы *Вялікі Басэйн*, у сярэдзіне якога ляжыць так званае *Вялікае Салонае возера*. Бясстокавая краіна ёсьць і ў Паўднёвай Амэрыцы на так званым *Болівійскім* плоскаўзвышшы ў Кордыльерах. Між іншым там ляжыць найвялікшае з азёр Паўднёвай Амэрыкі *Тытыкака*.

К л і м а т.

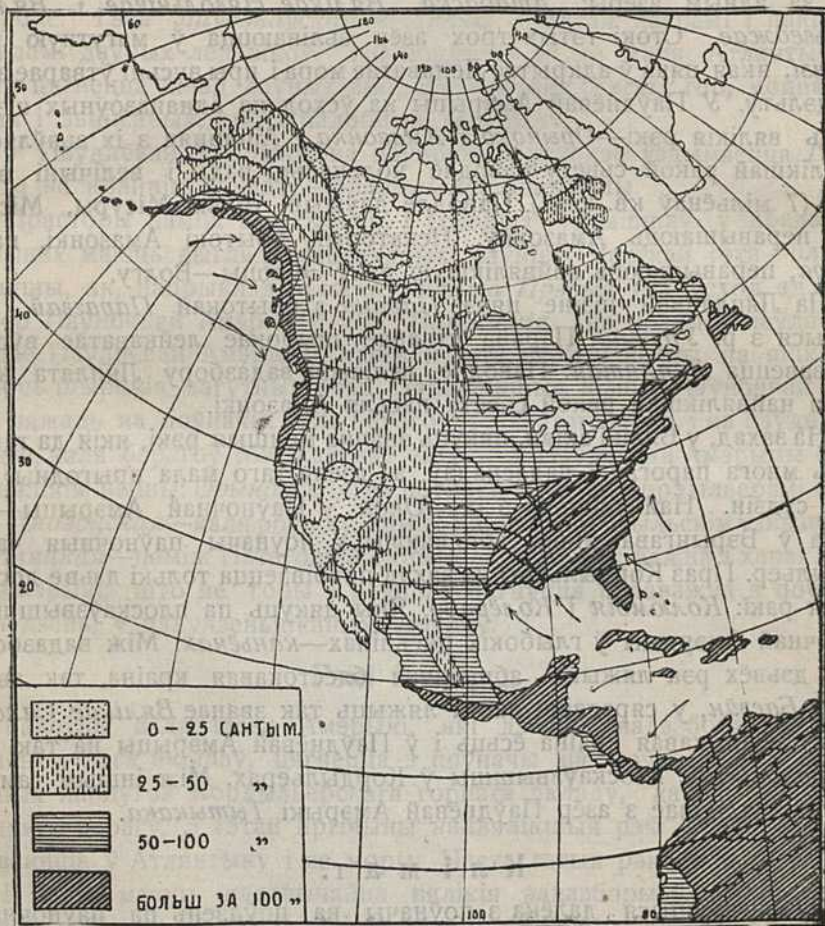
Працягнуўшыся далёка з поўначы на поўдзень па паўночнай і паўднёвай поўкулях, Амэрыка мае ў сабе краіны, самыя рознастайныя паводле свайго клімату.

Значныя часткі Паўночнай Амэрыкі высоўваюцца за падканцавосны круг і маюць халодны канцавосны клімат: сонца там па некалькі месяцаў не падымаецца над кругавідам і нават улетку, калі яно ў працягу такога-ж часу не заходзіць, стаіць вельмі нізка.

Наадварот, Сярэдняя Амэрыка і паўночная частка Паўднёвай Амэрыкі маюць гарачы клімат, а зімы ў нашым сэнсе слова там ніколі ня бывае. У паўднёвай частцы Паўднёвай Амэрыкі клімат халад-

нейшы, чым пад роўнікам, але поры году там акурат адваротныя нашым: у снежні, студзені, лютым—лета, у чэрвені, ліпні, жніўні—зіма. Абкружаныя горамі, Кордыльерскія плоскаўзвышшы адзначаюцца надзвычайна сухім кліматам, а міжзваротнікавыя ўзбярэжжы Атлянтыкі маюць залішне многа ападкаў.

Асабліва характэрна для Амэрыкі вялікая розніца ў клімаце заходніх і ўсходніх узбярэжжаў. Гэтая розніца тлумачыцца тым, што

Мал. 121. Карта размеркавання ападкаў у Паўночнай Амэрыцы.

галоўныя горныя ланцугі Амэрыкі цягнуцца з поўначы на паўднёвы. У зьвязку з гэтым кліматычныя паласы мясцамі цягнуцца не з захаду на ўсход, як у Старым Сьвеце, а з поўначы на паўднёвы ўздоўж горных ланцугоў.

Калі вятры дзьмуць пераважна з усходу, дык яны прыносяць вільгаць толькі тым часткам Амэрыкі, якія ляжаць на ўсход ад Кордыльер. Да заходняга ўзбярэжжа, пераваліўшы праз Кордыльеры,

гэтыя вятры прыдуць ужо асушанымі, бо вільгаць іх асядзе ў стане ападкаў на ўсходніх схілах гор. Наадварот, там, дзе вятры дзьмуць пераважна з захаду, напрыклад, на географічнай шырыні ў $45-55^\circ$, ападкі будуць выгадаць на заходнім узбярэжжы, і, перакінуўшыся цераз Кордыльеры на ўсход, вятры прыносяць толькі суш.

На клімат Амэрыкі вельмі моцна ўплываюць морскія плыні. З Мэхіканскае затокі пачынаецца вядомае цёплае цячэнне *Гольфштрэм*. Яно абцякае поўвостраў Флёрыду, але затым адхіляецца на ўсход і мацней абаграе Эўропу, як Паўночную Амэрыку. Каля берагоў Паўночна-

Мал. 122. Карта разьмеркаваньня ападкаў у Паўднёвай Амэрыцы.

ўсходняй Амэрыкі насустрач Гольфштрэму плыве халоднае адканца-воснае Лябрадорскае цячэнне. Каля востраву Нью-Фаундлэнду Гольфштрэм і Лябрадорскае цячэнне збліжаюцца так, што там побач уакіяне знаходзіцца халодная і цёплая вада. Нідзе ў свеце моры з цёплай зваротнікавай вадой не падыходзяць так блізка да халодных мораў, як

у Паўночнай Амэрыцы. Ад халоднай Гудзонавай затокі, пакрытай лёдам у працягу большай часткі году, да цёплага Мэхіканскае затокі толькі 3.000 вёрст. Ува ўсходняй частцы Паўночнай Амэрыкі паўднёвыя і паўночныя вятры вельмі часта мяняюцца і разносяць цяплыню або холад па контынэнце. З гэтай прычыны там пануе зьменнае надвор'е: часта гарачыня зьмяняецца марозамі і наадварот. З Мэхіканскае затокі часта дзьмуць вельмі моцныя вятры, якія часам пераходзяць у гураганы, або *торнадасы*, як іх там называюць. Такія гураганы з карэньнем вырываюць дрэвы, здзіраюць стрэхі з хат і робяць вялікую шкоду людзям.

Расьлінасьць.

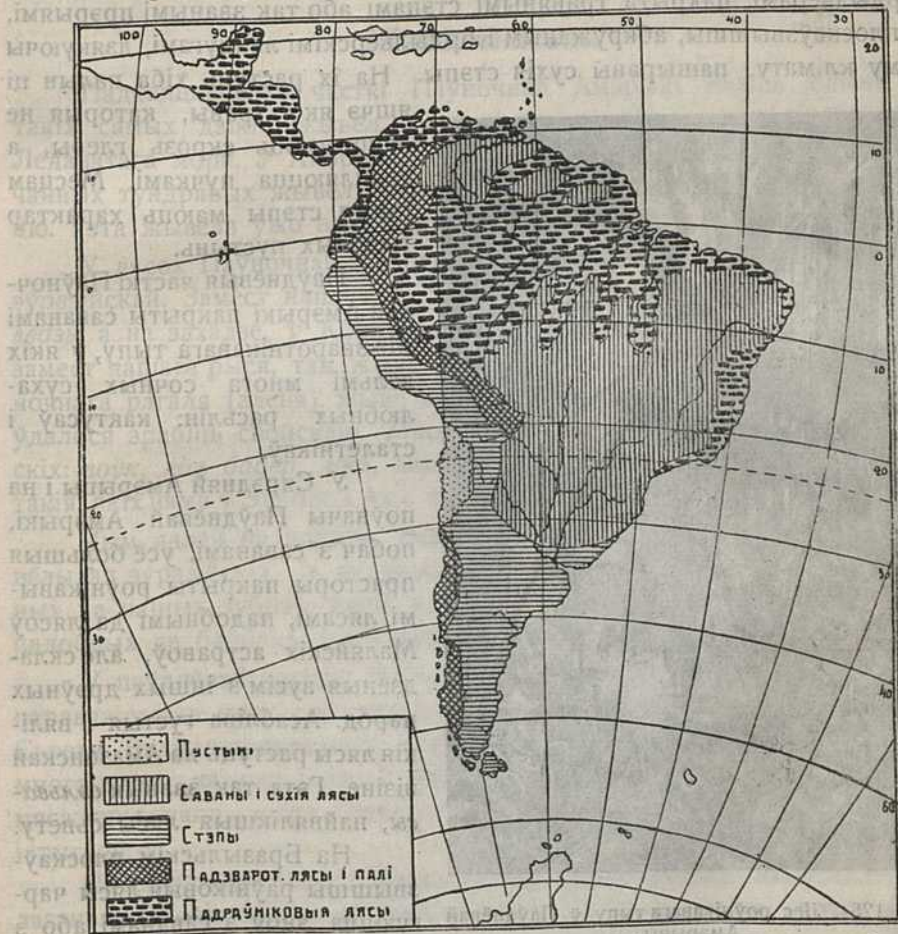
У Амэрыцы ёсьць усе важнейшыя расьлінныя згуртаваньні, пачы наючы ад тундры і канчаючы раўніковым лесам. Тундры тут пашыраны на ўзьбярэжжах Ледаватага мора і маюць амаль-што такі самы выгляд, як і тундры Азіі.

Мал. 123. Карта расьлінасьці Паўночнай Амэрыкі.

Аднак, чым далей на паўдняя, тым больш розьняцца амэрыканскія расьлінныя згуртаваньні ад эўропэйскіх і азійскіх. Ужо ў пасе лясоў, які цягнуцца па паўночнай палове Паўночнай Амэрыкі на паўдняя ад тундры, эўропэйскія і азійскія віды дрэў замяняюцца амэрыканскімі. Пры гэтым амэрыканскі лес адзначаецца большым лікам дрэўных парод. Адных толькі хвой тут 40 відаў.

На заходніх узбярэжжах ігластыя лясы складаюцца з магутных вялізных дрэў, сярод якіх выдаюцца вялікія елкі і кедры. Асабліва-ж

Мал. 124. Карта расьліннасьці Паўднёвай Амэрыкі.

высокага росту дасягаюць волаты сэквой, падобныя да хвой, але ў 60 і болей сажан вышыні. У параўнаньні з імі нашыя хвой выглядалі-б маленькімі кусткамі.

Ад паласы лясоў адыходзяць тры языкі лесу на поўдзень. Найвялікшы з гэтых языкоў знаходзіцца на ўсходзе, каля берагоў Атлянтыкі і па абодвух схілах Апалахскіх гор. Там пераважаюць ліставыя дрэ-

вы, причым на паўдні трапляецца ўсё болей дрэў і кустоў з вечно-зялёным лісьцем.

Два другія языкі цягнуцца па тых ускрайных Кордыльерскіх ланцугох, якія абхапляюць з захаду і з усходу вялікае плоскаўзвышша ў сярэдзіне Кордыльер Паўночнай Амэрыкі. Тут сустракаюцца часцей ігластыя дрэвы і ў тым ліку сэквой, якія растуць толькі ў заходнім ланцугу—Сьера-Невада.

Прастора, што ўклінілася між атлянтычна-апалахскім языком лесу і Кордыльерамі, пакрыта травянымі стэпамі або так званымі прэрыямі, а на плоскаўзвышшы, абкружаным Кордыльерскімі ланцугамі, дзякуючы сухому клімату, пашыраны сухія стэпы. На іх растуць хіба палын ці

яшчэ якія травы, каторыя не пакрываюць скрозь глебы, а трапляюцца пучкамі. Месцам гэныя стэпы маюць характар тыповых пустынь.

Паўднёвыя часткі Паўночнай Амэрыкі пакрыты саванамі міжзваротнікавага тыпу, у якіх вельмі многа сочных сухалюбных расьлін: кактусаў і сталетнікаў.

У Сярэдняй Амэрыцы і на поўначы Паўднёвай Амэрыкі, побач з саванамі, усё большыя прасторы пакрыты роўнікавымі лясамі, падобнымі да лясоў Маляйскіх астравоў, але складзеныя зусім з іншых дрэўных парод. Асабліва густыя і вялікія лясы растуць на Амазонскай нізіне. Гэта так званыя *сэльвасы*, найвялікшыя лясы сьвету.

На Бразыльскім плоскаўзвышшы раўніковыя лясы чаргуюцца зноў з саванамі або з рэдкімі сухалюбнымі лясамі, а

Мал. 125. Лес роўнікавага тыпу ў Паўднёвай Амэрыцы.

ў Ляпляцкай нізіне дрэвы зусім зьнікаюць, і на шырокай прасторы пануе травяны стэп, так званая *пампа*.

Па заходніх схілах паўднёва-амэрыканскіх Кордыльер амаль што каля самага роўніку роўнікавыя лясы замяняюцца сухім краем, які мае выгляд пустыні. Гэтая пустыня заходняга ўзьбярэжжа цягнецца, прыблізна, да 30° паўднёвай шырыні, дзе яна патроху пераходзіць у край з міжземнаморскім кліматам і вечно-зялёнай расьліннасьцю.

Успомні галоўныя адзнакі такога клімату.

Нарэшце, на паўдня ад 40° паўднёвай шырыні, дзе пераважаюць заўсёды заходнія вятры, заходні схіл Кордыльер пакрыт густымі букавымі лясамі, а ўсходні схіл—Патагонія—мае характар сухога стэпу.

Некаторыя амэрыканскія расьліны пасья захопу Амэрыкі эўропэйцамі, перавезены ў Стары Сьвет і цяпер зьяўляюцца важнымі вельмі пашыранымі культурнымі расьлінамі. Такімі расьлінамі зьяўляюцца бульба, кіяхі, табака, баваўна, какао і шэраг іншых.

Жывёльнасьць.

Падканцавосныя часткі Паўночнай Амэрыкі маюць блізка што такіх самых дзікіх жывёл, якія жывуць паўсюды на ўзбярэжжах Ледаватага мора. У Амэрыцы, на астравах Ледаватага мора да звычайных тундравых жывёл далучаецца яшчэ *баранабык* з даўгой шэрсцю. Гэта жывёла ўжо зьялася ў тундрах Эўропы і Азіі.

У лясох Паўночнай Амэрыкі жывёльнасьць ужо менш падобна да эўразійскай. Замест нашага бурага мядзьведзя, там жыве *чорны мядзьведзь*, а на захадзе, у Кордыльерах,—яшчэ вялізны *шэры мядзьведзь*; замест нашага рыся, там жыве *канадзкі рысь*, замест звычайнага паўночнага рагала (аленя), жыве другая парода гэтай жывёлы, якую не ўдалося зрабіць свойскаю. Многа там жывёл, падобных да эўразійскіх: *воўк, лісь бабёр, лось*, якія мала розьняцца ад нашых, але ёсьць і такія, якіх няма ў Эўропе і Азіі: *яно́т, ондатра* або мускусны пацук і інш.

Чым далей на паўдня, тым больш розьняцца амэрыканскія жывёлы ад эўразійскіх. У прэрыях калісьці жыло многа *бізонаў*, падобных да нашых зубраў; яшчэ й цяпер шмат так званых *брахунчыкаў*, падобных да байбака, і *ко́таў*, падобных да шакала.

У паўднёвай частцы Паўночнай Амэрыкі і ў Паўднёвай Амэрыцы пераважаюць мясцовыя жывёлы, мала падобныя да жывёл Старога Сьвету. Вялікіх траваедных сысуноў там няма, тоўстаскурныя *тапіры*, многа менш за каня; замест дзікаў, там жывуць маленькія *пэкары*; мясажэры, напр., *пума і ягуар* з сям'і катоў, многа меншыя за львоў і тыграў.

Па раўніковых лясох жыве вельмі многа жывёл, дапасаваных да лазаньня. Сюды належаць многалічныя *малпы* з чэпкім хвостом, які для іх зьяўляецца пятай канцавінай. Асабліва характэрны для лясоў Паўднёвай Амэрыкі так званыя *ляніўцы* з групы шчарбатых сысуноў. Гэтыя жывёлы зусім ня ўмеюць хадзіць па зямлі, але лазяць па дрэвах добра, прычым іх цела вісіць уніз, а лапамі яны трымаюцца за галіны дрэў. Да шчарбатых сысуноў належаць яшчэ *мурашаеды*, якіх таксама як ляніўцаў, няма нідзе, апроч Паўднёвай Амэрыкі. Вельмі многа ў міжзваротнікавай Амэрыцы розных грызуноў. Адтуль паходзяць, між іншым, так званыя „морскія сьвінкі“ або *грызухі*, якіхносяць у нас шарманшчыкі. Гэтыя жывёлкі ніколі ня жылі ў моры і

назоў іх, мусіць, атрымаўся з слоў: „заморскія сьвінкі“. Надзвычайна многа там рознастайных птушак, асабліва *папугаяў*, *перцаедаў* з вялізнымі дзюбамі і маленькіх, як чмель, *колібры*. Чыстай караю зьяўляюцца бязьлічныя шасціногія, асабліва мурашкі і тэрміты, якія залазяць усюды і выядаюць усё, што пакіне чалавек бяз догляду.

Па саванах і пампе Паўднёвай Амэрыкі трапляюцца *рэі*, падобныя да штраусаў, але значна меншыя; а ў горах паўднёвага захаду жывуць пераважна *лямы* і *шыншылі*. Лямы трохі падобны да вярблюдаў, але без гарба. На плоскаўзвышшах чалавек задоўга да прыходу эўропэйцаў прывучыў лям цягаць важкасьці. Шыншылі—маленькія зьвяркі, падобныя да мышак, але з вельмі каштоўнай хутрай. Над горамі, вельмі высока ў паветры часта лётаюць магутныя *кондары*, найвялікшыя з драпежных птушак сьвету.

Люднасьць.

Першапачатковыя насельнікі Амэрыкі належаць да жоўтае расы, але да асобнае амэрыканскае галіны гэтай расы. Большую частку першапачатковых насельнікаў Амэрыкі завуць *індзейцамі*. Гэты назоў эўропэйцы надалі амэрыканцам тады, калі, дабраўшыся да Амэрыкі, лічылі яе за Індыю. Сярод амэрыканскіх індзейцаў трапляюцца і высокія, і вельмі нізкія людзі, і з вельмі цёмнай скурай, і з скурай сьветла-жоўтай. Аднак, усе яны адзначаюцца круглым чэрапам, чорнымі простымі валасамі і арліным носам. Адны з амэрыканскіх індзейцаў, пераважна тыя, што жылі на ўсходня-амэрыканскіх раўнінах, вялі бадзяжны спосаб жыцьця і займаліся паляваньнем і рыбацтвам; другія, пераважна тыя, што жылі ў паўднёвых частках Паўночнай Амэрыкі і на Кордыльерскіх плоскаўзвышшах Паўднёвай Амэрыкі, вялі асёлы спосаб жыцьця, займаліся, галоўным чынам, земляробствам і дасягнулі досыць высокай ступені культуры. Прыглядаючыся да культуры атэкаў і толтэкаў, якія жылі на Мэхіканскім плоскаўзвышшы Паўночнай Амэрыкі, або да культуры кечуа і аймара, якія жылі на плоскаўзвышшах паўднёва-амэрыканскіх Андаў, мы ўбачым у гэтай культуры шмат супольнага з культурай даўнага Эгіпту, Амэрыкі, Бабілёну. Як і ў Старым Сьвеце, у Амэрыцы культурнае жыцьцё пачалося ў сухіх краёх, дзе чалавеку прыйшлося клапаціцца аб штучным абвадненьні палёў. Клопат аб штучным абвадненьні згуртаваў людзей, прымусіў іх супольна працаваць, а гэтая супольная праца асабліва спрыяла разьвіцьцю чалавечага розуму. Аднак, у той час, як нізіны Эгіпту і Мэзэпотаміі былі даступнымі для суседзяў, якія самі не маглі стварыць культуры, але, запазычыўшы яе, далёка пасунулі яе наперад, у гэты час культурныя куточки Амэрыкі былі адгароджаны ад іншых краёў няпрystупнымі горнымі ланцугамі. Гэтым можна тлумачыць тое, што ў Амэрыцы індзейцы не дашлі да такога культурнага роўню, якога дасягнулі эўропэйцы.

Апрача індзейцаў, у Паўночнай Амэрыцы на ўзбярэжжах Ледаватага мора живуць *эскімосы*, з доўгім сьціснутым з бакоў чэрапам і скуластым тварам, а на паўночным захадзе—тлінкіты і іншыя народы, блізкія да народаў Паўночна-Ўсходняе Азіі.

З XVI веку пачалося масавае перасяленьне ў Амэрыку *эўропэйцаў*, галоўным чынам, гішпанцаў і португальцаў, якія захапілі ўсю Паўднёвую Амэрыку, Сярэднюю і паўднёвую частку Паўночнай. Гішпанцы і португальцы імкнуліся ў тую часткі Амэрыкі, дзе было болей золата і дзе наагул было лёгка забагацець. Такімі краямі былі багатыя золатам дзяржавы культурных індзейцаў на Кордыльерскіх плоскаўзвышшах і ўся Міжзваротнікавая Амэрыка, дзе вялікі зыск даюць плянтацыі роўнікавых культурных расьлін. Гішпанцы залажылі свае колёніі, галоўным чынам, у Кордыльерах і ў Ляпляцкай нізіне, португальцы залажылі адзіную вялікую колёнію на ўсходзе—у Амазоніі і на Бразыльскім плоскаўзвышшы.

Пад націскам перасяленцаў індзейцы пачалі выміраць, часткай-жа перамяшаліся з белымі, запазычылі іх культуру, а месцам і іх мову.

Усьлед за гішпанцамі ў Амэрыку пачалі перасяляцца паўночна-заходнія *эўропэйцы*, асабліва ангельцы, якія засялілі сярэднюю і паўночную часткі Паўночнай Амэрыкі, зьнішчыўшы там амаль што ўсіх тубыльцаў.

Апрача гэтых вольных перасяленцаў, у Амэрыцы жыве шмат *нэграў*. Іх сюды перавезьлі *эўропэйцы* сіламоц з Афрыкі для паднявольнай працы на плянтацыях, дзе *эўропэйскія* работнікі не маглі вытрымаць працы ў няпрывычным клімаце. Галоў 60 назад *нэгры* былі абвешчаны вольнымі, але фактычна і дагэтуль у большасьці выпадкаў ня маюць такіх праў, як белыя. Больш за ўсё іх жыве ў краінах з гарачым і вільгатным кліматам, асабліва на Гвіянскім узвышшы, на Вэст-Індзкіх астравах і ў краінах, што ляжаць каля Мэхіканскае затокі.

Апрача індзейцаў, белых і *нэграў*, у Амэрыцы жыве вельмі многа *мяшанцаў*. У Паўднёвай і Сярэдняй Амэрыцы яны складаюць, прыблізна, палову ўсяе мясцовае люднасьці. Белыя пераважаюць там, дзе

Мал. 126. Паўночна-Амэрыканскі індзеец.

пануе памяркоўны клімат: у большай частцы Паўночнай Амэрыкі і на паўдні Паўднёвай Амэрыкі. Індзейцаў захавалася больш за ўсё ў Кордыльерах, Паўднёвай Амэрыцы і на Мэхіканскім плоскаўзвышшы.

Заложаныя эўропэйцамі колёніі спачатку залежалі ад эўропэйскіх дзяржаў, але ў XVIII і XIX веку большая частка іх паўстала і ператварылася на незалежныя рэспублікі, у якіх, адчак, белыя пануюць, і дзяржаўная мова засталася даўнейшая—гішпанская ў былых гішпанскіх уладаньнях, португальская ў Бразыліі, ангельская ў сярэдняй і ў паўночнай частках Паўночнай Амэрыкі. Нават у тых краінах, дзе стварыліся нэгрскія рэспублікі, напр., на востраве Гаіты, пануе мова былых гаспадароў востраву—француская. Нэгры наагул усюды ў Амэрыцы карыстаюцца мовай пануючага народу.

Усіх насельнікаў у Амэрыцы жыве болей за 204 міл. чал., так што на ліку насельнікаў Амэрыка займае трэцяе месца сярод частак сьвету.

Колькасьць люднасьці і ў тым ліку колькасьць белых у Амэрыцы хутка ўзрастае, дзякуючы перасяленьню эўропэйцаў. Цяпер у Амэрыку пераяжджаюць шукаць шчасьця і волі бедныя і заможныя людзі ўсіх нацый. Ня мала туды пераехала і беларусаў.

Вылічы, колькі насельнікаў прыпадае ў Амэрыцы на кожны кв. км. Параўнай з гушчэйшым залюдненьнем Азіі, Эўропы, Афрыкі.

Падзел Амэрыкі на пасы або зоны.

Як мы бачылі, асобныя часткі Амэрыкі вельмі значна розьняцца адна ад адной.

Перш за ўсё кідаецца ў вочы розьніца паміж Паўночнай і Паўднёвай Амэрыкай і паміж паўночнымі і паўднёвымі часткамі кожнай з іх. У залежнасьці ад географічнай шырыні халодныя бедныя ўзьбярэжжы Ледаватага мора паступова пераходзяць у краіны спачатку з мерным, потым з гарачым і нарэшце зноў з мерным кліматам.

Далей лёгка заўважыць процілежнасьць паміж заходнімі горнымі часткамі кантынэнта і больш-менш роўнымі прасторами на ўсходзе абедзвюх Амэрык.

Каб бліжэй пазнаёміцца з галоўнымі адзнакамі асобных частак Амэрыкі, варта спачатку падзяліць гэтую частку сьвету на такія пасы або зоны, з якіх кожны адзначаўся б больш-менш аднастайным кліматам і больш-менш аднароднымі асаблівасьцямі ў жыцьці расьлін, жывёл і чалавека.

Адпаведна географічнай шырыні Амэрыку можна падзяліць на 6 такіх пасаў:

- 1) Канадзкі пас на поўначы Паўночнай Амэрыкі, прыблізна, да 45—50° пн. шырыні з халодным або мерна-халодным кліматам;
- 2) Сярэдні пас у Паўночнай Амэрыцы да шырыні Мэхіканскае затокі з мерна-цёплым кліматам;

3) Мэхіканскі пас—паўднёвую частку Паўночнай Амэрыкі да Тэхуантэпэкскага прырэмыку;

4) Сярэдня-Амэрыканскі пас—Цэнтральную Амэрыку да Панамскага прырэмыку і Вэст-Індыю;

5) Гарачы пас Паўднёвай Амэрыкі;

6) Паўднёва-Андыскі пас на паўднёвым захадзе Паўднёвай Амэрыкі.

Ня толькі клімат, але й расьліны, і жывёлы, і людзі, і іх гаспадарка ў кожным з гэтых пасаў маюць свае характэрныя асаблівасьці.

ПАЎНОЧНАЯ ПАЛАСА ПАЎНОЧНАЙ АМЭРЫКІ.

Паўночная або Канадзкая паласа Паўночнай Амэрыкі болей за ўсё нагадвае Эўропу і Азію.

Як у Паўночнай Эўропе, гэтак і тут многа тысячагодзьдзяў назад клімат быў значна халаднейшым, чымся цяпер, і горы былі пакрыты вечным сьнегам, які зьлежваўся, ператвараўся ў лёд і спаўзаў наніз, пакрываючы амаль што ўсю паласу тоўстай лёдавай коўдрай. Тут былі аж тры асяродкі, у якіх утварыліся і з якіх спаўзалі ледавікі: адзін ляжаў на захадзе, у Кордыльерах; другі—на ўсходзе, у горах поўвостраву Лябратору; трэці—на востраве Грэнляндзі.

Як у Эўропе, напр., у Фінляндзі, гэтак і тут ледавікі пракапалі глыбокія яміны, якія потым зрабіліся вазёрамі. Як там, гэтак і тут ледавікі шліфавалі скалы, адламвалі ад іх вялікія кавалкі і цягнулі па раўніне, пераціраючы ў каменне, пясок і гліну, якія пасля растапленьня ледавікоў засталіся на іх месцы ў выглядзе ледавіковага навалу або так званай морэны.

Калі клімат пацяплеў, па раўнінах Паўночнай Амэрыкі ледавікі растапіліся і засталіся толькі па найвышэйшых горах у Кордыльерах ды на далёкай поўначы, галоўным чынам, на востраве Грэнляндзі.

Затое амаль што паўсюды кідаюцца ў вочы сьляды даўнага зьледзяненьня: вазёры, каменне, абшарпаныя лёдам скалы. Ледавікі якбы адсважылі тут зямлю. Мякчэйшыя грунты зьнесены лёдам, а з-пад іх агаліліся скалы, якія яшчэ мала дзе пасьпелі пакрыцца новай глебай. Пасьля ледавіковай эпохі дажджы яшчэ не пасьпелі паразмываць скалы, а рэкі не пасьпелі пракапаць сабе добрыя рэчышчы і, зьбягаючы па голых скалах і камянях, утвараюць шмат вадаспадаў і парогаў.

У параўнаньні з Эўропай Паўночная паласа Паўночнай Амэрыкі мае многа халаднейшы клімат. Эўропу агравае Гольфштрэм, а тут каля берагоў Лябратору па Атлянтычным акіяне плыве з Паўночнага Ледаватага мора халодная морская плынь. Увесь час вялікія адломкі грэнляндзкага лёду ў стане вялікіх плывучых лёдавых гор плывуць гэтай плыню аж да востраву Нью-Фаўндлэнд, дзе іх сустракае і растапляе Гольфштрэм. Халодная Лябраторская плынь так ахалоджвае бе-

рагі Паўночна-Ўсходняй Амэрыкі, што на тэй-жа шырыні, на якой ляжаць Беларусь і багатая Ангельшчына, на якой у нас сьпее пшаніца, там ня можа расьці нават убогае паўночнае дрэва, і расьцілаецца бяздрэўная тундра. Гудзонава затока на шырыні Беларусі толькі на кароткі час вызваляецца з-пад лёду.

Паводле сваёй расьліннасьці і жывёльнасьці Паўночная паласа Амэрыкі вельмі мала адрозьніваецца ад Эўразіі. Па паўночным узьбярэжжы ад Бэрынгавага мора да ўсходняга выступу Лябрадору цягнецца тундра, зусім падобная да эўразійскай.

(Апішы расьліннасьць і жывёльнасьць тундры).

На паўднёва-заходняй паласе Мэксыкі і па паўднёвым беразе Гудзонавай затокі пачынаецца тайга, вельмі падобная да сьбірскай.

(Апішы расьліннасьць і жывёльнасьць тайгі).

Спэцыяльных, чыста амэрыканскіх расьлін і жывёл у Паўночнай паласе вельмі мала; яны зьяўляюцца ў вялікім ліку толькі на паўдні, дзе Паўночная паласа пакрысе пераходзіць у Сярэднюю паласу Паўночна-Амэрыкі.

У Канадзкай паласе, асабліва на поўначы, захавалася яшчэ першапачатковая люднасьць: эскімосы і індзейцы. Яны вядуць бадзяжны спосаб жыцьця, займаюцца рыбацтвам і паляваньнем. Чым далей на поўдзень, тым большую ролю грае земляробства і гадоўля жывёлы, гандаль і прамысловасьць.

На паўдні жывуць амаль што выключна белыя—ангельцы і французы. Большая частка паласы спачатку належала да Францыі, а потым адышла да Ангельшчыны, пад якой засталася нават і пасля таго, як брытанскія ўладаньні ў Сярэдняй паласе Паўночнай Амэрыкі аддзяліліся ад Ангельшчыны і зрабіліся незалежнай рэспублікай. Брытанскія ўладаньні Паўночнай паласы маюць назву Канады і зьяўляюцца саюзам правінцый, з якіх кожная мае шырокае права самакіраваньня. На чале Канадзкага саюзу стаіць ангельскі генэрал-губарнатар, але фактычна кіруе Канадай саюзны парлямэнт, абраны мясцовай люднасьцю. Працоўны люд у Канадзе жыве заможна і карыстаецца шырокімі правамі, дзеля чаго туды штогод нааяжджае шмат перасяленцаў з Эўропы. Аднак, фабрыкі і капальні належаць да капіталістых, і працоўны люд павінен заўсёды змагацца за заробную плату шляхам забастоўак. Работніцкі рух знаходзіцца ў сувязі з работніцкім рухам у Злучаных Штатах Паўночнай Амэрыкі.

Да Канады не належаць толькі ўскрайкі Паўночнай паласы Амэрыкі. На паўночным захадзе паласы ляжыць тэрыторыя Аляска, якая належыць да Злучаных Штатаў, а Грэнляндія зьяўляецца колёніяй маленькай Даніі.

Паводле прыроды і асаблівасьцяў гаспадаркі Паўночную паласу можна падзяліць на 4 краіны: 1) Падканцавосную Амэрыку, 2) Канаду ў цесным сэнсе слова або Лаўрэнаўскую краіну, 3) Аляску і 4) Колюмбійскую краіну.

Падканцавосная Амэрыка.

У склад Падканцавоснай Амэрыкі ўваходзяць: востраў Грэнляндія, цэлы шэраг драбнейшых астравоў, якія ляжаць на ўсход ад Грэнляндыі і на поўнач ад контынэнту Амэрыкі, і паўночная паласа самага контынэнту.

Грэнляндія—гэта найвялікшы востраў сьвету. Яна займае прастору ў 2 міл. кв. клм. і, значыць, у тры разы перавышае паводле велічыні найвялікшы з іншых астравоў зямлі—Новую Гвінэю. Цэлы контынэнт Аўстраліі ня будзе ў чатыры разы большым за Грэнляндію. Але большая частка Грэнляндыі зьяўляецца высокім плоскаўзвышшам, на якім тоўстым пластам ляжаць вечныя сьнягі і лёд. Лёд павольна, але бязупынна спаўзае з гэтага ўзвышша па далінах наніз у вузкія глыбокія зьвілістыя затокі—фіорды, а па іх трапляе ў адкрытае мора. Пры гэтым вялікія кавалкі лёду, цэлыя лёдавыя горы адламваюцца ад масы ледавікоў і выносяцца морскімі плынямі далёка ў акіян.

Мал. 127. Пакрытае лёдам плоскаўзвышша ў Грэнляндыі.

Таксама вечным сьнегам і лёдам пакрыты найвышэйшыя часткі іншых паўночна-амэрыканскіх астравоў, асабліва самых паўночных з іх. Пратокі паміж гэтых астравоў блізка што заўсёды забіты лёдам, так што праехаць па гэтых пратоках на караблём надзвычайна трудна. Толькі двом падарожнікам (Мак Клуру і Роальду Амундсэну) пашанцавала праехаць па гэтых пратоках з Атлянтычнага акіяну ў Вялікі.

На Грэнляндыі толькі вузкая паласа паўднёвага ўзьбярэжжа ўлетку на кароткі час аслабняецца з-пад сьнегаваго насцьцілу і пакры-

ваецца ўбогай тундрай расьліннасьцю. На іншых астравах і на контыненце тундра трапляецца часьцей, чымся вечнакрытыя лёдам прасторы, але й там клімат вельмі халодны. Узімку без перарываў па некалькі месяцаў цягнецца доўгая падканцавосная ноч, і толькі падканцавоснае зьяўленьне час-па-часе асьвятляе неба. У працягу ўсяе зімы пануюць цішыня й цемра, холад і туман. Улетку сонца па месяцах не заходзіць, але стаіць нізка, грэе слаба, і зямля пасьпявае адтаяць толькі на паверхні, тады як пад тонкім пластом глебы застаецца вечна-мёрзлы грунт. Дрэвы расьці там ня могуць, і ўся расьліннасьць складаецца, галоўным чынам, з моху, лішаёў, рэдкай травіцы ды хіба яшчэ з нізкай падканцавоснай вярбіні. Аднак, улетку тундра не выглядае пустыняй. Абуджаецца жыцьцё жывёл. Паветра напаўняецца мноствам мошак, якія бязьлітасна кусаюць усіх, каго могуць.

Мал. 128. Баранабык.

З выраю прылятае многа вадзяных і балотных птушак, для якіх тут загатавана многа рыбы па вазёрах і рэках краіны, шмаг казюлек і ягад. Улетку аджываюць і сталыя мяшканцы тундры, якія там і зімуюць: вылазяць з сваіх пачурак падканцавосныя мышы-лемінгі, у журавіне жыруе пардва, іх палююць сьнежныя совы і блакітныя лісы. Цэлымі статкамі ходзяць па тундры амэрыканскія паўночныя алені і баранабыкі. З паўдня прыходзяць па іх ваўкі.

Людзей у Падканцавоснай Амэрыцы жыве вельмі мала. Большая частка краю можа лічыцца зусім бязьлюднай. Толькі каля мора, вазёр і рэк сустракаюцца рэдкія паселішчы эскімосаў, якія займаюцца рыбачтвам і паляваньнем морскіх зьвяроў: маржакоў, нэрпаў, кітоў і інш. Недахват будавальнага матар'ялу прымушае эскімосаў жыць у кепскіх хатках, крытых скурамі, а ўзімку яны часамі будуць сабе часо-

выя хаты з лёду. У такіх хатах удзень бывае досыць сьвятла, бо лёд прасьвечвае, і не халодна, бо лёд не прапускае праз сябе цяпліні. Замест апалу і для асьвятленьня, эскімосы карыстаюцца лямпачкамі, у якіх гарыць тлушч нэрпаў.

У халодным клімаце тундры чалавек ня мог-бы жыць, калі-б харчаваўся толькі расьліннай стравай. Каб перацярпець зім о ыя халады, эскімосы павінны есці многа тлустай патравы, за кошт якой разьвіваецца ўнутраная цяплыня цела.

Больш за ўсё яны ядуць рыбы, якую ловяць па морах, азёрах і многалічных рэках краіны. Рыбу загатаўляюць на зіму, рыбай кормяць і сабак. Апрача рыбы, ядуць мяса рагалёў (паўночных аленьяў), тлушч нэрпаў і маржакоў.

Гадаваць рагалёў эскімосы ня ўмеюць, і адзінай дамовай жывёлай у іх служыць сабака. Узімку сабак запрагаюць у сані і разьязджаюць

Мал. 129. Ледавыя хаты эскімосаў.

на іх па бязьмежных сьнегавых раўнінах. Улетку можна езьдзіць толькі вадай на лодках, якія вырабляюцца часамі з нэрпавых скур. Горш за усё ў тундры ўвосені, калі рэкі ўжо замерзнуць, а сьнегу яшчэ няма. Большая частка краіны належыць да Канады, але зьвязана з ёй вельмі слаба і жыве сваім асобным, ціхім і аднастайным жыцьцём.

Да Грэнляндцы дабрацца лягчэй. Туды з Эўропы часта прывозяць збожжа і іншыя харчы, жалеза і фабрычныя вырабы. У замену з Грэнляндцы вывозяць скуры, хутры, нэрпавы тлушч, пух птушкі гагі, кітовы вус (рагавік) і рыбі тлушч.

Грэнлядыю яшчэ задоўга да Колумба вынайшлі сьмелыя норвэскія морскія падарожнікі—вікінгі. Цяпер гэты востраў належыць да Даніі, прычым даньцы клапацяцца аб пашырэньні сярод эскімосаў эўропэйскіх поглядаў і культуры.

Грэнляндскія эскімосы блізка што ўсё хрысьціяне, большасьць з іх умее чытаць і пісаць. Цяпер на далёкай і пустынной Грэнлянды, нават, выдаюцца свае газэты.

Лаўрэнаўская краіна.

За выключэннем паўночнага ўзбярэжжа, уся ўсходняя частка Канадзкай паласы пакрыта лясамі, падобнымі да Сібірскай тайгі.

Паводле сваёй паверхні гэты край мае шмат супольнага з Фінска-Скандынаўскім масывам у Эўропе.

Грунт тут паўсюды скалаваты, паўсюды раскіданы адломкі скал, вялікае і дробнае каменье, вельмі часта спатыкаюцца вазёры, праз якія працякаюць шпаркія парагаватыя рэкі.

На спрадвечных гранітных узвышшах поўвостраву Лябрадору быў, відавочна, асяродак даўнага зьледзянення, і адгэтуль ледавікі спаўзлі калісь на захад і на поўдзень, пакрываючы ўсю краіну.

Клімат краіны сухі і халодны. Зіма паўсюды халодная, а на поўначы нават і ўлетку часамі здараюцца маразы, так што земляробства

Мал. 130. Квэбэк.

там зьяўляецца вельмі рызыкаўным заняткам. Найлепшы куток краіны ляжыць на паўдні, на беразе ракі сьвятога Лаўрэна. Там лета цёплае, часам нават гарачае, і ападкаў выпадае многа.

Галоўнае багацьце краіны—вялікія бясконцыя лясы, складзеныя пераважна з елак, мадрын (лістаўніц), хвой і ельніц (піхт). На паўдні, побач з гэтымі ігlastымі дрэвамі, пашыраны бук, грэцкі арэх амэрыканскага гатунку, дубы, ясені, вязы, кляны і вішні.

Жывёльнасьць тут многа багацейшая, як у тундры. Побач з рагалём (паўночным аланем), трапляецца лось і амэрыканскі алень-вапіты. Побач з зайцамі, гарнастаямі і ваўкамі, спатыкаюцца канадзкі рысь, розныя гатункі лісаў, мядзьведзі, сабалі, расамахі, куніцы, бабры, белкі,

і ляцягі. Апрача гэтых зьвяроў, блізкія родзічы якіх сустракаюцца і ў Сібіры, тут зьяўляюцца і чыста амэрыканскія жывёлы, напр., скунс і падобны да вожыка грызун—іглак. Скуры і хутры дзікіх зьвяроў зьяўляюцца яшчэ й цяпер важнымі прадуктамі вывазу з краіны, але, галоўным чынам, з паўночнай яе часткі. Каля берагоў Гудзонавай затокі мясцовыя насельнікі—канадзкія індзейцы, як і сібірскія тунгузы, займаюцца пераважна паляваньнем і пры гэтым выяўляюць многа сьмеласьці, спрыту і здольнасьці да гэтай справы.

Аднак, большасьць насельнікаў краю гуртуюцца на паўдні каля ракі сьв. Лаўрэна і займаюцца там сельскай гаспадаркай, прамысловасьцю, гандлем. Гэты куток зьяўляецца эаэномічным асяродкам Канады. Дзякуючы цёпламу лету, там добра ўзрастае ўсялякае збожжа: садовіна, гародніна. Асабліва многа сеюць аўсу, ячменю, бульбы, хача

Мал. 131. Отава.

добра пасьпявае там і пшаніца, і кіяхі, і табака. Добра стаіць і гадоўля эўропэйскай дамовай жывёлы, асабліва малочнага быдла, так што вываз масла й сыру мае вялікае значэньне.

Вадаспады рэк даюць дармовую сілу для фабрык, і ў зьвязку з гэтым каля ракі сьв. Лаўрэна хутка разьвіваецца прамысловасьць. Асабліва многа тут такіх фабрык, якія перарабляюць мясцовыя прадукты сельскай гаспадаркі: пілень, млыноў, гарбарань.

Лес вывозіцца пераважна з паўднёвай часткі краіны, тады як каля Гудзонавай затокі эксплёатацыі лесу перашкаджае адсутнасьць дарог. Рэкі, што бягуць у Гудзонаву затоку, надоўга замярзаюць, а чыгунак там амаль што няма. Наадварот, на паўдні чыгунак многа, а рэкі прыгодны для суднаходства ў працягу доўгага часу. Дзякуючы

штучнаму паглыбленьню рэчышча і абыходзячым быстрыні каналам, рака сьв. Лаўрэна даступна для найвялікшых морскіх караблёў; што-ж датыча да лейкаватага вусьця гэтай ракі, дык яно такое шырокае, што зусім няпрыметна пераходзіць у морскую затоку сьв. Лаўрэна, ддзеленую ад Атлянтыкі востравам Нью-Фаундлэндам.

У тым месцы, дзе пачынаецца вусьце ракі сьв. Лаўрэна, стаіць найстарэйшы горад Канады *Квэбэк*. У старыя часы праз Квэбэк вывозіліся ў Эўропу ўсе тавары Канады, але з таго часу, як морскія караблі пачалі плаваць вышэй па рацэ сьв. Лаўрэна, горад заняпаў. Калісь гэта быў найвялікшы горад Паўночнай Амэрыкі, а цяпер сярод гарадоў Канады ён займае сярэдняе месца і налічвае толькі 79 тыс. насельнікаў. Здаўна залюднены французамі, Квэбэк пакуль-што застаецца галоўным культурным асяродкам для французскай люднасьці Канады.

Гэндлёвае значэньне Квэбэку пераняў *Монрэаль*, асяродак канадзкага суднаходства, галоўны цэнтр замежнага гандлю. Гэты горад налічвае цяпер 607 тыс. насельнікаў.

Палітычным асяродкам, сталіцай Канады лічыцца гор. *Отава* (107 тыс. насельнікаў), які ляжыць на аднаназоўнай прытоцы р. сьв. Лаўрэна і зьяўляецца асяродкам ляснога гандлю.

Раўнаючы Канаду з Сібірую, трэба падкрэсьліць значна вышэйшую культуру яе насельнікаў. У Сібіры ў 8 разоў менш вышэйшых школ і большасьць насельнікаў належыць да няпісьменных.

У Канадзе няпісьменных вельмі мала, і ў зьвязку з гэтым многа лепей стаіць і гаспадарка. Канадзкія сяляне, так званыя фэрмэры, живуць багацей за сярэдніх памешчыкаў дарэволюцыйнай Расіі, добра, паэўропэйску адзяюцца, харчуюцца лепей за эўропэйскіх заможных гараджан.

А л я с к а.

Заходняя частка Паўночнай паласы Амэрыкі вельмі адрозьніваецца ад усходняй. У той час, як на ўсходзе знаходзіцца Лаўрэнаўскі спрадвечны, зроўнены выпятрэньнем гранітна-гнэйсавы масыў, на захадзе высока ўздываюцца Кордыльерскія зморшчавыя горы. У той час, як на ўсходзе, дзякуючы халоднай Лябрадорскай плыні, клімат сухаваты з рэзкімі хістаньнямі тэмпературы, на захадзе, дзякуючы суседзтву цёплай плыні ў Вялікім акіяне, клімат вільготны і роўны.

На крайнім паўночным захадзе ў суседзтве з Азіяй, каля Бэрынгавай пратокі ляжыць тэрыторыя Аляска, якая належыць да Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі. Разам з суседнімі часткамі Канадзкай зямлі гэтая тэрыторыя складае асобную географічную краіну.

Кордыльеры ўваходзяць у гэтую краіну быццам з глыбіняў Бэрынгавага мора. Ад Камандорскіх астравоў, што ляжаць у беспасрэднай блізкасьці ад поўвостраву Камчаткі, шырокім і глыбокім морам аддзя-

ляюцца першыя Аляўцкія астравы. Адзін за адным, як вярхі залітага морам горнага ланцуга, цягнуцца на ўсход гэтыя астравы, складзеныя пераважна з вулканічных земных парод. На контыненце працягам Аляўцкіх астравоў зьяўляецца гарысты поўв. Аляска, аддзелены ад рэшты контынэнту вялікім возерам (Іліамскім). Далей за гэтым возерам Кордыльеры распадаюцца на некалькі ланцугоў. Найбліжэйшы з іх да Вялікага акіяну завецца Паўзморскім ланцугом і мае ў сабе вялікую пакрытую сьнегам і лёдам гару Сьвятога Ільлі (5.495 м. выш.). Галоўны ланцуг цягнецца роўналежна Паўзморскаму і мае ў сабе яшчэ большыя горы, у тым ліку гару Мак-Кінлея (якая лічыцца найвышэйшай ува ўсёй Паўн. Амэрыцы і дасягае шасьцёх вёрст вышыні над роўнем мора (6.239 м.). Сьнегавая мяжа ў горах Аляскі, дзякуючы вільгатнаму, халоднаму клімату, ляжыць досыць нізка, і з гор спаўзаюць па далі-

Мал. 132. Ганцлёвая станцыя на беразе Юкону.

нах найвялікшыя ў сьвеце горныя ледавікі. Але праходы праз горы ляжаць ня вельмі высока, і ў адным месцы праз Кордыльеры ўдалося пракласьці, нават, чыгунку ад Вялікага акіяну.

Па-за Кордыльерамі на поўначы цягнецца шырокая паласа ўзгаркаватых прыгор'яў, па якіх роўналежна Кордыльерам бяжыць поўнаводная магутная рака Юкон.

На поўнач ад Юкону сустракаюцца яшчэ значныя ўзгоркі, якія, аднак, там патроху зьнікаюць у бязьмежнай тундры.

Засланёнае Кордыльерамі ўзьбярэжжа Вялікага акіяну мае асабліва вільгатны і досыць цёплы клімат. На ўзьбярэжжах Юкону зіма ўжо вельмі халодная і бываюць маразы ў -56° пры вельмі малой колькасці ападкаў; затое лета там трохі цяплейшае. Расьліннасьць на

Геаграфія па-заеўропэйскіх краёў.

паўночным і заходнім узьбярэжжах тундраная, у вадазборы Юкону—тайга, складзеная з елак, таполяў і бярозак. На паўднёвым узьбярэжжы часцей трапляюцца чыста амэрыканскія пароды ігластых дрэў, напрыклад, асаблівы кіпарыс (*Chamaecyparis*), падобная да хвойі цуга (*Tsuga*) і іншыя.

Да прыходу эўропэйцаў Аляска была месцам стыку многіх пляменьняў Амэрыкі і Азіі, якія ўжо тады бойка гандлявалі паміж сабой. Усе яны былі сьмелымі падарожнікамі і добрымі мораплаўцамі. На поўвостр. Алясцы і на Аляцкіх астравах і дагэтуль жывуць аляуты, цяпер зрусыфікаваны і выміраючы народзец. Далей на ўсход і на паўднёвы ўсход жыве племя тлінкітаў; на Юконе ў тайзе пераважаюць індзейцы, у тундры—эскімосы.

Першымі эўропэйцамі, якія вынашлі Аляску і пачалі туды перасяльца, былі расійскія казакі. Хутка ўслед за падарожжам Бэрынга, які дасьледваў мора й пратоку, названую яго імем, казакі пацягнуліся цераз пратоку за новымі землямі і новымі запасамі хутровага зьвера. Большая частка краіны пры гэтым была далучана да Расіі і часткай падпала пад расійскі ўплыў. У 1867 г. расійскі ўрад прадаў гэтую зямлю Злучаным Штатам Паўночнай Амэрыкі,—з аднаго боку, дзеля таго, што гэтая краіна давала вельмі малую карысьць дзяржаве, з другога боку а прычыны труднасьцяй адміністрацыйнага кіраваньня ёю.

У сучасны момант краіна прыносіць, аднак, значны даход Злучаным Штатам. Апроч вялікіх запасаў хутровага зьвера, паляваньне якога зьяўляецца галоўным заняткам тубыльцаў, апроч вялікіх запасаў рыбы, якая ў значнай колькасьці вывозіцца за межы, краіна мае вялікія падземныя багацьці, і перш-на-перш—золата. У канцы мінулага веку знойдзеныя тут золатародныя пяскі прывабілі сюды з Эўропы, Канады і Злучаных Штатаў тысячы перасяленцаў, якія тут пасьпелі залажыць, нават, значныя гарады. Найвялікшы з гэтых гарадоў, галоўны асяродак здабываньня золата—*Даўсон-Сіты*—ляжыць пры сутоцы з Юконам невялікай рэчкі Клондайк, у той частцы краіны, якая належыць Канадзе.

У тэрыторыі, што належыць да Злучаных Штатаў, ёсьць морскія прыстані на Бэрынгавым моры.

Колумбійская краіна.

Выходзячы з Аляскі, горныя ланцугі Кордыльер заломіста зварачваюць на паўднёвы ўсход. Паўзьярэжны ланцуг Аляскі тут пераходзіць у шэраг астравоў, адзеленых ад контынэнту вузкімі затокамі, падобнымі да фіордаў. Найвялікшы з гэтых астравоў—Ванкувэр,—ляжыць на самым паўдні.

Далей астраўныя Кордыльеры зноў пераходзяць на контынэнт і цягнуцца проста на поўдзень.

Галоўны ланцуг Аляскі пераходзіць у паўзбярэжны, а на поўдзень а Ванкувэру йдзе роўналежна з берагам, але на значнай адлегласці ад яго. Гэты ланцуг набыў назой Каскадных гор, бо многалічныя кароткія рэкі, спадаючы з яго, утвараюць тут цэлы шэраг прыступкавых вадаспадаў або каскадаў.

Апрача гэтых двух ланцугоў, на ўсход ад Аляскі каля пачаткаў Юкону падымаецца трэці магутны горны ланцуг, які пад назовам Скалістых гор цягнецца на паўднёвы ўсход, увесь час адхіляючыся ў глыб контынэнту. Паміж ім і Каскаднымі горамаі застаецца плоскаўзвышша, спачатку вузкая, а далей на поўдзень усё болей і болей шырокая.

Скалістыя горы становяць вадападзел паміж Атлантычным і Вялікакіяньскім вадазборамаі, і галоўныя рэкі краіны—Фрэйзер і Колумбія—

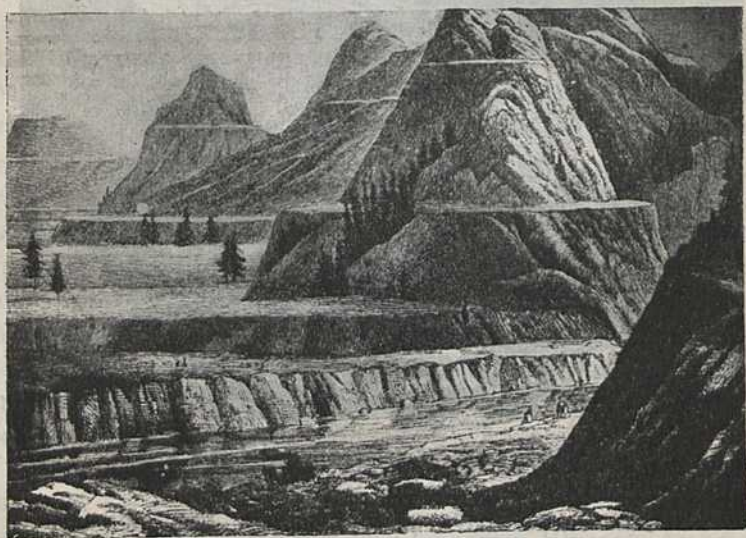
Мал. 132а Ледавік у Канадзкіх Скалістых горах.

цякуць спачатку па плоскаўзвышшы, потым прабіваюцца ў вузкіх глыбокіх цяснiнах праз Каскадныя горы і ўліваюцца ў Вялікі акіян.

Па імю найвялікшай ракі ўся краіна можа быць названа Колумбійскай. Галоўная асаблівасць гэтай краіны—гэта яе клімат: мерны, роўны, вільгатны, вельмі падобны да клімату Заходняе Эўропы. Таксама, як у Эўропе, тут пераважаюць заходнія вятры, якія прыносяць сюды цёплае надморскае паветра, абгарэтае цёплай морскай плыньню. Гэтая плынь прыносіць да Колумбійскіх берагоў цёплую вадку з-пад Японіі. Хмарнае, халаднаватае лета і дажджыстая або сынежная, але не халодная зіма, вялікая колькасць ападкаў,—вось найважнейшыя адзнакі тутэйшага клімату. Зразумела, што на плоскаўзвышшы клімат сушэйшы, чымся на ўзбярэжжы, з халоднейшай зімой і гарачэйшым летам.

Вільгатны клімат спрыяе надзвычайнаму багаццю лясной расьліннасьці ў краіне. Пераважаюць у мясцовых лясах ігластыя дрэвы, сярод якіх трапляюцца волаты, у параўнаньні з якімі найвялікшыя з нашых дрэў выглядаюць невялікімі кусткамі. Вялізныя ельніцы (*Abies*), туі, цугі і нібыцугі (*Pseudotsuga*) чаргуюцца з звычайнымі дрэвамі—хвоямі і елкамі розных гатункаў. На плоскаўзвышшы дрэвы чаргуюцца з паплавамі і нават з сухімі стэпамі. Агульна-канадзкія жывёлы дапаўняюцца ў горах горнымі козамі, горнымі баранамі і байбакамі (*Arctomys*).

Першапачатковая індзейская люднасьць краіны амаль што знікла. Белыя замацаваліся тут на рубяжы XVIII і XIX вякоў, спачатку толькі куплялі хутры ад індзейцаў, потым адшукалі тут мэталі: медзь, волава й золата, пачалі здабываць каменны вугаль на востр. Ванкувэры, высякаць лясы і завадзіць гаспадарку. Але асабліва хутка пачала развівацца краіна пасля таго, як сюды пралажылі чыгунку цераз увесь контынэнт ад густа залюдненых берагоў Атлянтыкі.

Мал. 133. Тэрасы каля ракі Фрэзэра ў Брыт. Колумбіі.

Цяпер ува ўсёй краіне жыве болей за 2.500.000 людзей, але з кожным годам гэты лік хутка ўзрастае, дзякуючы перасяленьню з Усходняй Канады, з Злучаных Штатаў і з Эўропы.

Галоўныя заняткі насельнікаў—нетракапальная прамысловасьць, лясная прамысловасьць і рыбацтва, аднак пашыраецца і земляробства і гадоўля жывёлы. Сеюць тут пераважна пшаніцу і авёс.

Палітычна краіна падзелена паміж дзьвюма дзяржавамі: паўночная частка да 49° паўн. шырыні належыць да Канады і складае асобную правінцыю—Брытанскую Колумбію; на поўдзень ад 49° паўн. шыр. абাপал

вусьця р. Колюмбіі ляжаць уладаньні Злучаных Штатаў, а ўласна—штаты Вашынгтон і Орэгон. Апрача таго, вузкая паласа ўзьбярэжжа на паўн. захадзе і некалькі астравоў лічацца часткай тэрыторыі Аляскі. Найгусьцей залюднены ўзьбярэжжы акіяну каля вусьця Колюмбіі і востраву Ванкувэр.

У гэтай частцы краіны ляжаць і найвялікшыя гарады, якія надзвычайна хутка растуць. У Брытанскай Колюмбіі найвялікшы горад—*Ванкувэр* на контынэнце супроць аднаназоўнага востраву. Горад зьяўляецца канцовым пунктам Канадзкай трансконтынэнтальнай чыгункі і злучан паражоднымі зносінамі з Кітаем і Японіяй. Заложаны толькі ў 1885 г., горад мае ўжо каля 200.000 насельнікаў.

У штаце Вашынгтон найвялікшы горад *Сітл* (316.000 насельн.) на выгоднай для прыстою караблёў Пэджэцкай затоцы. За апошнія 20 год лік насельнікаў гэтага гораду павялічыўся ў 4 разы.

Найвялікшы горад Орэгону—*Портлэнд* (258 тыс. насельнікаў), таксама важная прыстань з вывазам дрэва, рыбы і збожжа.

Для ўсіх гэтых гарадоў вялікае значэньне мае Панамскі канал, дзякуючы якому як бы зьменшылася адлегласьць ад галоўных прыстаней Атлянтыкі і разьвіўся гандаль з Усходнімі Штатамі і Эўропай.

СЯРЭДНІ ПАС ПАЎНОЧНАЙ АМЭРЫКІ.

Сярэдняя, мерна-цёплая паласа Паўночнай Амэрыкі, паводле сваёй паверхні, як і Канада, складаецца з двух горных укладаў, аддзеленых, адзін ад аднаго шырокімі раўнінамі.

У заходнюю частку паласы з Канады пераходзяць горныя ланцугі Кордыльерскага ўкладу, якія тут разыходзяцца яшчэ шырэй, як у Канадзе, так што паміж іх застаецца вельмі шырокае міжгорнае плоскаўзвышша. Самыя ўсходнія Кордыльерскія ланцугі, як і ў Канадзе, завуцца тут Скалістымі гарамі і высокай сыяной падымаюцца над так званым плоскаўзвышшам Прэрыяў, якое ступанёва зьніжаецца і пераходзіць у нізіну каля ракі Місісіпі.

На ўсход ад Місісіпі пачынаецца *Апалахскі горны ўклад*, складзены з цэлага шэрагу зморшчаў земнай кары, якія цягнуцца з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Заходнія зморшчы Апалахаў няпрыметна выплываюць з пад рэчных адкладаў Місісіпскай нізіны і маюць выгляд слаба хвалістага ўзвышша; усходнія зморшчы моцна сьціснуты з бакоў і маюць выгляд значных гор.

Апалахі належаць да вельмі старых горных укладаў і многа мільёнаў год размываліся дажджамі і рэкамі, руйнаваліся і зьніжаліся. Яны маюць многа выгодных горных праходаў і ня могуць лічыцца вялікай перашкодай для зносін. Багацце вугалем, жалезам і нафтай робіць іх надзвычайна важнай часткай паласы, яе ядром з эканамічнага погляду. Тут найгусьцей жывуць людзі, найвышэй стаіць фабрычная прамысловасьць, найболей разьвілося гарадзкое жыцьцё.

На поўдзень ад Апалахаў па берагах Мэхіканскае затокі і Атлянтычнага акіяну ляжыць нізіна, якая лічыцца даўнейшым дном мора.

У той час як у Канадзе на захадзе клімат вільгатнейшы, чымся на ўсходзе, у сярэдняй паласе Паўночнай Амэрыкі наадварот—ападкаў найбольш выпадае на ўсходніх узбярэжжах і чым далей на захад, тым сушэйшым робіцца клімат. Толькі на самым узбярэжжы Вялікага акіяну ўзімку выліваецца досыць многа дажджу. Але нават у тых мясцох, дзе ападкаў хапае, клімат адзначаецца рэзкімі хістаннямі тэмпературы. У залежнасці ад вятроў гарачыня часта раптам замяняецца марозамі—і адваротна.

Большая частка паласы ніколі ня была пакрыта ледавікамі, і толькі на паўночным усходзе ды па асобных горных ланцугах калісь ляжалі таўстыя пласты лёду.

З гэтай прычыны расьліннасьць тут не магла так зьмяніцца і зьбялнець, як гэта было ў Эўропе. Тутэйшыя лясы адрозьніваюцца ад эўропэйскіх значна большай колькасьцю дрэўных парод, большай рознастайнасьцю.

У Эўропе ледавік прыціснуў даўнейшую расьліннасьць да Альп, Пірэнеяў і іншых горных ланцугоў, якія там цягнуцца пераважна з захаду на ўсход. Такім чынам, там гэтая расьліннасьць загінула. Калі-ж ледавіковая эпоха скончылася, дык расьліны, што захаваліся на поўдзень ад гор, не маглі распаўсюдзіцца на поўначы Эўропы, бо не маглі перабрацца цераз горы. У Амэрыцы-ж горныя ланцугі цягнуцца з поўначы на поўдзень, і расьліны, адціснутыя ледавіком, маглі пачаць адступаць на поўдзень, а потым па сканчэньні ледавіковай эпохі тым-жа шляхам паўз горы зьвярнуліся назад. З гэтай прычыны расьліннасьць у Паўночнай Амэрыцы значна багацейшая, чымся ў Эўропе ў такіх самых кліматычных пасох.

У залежнасці ад асаблівасьцяў клімату на ўсходзе паласы растуць мяшаныя лясы, на плоскаўзвышшы Прэрыяў—травяныя стэпы, на міжгорным Кордыльерскім плоскаўзвышшы трапляюцца, нават, пустыні, а на беразе Вялікага акіяну—вечназялёныя расьліны. Але ў складзе расьліннасьці ёсьць шмат асаблівасьцяў, агульных для ўсёй паласы, так што сярэдняю паласу Паўночнай Амэрыкі можна вылучыць у асобны абшар расьлін.

Мясцовыя расьліны больш, як канадскія, адрозьніваюцца ад расьлін Старога Сьвету, але ўсё-ж ткі маюць з імі больш супольнага, чымся з расьлінамі Паўднёвай Амэрыкі.

Таксама і паводле жывёльнасці паласа выдзяляецца ў асобную зоогеаграфічную краіну. Там яшчэ ёсьць жывёлы, падобныя да нашых, але многа й такіх, якія сустракаюцца толькі там, і побач з гэтым ёсьць такія, якія вядуцца, апрача таго, яшчэ ў Паўднёвай Амэрыцы, напрыклад, ягуар і пума, іглак, скунс, янот, зьмяя-бразгачуха.

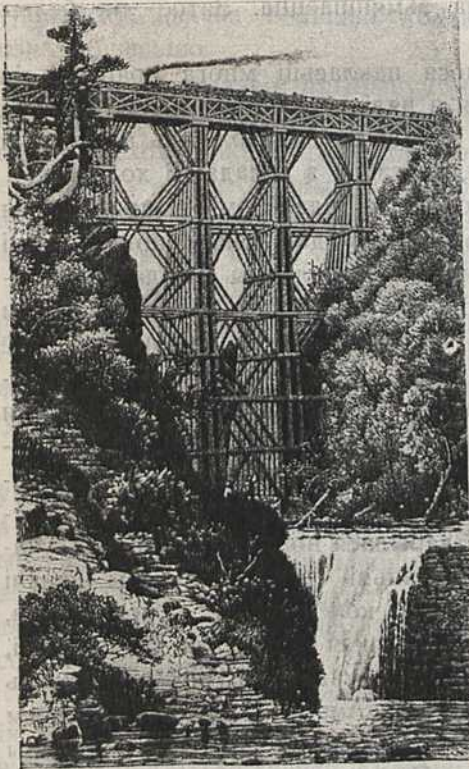
За апошнія стагодзды чалавек знішчыў большую частку мясцовага зьвяр'я, павысякаў лясы, заараў стэпы. Чыгункі густой сеткай пакрылі самыя глухія закуткі, па рэках усюды плаваюць параходы, судаходныя каналы перарэзалі вадападзелы ў ніжэйшых месцах, тунэлямі прабілі горы. Чалавек выявіў тут яшчэ большую энэргію, як у Эўропе, і таксама, як там, заўладаў прыродай.

Гэтага не маглі зрабіць першапачатковыя насельнікі—індзейцы, якія займаліся амаль што выключна паляваньнем, але іх тут засталася вельмі мала. Яшчэ ў XVII веку на ўсходніх узьбярэжжах асталяваліся перасяленцы з Эўропы, галоўным чынам з Ангельшчыны. Яны пазганялі індзейцаў у самыя бясплодныя куткі, нарэшце амаль што зусім знішчылі іх і захапілі ўсю паласу. Рэшткі індзейцаў жывуць цяпер дзе-ні-дзе па стэпах, галоўным чынам на захадзе на спэцыяльна адданных ім кавалках зямлі і часткаю перашлі ўжо да аселага жыцця. Лік іх з кожным годам бязупынна змяншаецца. Затое лік белых хутка ўзрастае.

Першым перасяленцам прыйшлося паклаеьці многа працы і сіл на змаганьне з індзейцамі, прыйшлося з вялікім напружаньнем, крок за крокам заваёўваць кожны кавалак зямлі, расьцярабліваць нечাপаныя лясы, каб завесьці сваю гаспадарку, змагацца з голадам і холадам.

Але ў гэтым змаганьні з прыродай і з індзейцамі выпрацаваліся смеласьць, энэргія, рухавасьць, здольнасьць да ўсякай працы, якімі адзначаюцца так званыя „янкі“. Першыя перасяленцы складаліся пераважна з ангельцаў, якія кінулі бацькаўшчыну часткай пад уплывам рэлігійнага або соцыяльнага уціску, часткай у надзеі палепшыць сваё жыцьцё. Гэта былі найбольш энэргічныя, смелыя й непакойныя прадстаўнікі ангельскага народу. Спачатку іх колёні ў Амэрыцы лічыліся ўладаньнямі Ангельшчыны, але ў канцы XVIII стагодзьдзя, не жадаючы падчыняцца абмежаваньням гандлю і несправядлівым мытам, гэтыя колёні паўсталі супроць ангельскага панаваньня і дабіліся незалежнасьці. З 13 першых колёні стварылася новая дзяржава—Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі. Уладаньні гэтай дзяржавы пачалі хутка пашырацца на захад; да першых колёні далучыліся новыя, часткай набытыя за грошы, як Люізіана, якая належала да Францыі, часткай адбітыя ад індзейцаў. Цяпер да Злучаных Штатаў належыць амаль што ўся сярэдняя паласа Паўночнай Амэрыкі, за выключэньнем паўночна-ўсходніх ускрайкаў, апрача таго Аляска, некаторыя астравы Вэст-Інды і Вялікага акіяну, нарэшце Піліпіны каля берагоў Азіі. Паводле сваёй прасторы (9.265.504 кв. км. без Піліпін і колёні ў Палінэзіі) і па ліку насельнікаў (107.000.000 чалавек), Злучаныя Штаты зьяўляюцца чацьвертай дзяржавай сьвету. Толькі Ангельшчына разам з усімі сваімі колёнямі, СССР і Кітай перавышаюць з гэтага боку Злучаныя Штаты. Займаючы выгоднае палажэньне ў паласе з карысным для здароўя мерна-цёплым кліматам, уладаючы берагамі двух

найвялікшых акіянаў, маючы на сваіх абшарах ураджайныя прасторы зямлі і нявычарпаныя запасы карысных выкапняў, Злучаныя Штаты зьяўляюцца найбагацейшай і наймагутнейшай дзяржавай сьвету. Пасьля сусьветнай вайны 1914-18 гадоў, Злучаныя Штаты захапілі ў свае рукі новыя рынкі для вывазу сваіх тавараў, новыя месцы для памяшчэньня сваіх капіталаў. Большая частка эўропэйскіх дзяржаў зрабіліся даўжнікамі вялікай Амэрыканскай рэспублікі, і амэрыканскія грошы зрабіліся сусьветнай грашовай адзінкай, па якой раўняюцца грошы іншых дзяржаў сьвету. Гандаль Злучаных Штатаў амаль што зраўняўся з гандлем Ангельшчыны, гандлёвая флёта таксама заняла другое месца ў сьвеце, а за гандлёвым значэньнем ідзе ўсьлед і вайсковая магутнасьць. Прамысловасьць рэспублікі стаіць надзвычайна высока, і фабрычныя вырабы вывозяцца ўва ўсе часткі сьвету. Асабліва многа тут вырабляюць машыны. Амэрыканцы стараюцца мэханізаваць усякую работу, і машыны там ужываюцца ўсюды. Машынамі вырабляюць зямлю, жнуць, сеюць і г. д. Апрача таго, машыны вывозяцца з Амэрыкі і заганіцу. Разьвіцьцю фабрычнай прамысловасьці спрыяюць вялікія запасы падземных багацьцяў. Нідзе ў сьвеце няма такіх вялікіх запасаў вугалю, жалеза, нафты і медзі, як у Злучаных Штатах. Але добра там стаіць і сельская гаспадарка. І для сябе і для вывазу хапае і збожжа, і мяса, і бавоўны.

Мал. 134. Драўляны чыгункавы мост у Злучаных Штатах.

Чыгунак у Злучаных Штатах болей, як ува ўсёй Эўропе, узятай разам (болей за 350.000 кілёмэтраў), тэлеграф і тэлефон злучае з знадворным сьветам самыя глухія куточки.

Люднасьць гарадоў ужо перавышае люднасьць вёсак. Гарады надзвычайна хутка растуць, угвараюцца часам у некалькі дзён, але часам так-жа хутка пусьцеюць і

зьнікаюць. Так бывае часам, напрыклад, у тых месцах, дзе распрацоўваюць запасы якіх карысных выкапняў. Пакуль гэтыя запасы даюць вялікі зыск працоўнаму люду, каля іх ствараюцца й растуць гарады. Як толькі запасы зьмяншаюцца, гарады зьнікаюць, і мясцовы пусьцее. Затое ў тых выпадках, калі месца для гарадоў было выбрана

ўдала, гарады прадаўжаюць расьці і багацець. 40 гарадоў маюць болей як па 100.000 насельнікаў, а 4 з іх налічваюць больш, як па мільёну людзей. У найвялікшых гарадох маюцца вялізныя будынкі ў некалькі дзесяткаў паверхаў, па вуліцах пракладзены гарадзкія чыгункі на зямлі, пад зямлёй (мэтрополітэн) і над зямлёй на слупох. Вуліцы ў гарадох простыя, шырокія, аднастайныя, часта ня маюць асаблівых назоваў і адрозьняюцца па нумарох. Сапраўдных вёсак у Злучаных Штатах мала. Сяляне, так званыя фэрмэры, жывуць па хутарох, або, лепш кажучы, пафольварках, так званых фэрмах, да якіх належаць кавалкі зямлі, звычайна ў 20—50 дзесяцін.

Амэрыканцы прызвычаліся, што ў іх старонцы часта з малога пачынаньня выходзіць вялікая справа, і з гэтай прычыны пачынаюць кожную справу з шырокім замахам, які здаецца дзіўным эўропэйцу. Часта, захапіўшыся якой-небудзь справай, амэрыканец траціць на яе ўсе свае грошы і, калі яму не пашанцуе, застаецца бедняком, але ў шчасьлівым выпадку раптоўна багацее. Нідзе ў сьвеце няма такіх багатыроў, як тут. Два проц. насельнікаў—багатыры, уладаюць 60 проц. усёй маемасьці, тады як на долю беднаты, 65 % люднасьці, прыпадае толькі 5 проц. усёй маемасьці ў дзяржаве. Саюзы буйнейшых капіталістых—сындкаты і трэсты—трымаюць у сваіх руках большую частку прамысловых прадпрыемстваў.

Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі зьяўляюцца фэдэрацыйнай рэспублікай і складаюцца з 48 штатаў, 2-х тэрыторый і 1 саюзнай акругі. Кожны штат мае свае законы, свой сойм і свайго абранага губарнатара; тэрыторыямі завуцца рэдка залюдненыя краіны, губарнатар якіх назначаецца саюзным урадам. Саюзная акруга—г. Вашынгтон і яго аколіцы—лічыцца ўласнасьцю ўсіх штатаў і зьяўляецца месцам знаходжэньня саюзнага ўраду.

Саюzny ўрад загадвае зносінамі з замежнымі дзяржавамі, войскам і флётай, грашовымі справамі, поштай і выданьнем агульна-дзяржаўных законаў аб падатках. Урад гэты складаецца з прэзыдэнта, абранага ўсімі насельнікамі рэспублікі на 4 гады, конгрэсу і найвышэйшага суду. Конгрэс выдае законы і сам складаецца з дзьвёх палат: сэнату, у які абіраецца па 2 чалавекі ад кожнага штату, і палаты прадстаўнікоў, абраных пропорцыянальна ліку насельнікаў кожнага штату і кожнай тэрыторыі. Усе грамадзяне рэспублікі—як мужчыны, гэтак і кабеты—лічацца роўнымі і маюць права выбіраць урад.

Аднак, фактычна працоўны люд, ня маючы ў сваіх руках сродкаў вырабу, цалкам залежыць ад капіталістых. Аснаўныя законы накіраваны на ахову ўласнасьці і ня могуць быць зьменены бяз згоды $\frac{3}{4}$ асобных штатаў.

З даўніх часоў за ўладу ў Злучаных Штатах змагаюцца дзьве партыі—рэспубліканская і дэмакратычная. Першую падтрымліваюць фабрыканы і фэрмэры, за другой ідуць дробная буржуазія і работ-

нікі. Большасць у конгрэсе па чарзе складаецца то з членаў рэспубліканскай партыі, то з дэмократаў. Абедзве партыі стаяць за прыватную ўласнасць, і багатыром адналькава добра пры іх панаванні. Перадавыя работнікі, якія хацелі-б выбіць уладу з рук гэтых партый, ня могуць, аднак, змагацца з добра наладжаным, вельмі каштоўным партыйным апаратам пануючых партый, якія за дапамогай газэт і мітынгаў апрацоўваюць грамадскую думку, часам ня грэбуюць купляннем і фальсыфікацыяй галасоў на выбарах. Ня маючы такіх сродкаў, соцыялістычныя партыі пакуль што не маглі захапіць уладу, хаця на выбарах прэзydэнта кожны раз за соцыялістых падаецца ўсё большая колькасць галасоў. Свядомыя работнікі прабавалі ўбіцца ў адну з пануючых партый, каб такім шляхам захапіць уладу, але да цяперашняга часу і гэта ім рэдка ўдавалася.

Дзякуючы вялікай даходнасці амэрыканскіх фабрык, фабрычныя работнікі забяспечаны лепшай пэнсіяй, чымся іх браты ў Эўропе. Але капіталістыя стараюцца зьменшыць зароботную плату работнікаў. Барацьба паміж работнікамі і капіталістамі ў Злучаных Штатах выяўлена выразней, як дзе. Саюзы капіталістых час-ад-часу абвешчаюць лёкауты, зачыняюць фабрыкі і пазбаўляюць работнікаў працы да таго часу, пакуль тыя ня згодзяцца на ніжэйшую зароботную плату. З свайго боку работнікі злучаны ў Амэрыканскую Фэдэрацыю Працы, якая кіруе барацьбой з фабрыкантамі і шляхам забастовак падвышае зароботную плату. Кіраўнікі гэтай арганізацыі, аднак, ня хочуць мяшацца ў політычную барацьбу і на выбарах падтрымліваюць прадстаўн коў рэспубліканскай або дэмакратычнай партыі, якія ім здаюцца найболей прыхільнымі да працоўнага люду. Такім чынам, галоўная прычына соцыяльнай няроўнасці—прыналежнасць сродкаў вырабу да капіталістых—застаецца ў поўнай сіле, а роўнапраўнасць і воля застаюцца папярэвымі законамі. У час вайны нават свабода слова заставалася толькі на паперы, і ўсіх ворагаў вайны капіталістыя трымалі ў турмах, дзе іх білі і здзекваліся з іх. Аднак і ў мірны час некаторыя колы грамадзянства фактычна ня маюць ніякіх праў. Асабліва цяжка жывецца нэграм, якіх болей за 10 мільёнаў жыве ў Злучаных Штатах, пераважна на паўднёвым усходзе. Калісьці іх папрывозілі туды, як нявольнікаў, з Афрыкі для працы на такіх плянтацыях, дзе эўропэйцы не маглі працаваць па кліматычных прычынах. У 60-х гадох мінулага веку, пасля крывавай грамадзянскай вайны, нявольніцтва было знішчана, а нэгры былі абвешчаны вольнымі грамадзянамі рэспублікі. Усе нэгры гавораць паангельску, многія з іх самі зрабіліся багатырамі, шмат якія атрымалі вышэйшую асвету. І ня гледзячы на гэта, белыя і цяпер яшчэ зневажаюць нэграў, ня пускаюць, напрыклад, у вагульныя вагоны на чыгунках, а за злачынства караюць нэграў судом Ліча, або, прасьцей кажучы, забіваюць бяз суду, часам без сапраўднай віны.

Ня глядзячы на тое, што і ў Амэрыцы становішча працоўнага люду ня вельмі добрае, туды, аднак, штогод прыяжджаюць сотні тысяч перасяленцаў з Эўропы, асабліва з Італіі, з Нямецчыны, з Польшчы і Заходняй Беларусі,—наагул з усіх краёў, дзе работніку жывецца яшчэ горш і дзе многа цяжэй знайсці працу. Перасяленцы бяруцца за самую цяжкую працу і жывуць вельмі дрэнна, але часам шмат якія з іх прабіваюць сабе дарогу, навучаюцца гутарыць паангельску, знаходзяць добрыя пасады і пачынаюць жыць ня горш за прыраджоных амэрыканцаў.

Перасяленьне эўропэйцаў мае вялікае значэньне для Амэрыкі. Дзякуючы перасяленьню, люднасьць Амэрыкі бязупынна папаўняецца сьвежымі рухавымі і энэргічнымі сіламі і хутка ўзрастае.

Апрача ўладаньняў Злучаных Штатаў, у Сярэдняю Паласу на паўночным усходзе заходзяць Брытанскія ўладаньні: паўднёвыя часткі Канады і колёнія Нью-Фаўндлэнд, якая ляжыць на адназонаўным востраве. Гэта даўнейшыя колёніі Францыі, якія перашлі да Ангельшчыны незадоўга да вялікай Амэрыканскай рэвалюцыі. Пад Францыяй першым колёністым гэтага кутка жылося горш, як пад Ангельшчынай; з гэтай прычыны яны былі задаволены ангельскім панаваньнем і не пажадалі далучыцца да амэрыканскіх паўстанцаў. Потым туды перашлі з Злучаных Штатаў тыя ангельцы, якія не хацелі падчыніцца новай рэспубліцы і засталіся вернымі Ангельшчыне.

Паводле асаблівасьцяў прыроды і гаспадаркі Сярэдняю Паласу Паўночнай Амэрыкі можна падзяліць на 7 асобных краін, а ўласна: 1) Апалахскую краіну, 2) Заходня-Апалахскія прыгор'і, 3) Паўднёва-ўсходнія Штаты, 4) Плоскаўзвышша Прэрыяў, 5) Скалістыя горы, 6) Плоскаўзвышшы Далёкага Захаду і 7) Каліфорнію, якая ляжыць каля берагоў Вялікага акіяну, прыблізна між 33° і 43° паўночнай шырыні.

Дзякуючы густой сетцы чыгунак, усе гэтыя краіны цесна зьвязаны адна з адной, ува ўсіх гэтых краінах пануе ангельская мова, і ўсе яны, за выключэньнем Брытанскіх уладаньняў, зьяўляюцца неаддзельнымі часткамі вялікай заакіянскай рэспублікі. Але ў зьвязку з асаблівасьцямі прыроды кожная з іх спэцыялізавалася на вырабе такіх produkтаў, якія там выгадней за ўсё здабываць. Тут адразу кідаецца ў вочы падзел працы паміж краінамі, які вельмі спрыяе разьвіцьцю гаспадаркі. Няма сэнсу засяваць пшаніцу на вугляроднай зямлі, калі гэтую пшаніцу лёгка прывезьці з болей ураджайнага кутка дзе вугалю няма. Няма сэнсу займаць зямлю бульбай там, дзе расьце баваўна. Адна краіна славіцца гароднінай, у другой лепш расьце садовіна. Некаторыя куточки спэцыялізаваліся на якім-небудзь адным гатунку гародніны або на якой адной польнай расьліне і г. д.

Апалахская краіна.

Апалахскія горы складаюцца з шэрагу роўналежных ланцугоў, выцягнутых з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. У паўночнай сваёй частцы Апалахі цягнуцца каля самага берагу Атлянтычнага акіяну; на паўдні адхіляюцца ад берагу ў глыб контынэнту, аддзяляючыся ад акіяну спачатку вузкай, а затым шырокай нізіннай паласой. У паўночнай частцы Апалахскага ўкладу адбываецца паступовае апусканьне сухазем'я, так што акіян пасьпеў там глыбока ўрэзацца паміж горных ланцугоў, ператварыўшы горныя даліны ў затокі і букты, вельмі выгоднія для прыстою караблёў. Часткі Апалахскага ўкладу там амаль што адарваліся або й зусім аддзяліліся ад контынэнту, зрабіўшыся поўвостравамі або астравамі. Найвялікшым з такіх адарваных кавалкаў Апалахскага ўкладу зьяўляецца востраў Нью-Фаўндлэнд, аддзелены ад контынэнту затокай сьв. Лаўрэна.

Заходні з горных ланцугоў Нью-Фаўндлэнду перакідваецца на поўвостраў Новую Шотляндыю, якая вузкім пярэсмыкам злучана з поўвостравам Новым Брауншвэйгам і цераз яго з контынэнтам. На Новым Брауншвэйгу і далей на паўднёвы захад паміж ракой сьвятога Лаўрэна і акіянам таксама цягнуцца горныя ланцугі роўналежныя Нью-Фаўндлэндзкім і Нова-Шотляндзкім. На ўсход ад ракі Конэктыкут уздымаюцца так званыя Бялыя горы; паміж рэкамі Конэктыкутам і Гудзонам ляжаць Зялёныя горы. Усе гэтыя горы складаюцца з старадаўных пластоў земнай кары, складзеных у зморшчы і моцна сьціснутых.

Паміж Гудзонам і яго прытокай Могокам падымаецца асобны масыў Адырондакскіх гор, складзеных з гранітаў і гнейсаў і падобных да ўзвышшаў канадзкага Лаўрэнаўскага масыву.

Даліна Гудзону і Могоку аддзяляе ўсе апісаныя горы, вядомыя пад назовам Паўночных Апалахаў ад Апалахаў Паўднёвых. Па гэтай даліне пралягае морскі канал, што злучае возера Эры з Атлянтычным акіянам.

Паўднёвыя Апалахі складаюцца з двух роўналежных горных ланцугоў. Паўднёва-ўсходні з іх завецца *Алеганамі* і мае выгляд шырокай сьцяны, вярхі якой дасягаюць найвялікшай у Апалахскім горным укладзе вышыні. Шырокая прадоўжная даліна аддзяляе Алеганскі ланцуг ад так званых *Кумбэрлэндзкіх* гор, якія далёка не дасягаюць такой вышыні, як Алеганы. Паступова зьніжаючыся на паўночны захад, Кумбэрлэндзкія горы няпрымтна пераходзяць у ўзгаркаватыя плоскаўзвышшы Заходня-Апалахскіх прыгор'яў.

Каля Алеган з паўднёвага ўсходу цягнецца вузкая паласа таксама ўзгаркаватага прыгор'я, так звананага *П'емонту*. Рэкі, што зьбягаюць з Алеган на П'емонт, утвараюць шэраг вадаспадаў, затым павольна плывуць па П'емонце, і нарэшце спадаюць на прыморскую нізіну або беспасрэдна ў морскія затокі, утвараючы зноў вадаспады або парогі.

У ледавіковую эпоху ў краіну паўночных Апалахаў насунуўся вялікі канадзкі ледавік, які зраўняў там паўночныя схілы гор, павыдзіраў у скалах сучасныя вазёрныя катліны, а на паўдні паадкладаў морэнавыя груды і ўзгоркі. У паўднёвых Апалахах нанесеных грунтоў няма; глеба там утварылася на месцы з тых самых скал, з якіх складаюцца там горы.

Кумбэрлэндзкія горы вельмі багатыя пакладамі каменнага вугалю. Толькі ў апошнія гады, дзякуючы бязупыннай інтэнсіўнай распрацоўцы, гэтыя паклады пачалі даваць ужо менш вугалю. Побач у Кумбэрлэндзкіх горах ёсць многа нафты, жалеза, мармуру і іншых карысных выкапняў.

Клімат Апалахскага краю наагул мерна-цёплы, але значна халаднейшы, як на такой самай географічнай шырыні ў Эўропе (чаму?).

Асабліва характэрны для гэтага краю рэзкія хістанні тэмпературы і колькасці ападкаў, змены холаду і цяплыні, сушы і праліўных дажджоў. Узімку пры сухіх і халодных паўночна-заходніх вятрах тэмпература часамі спадае да -20° і нават да -30° . Але холад часта змяняецца адлігай, асабліва ў паўднёвых Апалахах, дзе сьнег хача і часта выпадае, але хутка і растае. Улетку часта бывае вельмі гарача, сонца так паліць, што часам з людзьмі здараюцца сонцавыя ўдары.

Змены ў порах году наступаюць раптоўна. Часта ў адну ноч утвараецца лёд на рэках, і часта таксама раптоўна рэкі ўзьнімаюцца. Вельмі прыемнай і прыгожай парой году ў краіне зьяўляецца восень.

Лісьце на дрэвах набывае надзвычайна рознастайныя адценні жоўтага, чырвонага, бурага і зялёнага колераў, і лясы маюць чароўны выгляд. Гэта тлумачыцца рознастайнасцю тутэйшых дрэўных парод. У той час, як адны пароды дрэў яшчэ зелянеюць, другія пачынаюць залаціцца, трэція чырванеюць або маюць ужо бuraе лісьце. На поўначы пераважаюць ігластыя дрэвы, але й там многа ліставых парод. На поўдні лік ліставых дрэў

Мал. 135 Вадаспад у Апалахах.

павялічваецца, а ў П'емонце часта трапляюцца нават вечназялёныя расьліны. Сярод дрэў Апаляхскала краю сустракаецца каля дваццацёх гатункаў дубу, многа кляноў і ў тым ліку цукровы клён, з соку якога здабываюць цукер, шмат ясеняў, вязаў, каштанаў, бяроз; грабы, букі, ліпы, вішні чаргуюцца з рознымі хвоямі, ельніцамі, мадрынамі, ялаўцом, нягной-дрэвам.

Калісь усю краіну за выключэньнем горных хрыбтоў пакрывалі густыя лясныя пушчы, і толькі бадзяжныя індзейцы, пераходзячы з месца на месца, палявалі тут дзікага зьвера.

Але раней, як ува ўсіх іншых краінах сярэдняй паласы Паўночнай Амэрыкі, тут асталяваліся і хутка распладзіліся белыя перасяленцы з Эўропы. Яны павысякалі лясы, перастралялі дзікіх зьвяроў і павыганялі з краю індзейцаў.

Першыя перасяленцы з Эўропы залажылі свае асады ў XVII веку спачатку ў вусьцях ракі Гудзон, а потым і ў іншых месцах так званай Новай Ангельшчыны на ўсход ад Гудзону. Першымі перасяленцамі былі голяндцы, але на зьмену ім хутка надышлі ангельцы, а на поўначы на востраве Нью-Фаўндлэнд і на поўвастравах Новая Шотляндія і Новы Браўншвэйг—французы. У 1763 годзе ўся краіна належала да Ангельшчыны, але хутка пасля гэтага залюдненыя ангельцамі колёніі аддзяліліся ад мэтрополіі і стварылі вялікую Паўночна-Амэрыканскую Рэспубліку. Пад Ангельшчынай засталіся толькі самыя паўночныя колёніі, якія былі заложаны французамі: Нью-Фаўндлэнд, астравы прынца Эдварда ў Лаўрэнаўскай затоцы, Новая Шотляндія і Новы Браўншвэйг. Цяпер тры апошнія колёніі ўваходзяць у склад Канады, а Нью-Фаўндлэнд складае асобную колёнію Ангельшчыны, да якой належыць, апрача востраву, частка кантынэнту ў межах паўнай паласы Амэрыкі на поўвостраве Лябрадор.

Што датыча да тэй часткі краіны, якая належыць да Злучаных Штатаў, дык яна складаецца з цэлага шэрагу штатаў, з якіх паўночныя, што ляжаць на паўночны ўсход ад Гудзону, завуцца Новай Ангельшчынай і зьяўляюцца важнейшым прамысловым кутком ува ўсёй Амэрыцы. Наагул паводле сваёй гаспадаркі асобныя часткі Апалахскага краю маюць многа асаблівасьцяў.

Востраў Нью-Фаўндлэнд на ўвесь сьвет славіцца сваім рыбацтвам і вялікімі запасамі жалезнай руды. Падморскія мяліны навокала яго надзвычайна багаты рыбай, а затокі, урэзаныя ў востраў, зьяўляюцца найлепшымі прыстанямі для рыбацкіх судзін. З усіх канцоў Атлянтыкі туды зьяжджаюцца на промысел рыбакі розных нацый.

На Новай Шотляндзі, на Новым Браўншвэйгу і ў самым паўночным нова-ангельскім штаце—Мэн захавалася яшчэ многа лесу. Там важнай галіной гаспадаркі зьяўляецца лясная прамысловасьць. Побач з гэтым там вельмі пашырана рыбацтва, а на Новай Шотляндзі, апроч таго, яшчэ нетракапальная прамысловасьць—здабываньне каменнага вугалю, жалеза і нават золата.

Сельская гаспадарка добра пастаўлена па ўсёй краіне. Асабліва многа тут сеюць кармовых траў, якія йдуць на спажыву малочнай жывёле. Сеюць бульбу, авёс, пшаніцу, але свайго збожжа ў большасці выпадкаў не хапае, асабліва ў густазаселеных прамысловых мясцовасцях Новай Ангельшчыны і Паўднёвых Апалахаў.

Там сельская гаспадарка з'яўляецца другараднай справай. Асновай дабрабыту тамтэйшай люднасці з'яўляюцца фабрыкі, якія карыстаюцца, як апалам, кумбэрлэндскім вугалем, а таксама карыстаюцца сілы вадаспадаў, вельмі пашыраных на многалічных горных рэчках. Сіла падаючай вады выкарыстоўваецца электруўнямі і ў стане электрычнай энэргіі перадаецца на фабрыкі.

У Новай Ангельшчыне паўсюды параскіданы вялікія й малыя прамысловыя гарады з фабрыкамі, на якіх апрацоўваюць баваўну, скуры, воўну, шоўк, вырабляюць кравецкія і іншыя машыны і г. д.

У Паўднёвых Апалахах, асабліва ў штаце Пэнсільванія, за кошт мясцовых пакладаў вугалю развілася буйная гісэрневая прамысловасць, выраб машын і іншых жалезных тавараў.

Лежачы ў параўнанні з іншымі краінамі Амэрыкі найбліжэй да Эўропы, маючы ў дастатку выгодных морскіх буктаў, густую сетку чыгунак і вадзяную сувязь з вялікімі азёрамі, Апалахская краіна грае вялікую гандлёвую ролю. Болей за палову ўсяго замежнага гандлю Злучаных Штатаў прыпадае на дзеве тутэйшых прыстані: Нью-Ёрк і Бостон.

Мал. 136. Нью-Ёрк.

Нью-Ёрк ляжыць прыблізна ў асяродку краіны ў вусці Гудзона, які з'яўляецца важнейшай дарогай унутранага суднаходства, бо па ім вялізныя караблі плывуць аж у вялікія азёры цераз Эрыскі канал.

Прыстань Нью-Ёрку найлепшая на ўсходнім беразе Злучаных Штатаў і паводле гандлёвых абаротаў займае першае месца ў сьвеце (у 1910 г. гандлёвы абарот Нью-Ёркскай прыстані дасягаў 3.486.000.000 р.). Асабліва многа вывозіцца адгэтуль мяса, збожжа, мэталю, табакі. Крамніны. Прывозяцца замежныя тавары ў Амэрыку таксама пераважна праз Нью-Ёрк. Як прамысловы асяродак, Нью-Ёрк мае таксама вялікае значэньне. Тут існуюць тысячы фабрык, на якіх працуе многа с т тысяч работнікаў. Тут вырабляюць усё, чаго толькі вымагае чалавек. Як культурны асяродак, Нью-Ёрк славіцца сваёй вялікай бібліотэкай, музэямі, галэрэяй малюнкаў, мае 2 унівэрсытэты і шмат іншых вышэйшых школ.

У Нью-Ёрку жыве 5.620.000 насельнікаў (1920 г.), а разам з прадмесьцямі, якія ляжаць на правым беразе Гудзону ў штаце Нью-Джэрсэй, — каля 7 мільёнаў. Такім чынам, Нью-Ёрк зьяўляецца паводле колькасці насельнікаў другім горадам сьвету і ўжо амаль што зраўняўся з Лёндонам.

Рух людзей па вуліцах гораду надзвычайны. Па вуліцах цэлы дзень мітусяцца натоўпы народу, тысячы калёсаў; пад зямлёй у тунэлях лётаюць вагоны мэтрополітэну, над зямлёй на слупох грукаюць вагоны надземнай чыгункі.

Мал. 137. Бродвэй, галоўная вуліца Нью-Ёрку.

Асяродкавая частка гораду пабудована на востраве Мангатане, дзе яшчэ ў 1614 г. голяндцы заляжылі першую эўропэйскую асаду на зямлі сучасных Злучаных Штатаў. Перашоўшы да Ангельшчыны, а потым да Саюзу, пасёлак на Мангатане пачаў хутка расьці, асабліва з таго часу, калі пачаліся правільныя паракходныя зносіны цераз акіян. Мангатан зрабіўся цесным для Нью-Ёрку, і горад пачаў абрасць прадмесьцямі. Цяпер на Мангатане ўздзімаюцца вялізныя будынкі „небаскросы“, па 20—30 паверхаў у кожным. У гэтых будынках зьмяшчаюцца пераважна розныя гандлёвыя ўстановы, і

ўночы яны пусьцеюць. Побач з Мангатанам на востраве Лонг-Айленд ляжыць вялізнае прадмесьце Бруклін, злучанае з Нью-Ёркам вялікім

прыгожым мастом у 1,8 км. даўжынёй і тунэлем, які пралягае пад морскай пратокай Іст-Рывэрам.

Найвялікшы горад на поўначы ад Нью-Ёрку—*Бостон* (748 т. нас.), які ляжыць у штаце Масачузэц пры вусці ракі Чарлс-Рывэр на паўн.-ўсх. ад Нью-Ёрку. Гэта гандлёвы і культурны асяродак Новай Ангельшчыны. Пасля Нью-Ёрку Бостон займае першае месца ў замежным гандлі Злучаных Штатаў. Гэтаму спрыяе палажэнне гораду, як найбліжэйшага да Эўропы з вялікіх гарадоў Саюзу. Адгэтуль вывозяцца таксама збожжа, мука, мяса, жывёла і асабліва продукты фабрычнай прамысловасці, якая надвычайна развілася ў ваколіцах Бостону. У самым горадзе таксама ёсць фабрыкі, на якіх вырабляюцца машыны, мэбля, цукер, каўчуковыя і скураныя тавары. Аднак, асабліва славяцца горад друкаваннем кніг і наагул сваім культурным значэннем. Гэты асяродак разумовага жыцця ўсёй рэспублікі атрымаў назой амэрыканскіх Атэн. Тутэйшыя бібліотэкі, музеі і вышэйшыя школы (асабліва вядомы Харвардзкі Універсітэт у прадмесьці Кэмбрыдж) лічацца найбагацейшымі і найлепш абсталяванымі ўва ўсёй Амэрыцы.

Паміж Нью-Ёркам і Бостомам у штаце Род-Айленд ляжыць *Провідэнс* (238.000 насельн.). Гэта таксама важная прыстань, асяродак ювэлірнай прамысловасці, ткацтва, вырабу машын, фарбаў і г. д.

На Новай Шотляндцы каля Атлянтыкі ляжыць *Галіфакс* (70 тыс. насельн.), найвялікшы горад ў канадзкай частцы краіны. Першая канадзкая трансконтынэнтальная чыгунка злучае Галіфакс з Ванкувэрам.

У Паўднёвых Апалахах у ваколіцы, багатай каменным вугалем, многа вялікіх і малых гарадоў, у якіх спецыяльна вырабляюцца машыны і іншыя жалезныя тавары.

Такія асяродкамі зьяўляюцца, напрыклад, *Скрэнтон* (138 тыс. насельн.), *Гарысбург* (76 тыс. нас.), *Вільксбар* (74 тыс. нас.) і шэраг іншых пэнсylvанскіх гарадоў.

Вялікія гарады ёсць і ў П'емонце. Так, у штаце Алябама на поўдні краіны ў час вайны вельмі хутка развіўся горад *Бірмінгэм* (178 тыс. нас.), у якім вырабляецца зброя.

У штаце Джорджыя ляжыць багаты гандлёвы горад *Атланта* (201 тыс. нас.), залюднены напалову нэграмі. Гэты горад мае 2 універсітэты (адзін для белых, другі для чорных), бойка гандлюе збожжам, баваўнай, табакай і дрэвам.

Два шэрагі гарадоў ляжаць каля тых вадаспадаў, што створаны п'емонцкімі рэкамі. Асабліва-ж вялікія гарады ўтварыліся ў тых месцах, дзе, дзякуючы наступу мора, морскія затокі ўрэзаліся ў сухазем'е аж да лініі вадаспадаў і аблягчылі замежны гандаль. Гэтыя гарады, дзякуючы вадаспадам, зьяўляюцца важнымі прамысловымі пунктамі, а дзякуючы мору, адначасна маглі зрабіцца буйнейшымі асяродкамі замежнага гандлю. Сюды належыць Філядэльфія, Бальтымора і Вшынгтон.

Філядэльфія ляжыць на паўднёвы захад ад Нью-Ёрку на рацэ Дэлавер, у тым месцы яе бегу, да якога могуць даплываць морскія караблі. Гэта галоўная морская прыстань для вывазу produkтаў пэнсільванскай нетракапальнай і фабрычнай прамысловасці. Суднаходны канал і чыгункі злучаюць Філядэльфію з самымі важнымі прамысловымі куточкамі Пэнсільваніі. Дзякуючы вадаспадам на р. Дэлавер, Філядэльфія і сама зьяўляецца вельмі важным прамысловым асяродкам. Асабліва пашырана тут гісэрневая, машынная, прадзільная і ткацкая прамысловасць. Гандлёваму развіццю Філядэльфіі трохі шкодзяць лёдавыя заторы на р. Дэлавер узімку. Горад мае гістарычнае значэнне для Злучаных Штатаў, бо ў даўнейшыя часы гэта быў найвялікшы горад рэспублікі, у якім адбыўся першы сход амэрыканскіх незалежнікаў. У 1776 г. тут была абвешчана незалежнасць Злучаных Штатаў. Цяпер у Філядэльфіі 1.823.000 насельнікаў, так што паводле ліку насельнікаў Філядэльфія зьяўляецца трэцім горадам Амэрыкі.

Бальтымора (734 тыс. насельн.) ляжыць на Чызапільскай бухце і вывозіць, галоўным чынам, збожжа, продукты гадоўлі жывёлы і табаку.

Мал. 138. Капітоль у Вашынгтоне.

Каля тэй-жа бухты на рацэ Патомак ляжыць і *Вашынгтон* (438 тыс. насельн.), сталіца Злучаных Штатаў, якая, разам з сваімі ваколіцамі, лічыцца асобнай саюзнай акругай Колумбіяй і належыць якбы ўсім штатам адначасна. Тут у так званым Белым Доме жыве прэзідэнт Злучаных Штатаў, а ў вялізным прыгожым будынку, так званым Капітолі, працуе Конгрэс. Вашынгтон ня мае вялікага гандлёвага ані прамысловага значэння; гэта—адміністрацыйны і культурна-навуковы асяродак. Тут ёсць аж тры універсітэты (у тым ліку адзін для нэграў), раскошны ботанічны сад, шэраг розных вышэйшых навуковых устаноў.

Заходня-Апалахскія прыгор'і.

На захад ад Кумбэрлэндзкіх гор апалахскія горныя зморшчы ніжэюць, робяцца плоскімі і адхоннымі і нарэшце пераходзяць у роўную нізіну, па якой плыве найвялікшая рака Паўночнай Амэрыкі—Місісіпі. Але на крайнім захадзе гэтай краіны зноў падымаюцца значныя горы апалахскага тыпу. Так, на паўднёвым захадзе краіны, за ракой Місісіпі, ляжаць Озаркскія зморшчавыя горы, а на паўночным захадзе, каля возера Верхняга, уздымаюцца так званыя Мядзяныя горы.

Большая частка гэтай шырокай прасторы мае выгляд хвалістай або ўзгаркаватай раўніны, на якой можна прымеціць сляды даўнага зьледзяненьня.

Клімат краіны ў параўнаньні з кліматам Паўночных і Паўднёвых Апалахаў адзначаецца яшчэ большымі хістаньнямі тэмпературы і меншай колькасьцю ападкаў (г. Чыкаго над воз. Мічыган мае сярэдняю тэмпературу году $+9,1^{\circ}$, сярэдняю студзеня -5° , ліпеня $+22^{\circ}$, ападкаў 854 міліметры). Нават на поўдні, напрыклад, ў Озарках, дзе сярэдняя гадавая тэмпература досыць высокая, узімку часта бываюць вялікія маразы. Часта маразы бываюць пры моцных вятрах і завірухах. Тады і людзі і жывёла нярэдка замярзаюць, калі не пасьпеюць схаватца ў закрытае памяшканьне.

З другога боку ўлетку часам бывае страшэнная гарачыня.

Часам з Мэхіканскае затокі налятаюць страшэнныя віхры, так званыя торнадо. Прыбліжэньне такіх гураганаў можна пазнаць па гудзеньні буры і па лейкаватым воблаку на небе. Як наляціць гураган, дык выдзірае з зямлі дрэвы з карэньнем, здзірае з хат стрэхі і падкідае высока ў паветра людзей і жывёлу. На шчасьце гэтыя буры здараюцца рэдка і ахапляюць невялікія прасторы.

Наагул-жа клімат трэба лічыць сухім і карысным для здароўя чалавека і для расьлін.

Калісь амаль што ўсю краіну пакрывалі густыя лясы, на поўдні—пераважна з ліставых. Месцам сярод лясоў сустракаліся значныя прасторы, пакрытыя травой, кавалкі стэпу і поплавы. Місісіпі можа лічыцца мяжой апалахскіх лясоў і прэрыі, але месцам і на захад ад Місісіпі, напрыклад, у Озарках, трапляюцца вялікія лясы, а з другога боку на ўсход ад Місісіпі можна спаткаць таксама кавалкі стэпу.

Большая частка лясоў краіны ў цяперашнія часы ўжо павысыкана. Усюды на месцы даўных лясоў і стэпаў разьлягліся палі і сенажаці. Чалавек усюды наляжыў сваю руку на мясцовую прыроду і значна зьмяніў агульны выгляд краіны.

Першапачатковыя насельнікі краіны—індзейцы—бязмаль што ўсюды зьніклі, і іх замянілі белыя. У Озарках досыць доўга значныя прасторы зямлі лічыліся недатычнай уласнасьцю індзейцаў і ўваходзілі ў

склад так званай Індзейскай тэрыторыі. Аднак, белыя праніклі і туды, і цяпер гэтая тэрыторыя (Оклогома) ўжо мае больш белых, як індзейцаў. Індзейцы жывуць цяпер на спецыяльна адданных ім кавалках зямлі і атрымліваюць ад дзяржавы маленькую грашовую дапамогу на жыццё.

Да 1803 г. вялікая частка краіны пад імем Люізіаны складала асобную колёнію Францыі і мела вельмі мала белых насельнікаў. Адышоўшы да Злучаных Штатаў, краіна ў XIX веку хутка пачала залюдняцца.

Найлепшыя прыродныя дарогі—рэкі Огайо і Місісіпі і вялікія вазёры дапамагалі колёнізацыі. Край аказаўся вельмі багатым на карысныя выкапні, у ім пачала разьвівацца прамысловасьць, і з усходніх штатаў сюды пачаў перасоўвацца асяродак гаспадарчага жыцця Амэрыкі. На ўсходзе краіны, у вадазборы Огайо, на вялікіх прасторах зямлі пад глебай ляжаць тоўстыя пласты каменнага вугалю. Побач з гэтым, там ёсць вельмі многа нафты, трапляюцца газавыя і саляныя

Мал. 139. Ніагарскі вадаспад.

крыніцы. Блізка ад пакладаў каменнага вугалю залягае і жалезная руда, а такое суседства жалеза і вугалю спрыяе разьвіццю буйной гісэрневай прамысловасьці. Жалеза і вугаль трапляюцца таксама побач у Озарках; вугаль, жалеза, цынк і волава ў вялікай колькасці знаходзяцца і ў вадазборы Місісіпскай вышнявіны. Але найвялікшыя ў сьвеце паклады добрай жалезнай руды ляжаць каля возера Верхняга ў штате Мінэсота.

Раней каля гэтага возера здабывалі вельмі многа медзі, але цяпер асяродкі здабывання медзі перасунуліся на Далёкі Захад. Вугаль, соль і нафта трапляюцца на поўвостр. Ніжні Мічыган, які ляжыць між азёр Мічыган і Гурон. Наагул падземныя багаціцы краіны вельмі вялікія.

З другога боку глеба ў краіне ўраджайная, вельмі выгодная для гаспадаркі. Па вышнявіне ракі Місісіпі і на поўнач ад Огайо вялізныя прасторы засяваюцца пшаніцай і маюць выгляд цэлага мора збожжа. У паўднёвай палове краіны асабліва многа сеюць кіяхоў, якія ўжываюцца на корм жывёле. Паводле агульнага збору кіяхоў краіна займае адно з першых месц на сьвеце. На поўначы сеюць многа аўсу. На поўдзень ад Огайо распасьціраюцца найвялікшыя ў сьвеце прасторы, засееныя табаквай. Паўсюды добра сьпее садовіна і паўсюды вельмі пашырана гародніцтва.

На захадзе вялікую ролю грае гадоўля жывёлы. У тамтэйшых гарадох, напрыклад, у Канзас-Сіты пасуседзтву з прэрыямі і ў Чыкаго каля возера Мічыган, існуюць вялізныя разьніцы, на якіх машынамі забіваюць жывёлу, машынамі зьдзіраюць скуры, машынамі аддзяляюць мяса. Асабліва многа там забіваюць сьвіней і быдла.

Ня глядзячы на вялікія запасы карысных выкапняў, сапраўдная фабрычная прамысловасьць мала пашырылася. Тутэйшыя фабрыкі пераважна перапрабляюць продукты сельскай гаспадаркі, у той час як выраб крамніны пакуль што застаецца характэрным для ўсходніх штатаў і ў Заходня-Апалахскім прыгор'і не разьвіўся.

У гаспадарчым жыцці Амэрыкі вельмі характэрнай зьяўляецца падзел працы паміж асобнымі краінамі. У Заходня-Апалахскім прыгор'і кожны куток спецыялізуецца на вырабе тых продуктаў, якія ў гэтым кутку найлепей удаюцца. Так, у вадазборы Огайо добра сьпеюць і вельмі пашыраны пэрсікі, на паўночным усходзе, каля воз. Эры,—абрыкосы, абалал возера Мічыган—гарох і сялера (сельдзярэй).

Мал. 140. Пакрытыя лёдам дрэвы каля Ніагары.

Такі географічны падзел працы дапамагае разьвіцьцю кожнай галіны гаспадаркі і зьяўляецца вынікам разьвіцьця гандлёвых зносінаў і найлепшых дарог. Перавозка тавараў пры сучасных дарогах каштуе зусім нядорога, так што выгадней купляць тавары, прывезеныя з далёкіх краёў, дзе людзі навучыліся лепш вырабляць іх або дзе прырода больш спрыяе іх вырабу, чымся вырабляць гэтыя тавары самім.

Дарогі ў Захотня-Апалахскай краіне вельмі добрыя. Ня кажучы ўжо пра штучныя дарогі,—чыгункі, якіх тут пракладзена надзвычайна многа, краіна мае добрыя прыродныя дарогі. З усходу на захад краіну пераразае рака Огайо, якая нясе вельмі многа вады (значна больш, чымся Місуры або Місісіпская вышняявіна) і зьяўляецца суднаходнай на большай частцы свайго бегу. Місісіпі злучае краіну з паўднёва-ўсходнімі штатамі і з Мэхіканскай затокай. Асабліва-ж важны для зносінаў вялікія амэрыканскія вазёры, што ляжаць на поўначы краіны, на рубяжы з Канадзкай тайгой. Гэтыя вазёры (як яны завуцца?) зьяўляюцца найвялікшай у сьвеце вадзяной прасторай у васьродку контынэнту, калі ня лічыць Касьпія. Але і перад Касьпіем амэрыканскія вазёры маюць тую перавагу, што з іх можна праехаць вадой у вадкрытае мора. Ня кажучы ўжо аб рацэ сьв. Лаўрэна, якая злучае Онтарыо з Атлянтыкай, возера Эры зьвязана суднаходным каналам з ракой Гудзон і Нью-Ёркскай прыстанню. Гэтым каналам могуць карыстацца вялікія морскія караблі, і такім чынам з вялікіх азёр Амэрыкі можна вывозіць тавары беспасрэдна на сусьветны рынак. Паводле свайго гандлёвага значэньня вялікія вазёры зьяўляюцца як-бы затокай акіяну, глыбока ўрэзанай у самае сэрца Амэрыкі. Для таварных прыстаней вельмі карысна палажэньне на такіх глыбока ўрэзаных у сухазем'е затоках, бо да іх лёгка падвозіць тавары з самай сярэдзіны контынэнту, а перавозка вадой на вялікую адлегласьць каштуе вельмі мала. У зьвязку з гэтым у вапошнія часы тыя часткі краіны, што ляжаць каля вялікіх азёр, асабліва хутка разьвіваюцца, а гарады, што ляжаць каля вялікіх азёр, хутка растуць.

Так, каля возера Мічыган, у тым месцы, дзе яно далей за ўсё ўрэзалася ў пшанічныя акругі краіны, вырас найвялікшы горад Амэрыкі пасля Нью-Ёрку—*Чыкаго*. У 1840 годзе гэты пункт быў маленькім мястэчкам з 4-ма тыс. насельнікаў, а ў 1920 г. тут ужо было 2.702 тыс. насельнікаў. Як і ў Нью-Ёрку, тут пабудаваны вялізныя будынкі—„небаскросы“ па некалькі дзесяткаў паверхаў у кожным. Гэта першы ў сьвеце горад па гандлі збожжам, жывёлай, мясам і дрэвам. Праз Чыкаго на сусьветны рынак ідзе большая частка збожжа з найбагацейшых у сьвеце пшанічных акруг. На тутэйшых 81 элеватарах ёсьць сьвіраны, у якіх зьмяшчаюцца сотні мільёнаў пудоў кіяхоў, пшаніцы, аўсу і іншага збожжа. На тутэйшых панадворках для жывёлы можа разьмясціцца 75.000 галоў быдла, 300.000 сьвіней, 30.000 авечак і 5.000 коняў. Штогод на мясцовых разьніцах сьвязваюць 8 мільёнаў сьвіней, 1,8 міль. штук быдла, 3 мільёны авечак. Паводле гандлю жалезам і стальлю Чыкаго таксама першы горад у сьвеце. Прамысловасьць гораду стаіць вельмі высока. Тутэйшыя фабрыкі вырабляюць надзвычайна многа розных жалезных тавараў, асабліва жнівярак і іншых сельска-гаспадарчых машын для фэрм заходніх штатаў.

Другі паводле велічыні горад краіны—*Дэтройт* (996 тыс. насельнікаў) ляжыць блізка возера Эры. Гэты горад славіцца сваёй жалезаапрацоўчай прамысловасьцю, вырабам розных тавараў і мэталю, у першую чаргу машын. Асабліва хутка разьвіваўся Дэтройт у час сусьветнай вайны, калі ён дастаўляў у Эўропу многа зброі для Ангельшчыны, Францыі, Італіі.

Трэці па велічыні горад у вакрузе вялікіх азёр—*Клівэлэнд* (797 тыс. насельн.) ляжыць на возеры Эры ў штаце Огайо. Гэта прыстань для Огайскай каменнавугольнай арты, з якой Клівэлэнд злучан суднаходным Огайскім каналам.

Над ракой Ніагарай, што злучае азёры Эры і Онтарыю, каля сьлянага Ніагарскага вадаспаду ляжыць прамысловы горад *Бэфло* або Буфалё (507 тыс. насельн.). Сілай вадаспаду замест апалу карыстаюцца рознастайныя вялікія фабрыкі гэтага места.

На поўнач ад Чыкаго каля возера Мічыган ляжыць яшчэ адзін важны горад—*Мільюкі* (457 тыс. насельн.) з вывазам збожжа і з буйной прамысловасьцю.

Між азёр Гурон, Эры і Онтарыю, на ўсход ад першага і на поўнач ад апошніх, ляжыць поўвостраў Онтарыю, які належыць да Канады і зьяўляецца найбагацейшым кутком гэтай дзяржавы. Там добра сьпеюць

садовіна, кіякі, пшаніца, гародніна, нават вінаград. Асяродкам гэтага поўвостраву зьяўляецца горад *Торонто* (болей за 400 тыс. насельнікаў), які ляжыць на паўночна-заходнім беразе возера Онтарыю.

Вялікія гарады трапляюцца і ўбаку ад вялікіх азёр, асабліва на вялікіх рэках краіны. Так, на вышнявіне Місісіпі побач адзін каля другога пабудаваны два гарады: *Сэн-Поль* (235.000 насельн.) і *Мінэ-аполіс* (381 тыс. насельн.). Першы зрабіўся важным гандлёвым месцам, як канцавы пункт паражодства па Місісіпі; другі скарыстаў сілу вадаспаду на гэтай рацэ і зрабіўся прамысловым асяродкам з дзесяткамі пільняў і млыноў. Абодва гарады бойка гандлююць пшаніцай, якая вельмі добра расьце ў іх ваколіцах (штат Мінэсота).

Мал. 141. Многапавярхавы будынак у Чыкаго.

Пры сутоцы Місісіпі і Місуры ляжыць яшчэ важнейшы горад *Сэнт-Луіс* або Сан-Люі (773 тыс. насельн., а з прадмесьцем Усходні Сан-Люі—840 тыс.). Заложаны яшчэ ў 1764 г., калі край належаў да Францыі, Сан-Люі зрабіўся асяродкам гандлю хутрамі. Калі-ж уся краіна ўвашла ў склад Злучаных Штатаў, Сан-Люі пачаў гандляваць збожжам, мясам, жывёлай, дрэвам, вугалем, цынкам і волавам. Маючы 2 унівэрсытэты, багацейшую бібліятэку і музэй, горад зьяўляецца важным культурным асяродкам Сярэдніх Штатаў.

Вышэй на Місуры на мяжы з плоскаўзвышшам Прэрыі ляжыць *Канзас-Сіты* (425 тыс. насельн.), асяродак гандлю збожжам, жывёлай і мясам. Мяцовыя разьніцы зьяўляюцца найвялікшымі ў сьвеце пасля чыкагскіх.

У вадазборы ракі Огайо галоўным гандлёвым асяродкам лічыцца горад *Цынцынаты* (402 тыс. насельн.), які ляжыць на галоўным загібе ракі Огайо. Пасля таго, як з краіны выціснулі індзейцаў, Цынцынаты быў найвялікшым горадам краіны, так што яго звалі „каралём Захаду“. Аднак пасля таго, як пачалося залюдненьне краін, што ляжаць далей на захад, адноснае значэньне гораду пачало зьмяншацца. Аднак і цяпер горад бойка гандлюе збожжам, табакай, вугалем, баваўнай і жывёлай. Як і ў Чыкаго або ў Канзас-Сіты, тут знаходзяцца вялізныя разьніцы.

На левым беразе Огайо ляжыць *Люісвіль* (232 тыс. насельн.) у штаце Кэнтукі. Гэта найвялікшы ў сьвеце рынак табакі.

На ўсходзе краіны, на рубяжы з краінай Паўднёвых Апалахаў, у Огайскім вадазборы ляжыць *Піцбург* (588 тыс. насельн.). Акаліцы гэтага места багаты вугалем і жалезам; суднаходны канал злучае іх з возерам Эры. Дзякуючы гэтаму, Піцбург зрабіўся важнейшым асяродкам жалезаапрацоўчай і нетракапальнай прамысловасьці.

Паўднёва-Ўсходнія Штаты.

(Прыантлянтчная нізіна).

Ужо ў Заходня-Апалахскай краіне абাপал ракі Місісіпі цягнецца вузкая нізінная паласа, пакрытая рэчнымі адкладамі. Ніжэй вусьця Огайо гэтая нізіна пашыраецца, абыходзіць з паўдня Паўднёва-Апалахскую краіну і цягнецца ўздоўж берагоў Атлянтычнага акіяну і Мэхіканскае затокі ад Чызапільскай букты да вусьця ракі Рьё-Грандэ-дэль-Нортэ (адшукай на карце).

Большая частка гэтай нізіны лічыцца даўнейшым дном мора, якое тут патроху паднялося і зрабілася сухазем'ем. Паступовае падняцьце краіны і наступ сухазем'я на мора адбываецца тут яшчэ і цяпер. Як і заўсёды, пры адступаньні мора берагі гэтай краіны роўныя, мала зрэзаныя, месцам пескаватыя, маюць мала заток і букт, выгодных для прыстою караблёў.

Дзякуючы падняццю краіны, тут на паўднёвым усходзе далучыўся да контынэнту поўвостраў *Флэрыда*, які быў раней востравам, таксама як і суседнія з ім астравы—*Куба*, *Багамы* і інш. У сучасную эпоху ўсходні бераг *Флэрыды* падымаецца, а заходні паволі, няпрыметна апускаецца. З гэтай прычыны на ўсходнім беразе бухт і заток няма, а на захадзе, дзе мора пазалівала даўнейшыя даліны, іх досыць многа.

У *Мэхіканскую* затоку, пасярэдзіне яе паўночнага ўзьбярэжжа, уліваецца *Місісіпі*, утвараючы вялікую і даўгую дэльту, далёка ўрэзаную ў мора і складзеную з рэчных адкладаў. Кожны год *Місісіпі* ў сваёй дэльте адкладае ўсё новыя масы пяску і глею, так што дэльта

Мал. 142. Крайвід на *Флэрыдзе*.

штогод нарастае, усё далей уразаючыся ў мора. З рэчных адкладаў стварылася многа мялін і ў самым рэчышчы магутнай ракі, але людзі штучна паглыбілі стрыжань і па рацэ могуць плаваць досыць вялікія параходы аж да *Сан-Люі* і вышэй да *Сэн-Поля*. Часта *Місісіпі* ў сваёй нізавіне залівае свае нізкія берагі і разьліваецца па поплавах на дзесяткі тысяч кв. кілёметраў, а пасля разводзьдзяў часам мяняе сваё рэчышча. Амерыканцы трацяць многа грошай і сіл, каб стрымаць небяспечныя разводзьдзі і прымусіць магутную раку цячы па старой дарозе.

Клімат краіны цёплы з гарачым і вільгатным летам. Узімку, аднак, час-па-часе здараюцца маразы, ад якіх гіне далікатнейшая расьліннасьць. Толькі ў паўднёвай *Флэрыдзе* клімат можна лічыць гарачым, хача часамі, праўда, ня кожны год, маразы бываюць і там. Звычайна і ўзімку бывае цёпла, як у нас увясну або ў пачатку восені, але надвор'е часта зьмяняецца.

Сярэдняя гадавая тэмпература ў Новым Орлеане +20,4°, сярэдняя ліпня +27,9°, студзеня +12,1. Але найніжэйшая тэмпература ў студзені — 14. Ападкаў выпадае там 1.405 мм.

Расьліннасьць краіны досыць багатая і рознастайная. Сярод расьлінных згуртаваньняў пераважаюць лясы. Досыць часта сустракаюцца яшчэ іглыстыя дрэвы, напрыклад, ялавец, купрэсы, тэрпэнтывыя хвой, якая дае важны продукт вывазу — тэрпэнтывы. Ёсьць і ліставыя дрэвы з ападаючым лісьцем — дубы, магноліі, дрэўная баравіца (*Vaccinium arboreum*); сустракаюцца нават нявысокія пальмы (*Sabal*). Дрэвы лясоў перавінуты ў юнцовымі расьлінамі, да якіх належаць розныя гаўнікі дзікага вінаградніку. Многа на дрэвах так званых жываросьляў, вельмі часта трапляецца, напрыклад, лішай сівабароднік (*Tilandsia usneoides*).

Яшчэ багацейшую расьліннасьць мае Паўднёвая Флорыда. Там расьце ўжо многа розных пальм, ёсьць смакоўніцы (*Ficus*), вельмі многа паўзучых расьлін і жываросьляў, а па ўзбярэжжах сустракаюцца нават манглевые лясы, якія ў час прыплыву заліваюцца морам.

Жывёлы краіны таксама складаюцца з апалахскіх парод, да якіх далучаюцца зваротнікавыя жывёлы. Па рэках краіны жывуць, напрыклад, алігатары, падобныя да крокодыляў. Цяпер іх месцам гадуюць штучна дзеля іх скуры. Характэрнай жывёлай краю можна лічыць жабу-быка вялікую і надзвычайна крыклівую.

Люднасьць краіны складаецца з белых і нэграў. Захапіўшы краіну, белыя, аднак, не маглі як трэба скарыстаць тутэйшую ўрадлівую глебу, бо не маглі добра працаваць пад гарачым сонцам краіны. З гэтай прычыны тут хутка пачаў пашырацца прывоз чорных нявольнікаў з Афрыкі. Нявольніцтва было прычынай упартай грамадзянскай вайны паміж паўночнымі і паўднёвымі штатамі заакіянскай рэспублікі ў 1861—65 гадох. Паўночныя штаты, дзе ня было нэграў-нявольнікаў, не маглі вытрымаць конкурэнцыі паўднёвых штатаў у справе вырабу і вывазу сырых produkтаў. У зьвязку з гэтым яны пашлі вайной супроць паўднёвых штатаў, прыкрываючы прычыны вайны лёзунгам вызваленьня нявольнікаў. Аднак, плянтатары паўднёвых штатаў з зброяй у руках доўга баранілі сваё „права“ на карыстаньне дарэмнай сілы нявольнікаў. Самі нэгры ў час грамадзянскай вайны трымаліся пасыўна. Цяпер нэгры складаюць большасьць насельніцтва ў краіне, а месцам іх у некалькі разоў болей, як белых. У апошнія часы сярод нэграў пачала пашырацца нацыянальная сьвядомасьць; яны залажылі цэлы шэраг арганізацый, якія маюць на мэце вызваленьне Афрыкі з-пад ярма эўропэйцаў. З свайго боку, белыя залажылі свае саюзы, спэцыяльна накіраваныя супроць нэграў. Члены гэтых саюзаў ня рэдка бяз усякай прычыны ўрываюцца ў хату нэграў, б'юць гаспадароў, а за ўчынкі нэграў караюць іх сьмерцю бяз суду.

Белыя ня хоць абядаць за адным сталом з нэграмі, не згаджаюцца нават сесці ў адзін вагон з імі. І гэта робіцца, ня гледзячы на

тое, што нэгры цяпер лічацца поўнапраўнымі грамадзянамі рэспублікі і нясуць на сваіх пляхох усю цяжкасць гаспадаркі. Амаль што ўсе нэгры гавораць толькі паангельску, значная частка іх вучыцца ў вышэйшых школах.

Галоўным заняткам насельнікаў зьяўляецца земляробства. Больш за ўсё тут сеюць *баваўны*, якая зьяўляецца галоўным багаццем і галоўным продуктам вывазу з краіны. Тут вырабляецца баваўны столькі, як ува ўсіх іншых краінах сьвету, узятых разам.

Мая. 143. Паравы паром на Місісіпі.

Апрача таго, тут сеюць многа рыжу, галоўным чынам, у вусьцях Місісіпі, кіяхоў, галоўнага тутэйшага збожжа, і цукровай трысьціны. Замест бульбы, сеюць бататы і іншыя падзваротнікавыя расьліны. На Флэрыдзе вельмі пашыраны сады паўднёвых пладовых дрэў—цытрын і памаранцаў. Часам там зьбіраюць многа пладоў, але бывае, што пладовыя дрэвы гінуць ад марозаў.

Гадоўля жывёлы ня мае вялікага значэньня. Замест коняй, трымаюць многа мулаў; на рысавых палёх працуюць бавалы.

Калісь вадазбор Місісіпі належаў да Францыі пад імем колёніі Люізіяны. Цяпер гэты назоў захаваўся за тым штатам, што ляжыць у вусьцях гэтай ракі. У найвялікшым горадзе гэтага штату і ўсёй краіны—*Новым-Орлеане* (377 тыс. насельн.) яшчэ і да цяперашняга часу жыве многа французаў. Новы-Орлеан ляжыць у самым вусьці сярод балот і часта падпадае пад небяспеку ад разводзьдзяў ракі. Каб стрымаць разводзьдзі, тут утвораны штучныя ахоўныя грэблі. Гарачы і вільгатны клімат гораду зьяўляецца вельмі шкодным для здароўя.

Многа людзей, асабліва эўропэйцаў, тут памірае штогод ад так званай жоўтай гарачкі. Другая загана тутэйшага клімату—страшэнныя гураны, ад якіх часам гіне многа будынкаў. Аднак, палажэньне ў вусьцях Місісіпі зьяўляецца такім выгодным, што Новы-Орлеан хутка вырас і зрабіўся найважнейшай прыстанню краіны, адной з важнейшых прыстаняй Злучаных Штатаў. Паводле вывазу баваўнянага сырцу Новы-Орлеан быў першым горадам сьвету. Толькі ў 20 веку яго перагнаў паводле вывазу баваўны *Гальвэстон*, які ляжыць на захад ад яго на беразе Мэхіканскай затокі ў штаце Тэхас.

Плоскаўзвышша Прэрыі.

Вялізнае Плоскаўзвышша Прэрыі ляжыць у самым асяродку Паўночнай Амэрыкі. Яно пачынаецца на захад ад вялікіх азёр, Місісіпскай нізіны і заходніх адгор'яў Апалахскага горнага ўкладу—Мядзяных гор і Озаркаў.

Прыступкамі гэтае плоскаўзвышша падымаецца ўсё вышэй, чым далей на захад, чым бліжэй да Кордыльер.

З захаду на ўсход гэтую краіну пераразаюць вялікія стэпавыя рэкі. Зьбягаючы з прыступак, яны ствараюць вадаспады і парогі. Раз-

Мал. 144. Стаянка перасяленцаў у прэрыях.

мываючы мяккі грунт краіны, гэтыя рэкі пракапалі сабе глыбокія вузкія даліны, так званыя каньёны. Большая частка гэтых рэк і ў тым ліку найвялікшая з іх—даўжэзная Місуры—нясуць сваю ваду ў Місісіпі. Паўночная частка краіны ляжыць у вадазборы р. Саскачаван, якая працякае праз воз. Вініпэг і пад назовам р. Нэльсон выносіць ваду гэтага возера праз тайгу ў Гудзонскую затоку.

Клімат краіны сухі, контынэнтавы. Лета тутака гарачае, зіма халодная, але маласьнежная, дажджоў выліваецца мала. Часамі ўзімку з паўночнага-захаду дзьмуць сухія халодныя вятры, пры якіх нават невялікі мароз прымушае стыгнуць кроў у жылах. Бывае, што пры гэтых вятрах гінуць з холаду людзі і сотні штук дамовай жывёлы.

На поўначы, у вадазборы Саскачавану, зіма асабліва марозная і даўгая. У вадазборы Місуры ды Арканзасу зіма карацейшая, але таксама халодная. Затое там занадта гарачае лета і ад сухмяняў часьцей гіне расьліннасьць. На поўдні, у штаце Тэхас, лета яшчэ гарачэйшае, але зіма зусім кароткая бяз сталага сьнегаваго насьцілу, так што там жывёлу можна пасьвіць блізка што ў працягу ўсёй зімы.

Расьліннасьць плоскаўзвышша стэпавая; дрэвы трапляюцца толькі ў рэчных далінах. Па раўніне распасьціраецца так званая *прэрыя*. Там растуць толькі травы, якія зьяўляюцца добрым кормам для жывёлы. Найпрыгажэйшы выгляд маюць прэрыі ўвясну, калі там красуюць розныя прырэстныя стэпавыя краскі. Але пад гарачымі праменьямі сонца краскі хутка ападаюць, трава жоўкне, і ўлетку стэп мае аднастайны, невясёлы выгляд. Асабліва ўбогая расьліннасьць на захадзе, дзе клімат найсушэйшы. Там трапляецца толькі палын, лябеднік ды сочныя калючыя опунтыі.

Калісь па бязмежных прасторах прэрыі пасьвіліся вялізныя статкі бізонаў, дзікіх быкоў, падобных да нашых зубраў. Мясам бізонаў жывіліся бадзяжныя індзейцы.

Цяпер бізонаў замяніла дамовая жывёла, а індзейцаў замянілі белыя колёністыя. Частка сучасных насельнікаў, галоўным чынам на захадзе, займаецца выключна гадоўляй жывёлы і вядзе напалову вандроўны спосаб жыцьця. Гэта так званыя каўбоі, заўсёды ўзброеныя коньнікі-пастухі. Мясa і скуры сваёй жывёлы яны вывозяць ува ўсе канцы Амэрыкі і ў Эўропу.

На поўначы і на ўсходзе, дзе клімат не такі сухі, пашырылася земляробства. На ўрадлівай глебе год-у-год без угнаеньня сеюць пшаніцу. Жнуць, сеюць, аруць, барануюць з дапамогай машын, без якіх досыць рэдкая люднасьць краіны ніколі не пасьпела-б управіцца з сваімі бязмежнымі палямі. Калі зямля пачынае слабець, мясцовыя фэрмэры кідаюць свае фэрмы і пераходзяць на новыя месцы шукаць лепшых ураджаяў.

У апошнія часы мясцовыя насельнікі ўзяліся за лепшыя спосабы гаспадаркі, навучыліся змагацца з сухмянямі і паставілі ральніцтва досыць высока. Даўней часта за ўраджайным годам ішоў неўраджайны, прычым багатыя акругі раптам бяднелі і вылюдняліся. Цяпер ураджайнасьць стала больш роўнай.

Пшаніцы сеюць больш за ўсё на паўночным усходзе ў вадазборы Саскачавану і каля возера Вініпэг. У сярэдняй частцы краіны, побач

з пшаніцай усё большую ролю граюць кіяхі. На паўдні кіяхі зьяўляюцца галоўным збожжам, а для жывёлы там апрача гэтага сеюць асаблівае проса—сорго.

Зямля ў прэрыях належыць да сярэдніх зямляўласнікаў—фэрмераў. Маладыя перасяленцы, якія яшчэ ня маюць сваёй зямлі, працуюць на фэрмах, як парабкі, добра зарабляюць і звычайна хутка абжываюцца настолькі, што могуць набыць уласную зямлю. Асабліва добра жывецца земляробам на поўначы ў вадазборы Саскачавану. Гэтая частка прэрыі належыць да Канады і вывозіць асабліва многа збожжа ў Эўропу.

Сярэдняя і паўднёвая часткі краіны належаць да Злучаных Штатаў. Там збожжа таксама надзвычайна многа, але адтуль яго вывозяць галоўным чынам, у іншыя краіны Злучаных Штатаў, і ў Эўропу адтуль трапляе толькі малая частка мясцовай прадукцыі.

З усходу на захад праз прэрыі пралягае некалькі так званых трансконтынальных чыгунак, гэта значыць такіх, што пераразаюць контынэнт Амэрыкі ад Атлянтыкі да берагоў Вялікага акіяну. Станцыі гэтых чыгунак зьяўляюцца складамі збожжа. На станцыях фэрмеры аддаюць сваё збожжа на млыны, каля станцый яны ў тамтэйшых крамах купляюць усе патрэбныя для свайго ўжытку фабрычныя і замежныя вырабы.

Каля чыгунак і вялікіх рэк павырасталі і месты, гандлёвыя асяродкі плоскаўзвышша. Некаторыя з іх хутка зрабіліся вялікімі, багатымі

гарадамі, другія заняпалі ў нас неўраджаяў, але на зьмену іх утварыліся новыя ў іншых кутках краіны. Аднак, у параўнаньні з іншымі краінамі Сярэдняй паласы Паўночнай Амэрыкі, Плоскаўзвышша Прэрыі—тыповы сельска-гаспадарчы край. Большасьць мясцовай люднасьці жыве па фэрмах і вёсках. Гарадоў тут многа меней, як, напрыклад, у Апалахах.

У межах тэй часткі прэрыі, якая належыць да Канады, найважнейшы горад—*Вініпэг* (178 тыс. насельн.), што ляжыць каля адна-назоўнага возера на Канадзкай трансконтынэнтальнай чыгунцы ў провінцыі Манітобе.

У Манітобе жыве, між іншым, многа расійцаў. Гэта сектантаў духаборы, якія не маглі спакойна жыць у Расіі, бо, згодна сваіх поглядаў, не хацелі йсці на вайсковую службу, а за гэта іх праследваў і караў расійскі ўрад. Паводле вялікарускага звычайу яны ўладаюць зямлёй супольна, усёй грамадой і жывуць па вялікіх вёсках, у той час як навокала іх ангельцы жывуць па хутарох-фэрмах.

У межах Злучаных Штатаў найвялікшы горад прэрыі—*Омаха* (192 тыс. насельн.) на р. Місуры з вялікімі разьніцамі і млынамі.

У паўднёвай прэрыі найвялікшы горад—*Форт-Ворт* (106 тыс. насельн.) у штаце Тэхас.

Скалістыя горы.

Кордыльеры Сярэдняй паласы Паўночнай Амэрыкі запаўняюць прыблізна, трэцюю частку гэтай паласы і ня могуць лічыцца за адну краіну. Заходняя галіна іх, так званая Скалістыя горы, падымаецца вялізнай

Мал. 146. Елстонскі парк. Прыступкі з кранязёму.

сыцяной над Пlosкаўзвышшам Прэрыі і складаецца з некалькіх горных ланцугоў, паміж якіх застаюцца досыць нізкія і выгодныя горныя праходы. Месцам горныя грамады складаюцца з старадаўных пагнутых пластоў земнай кары, месцам, замест гэтых пластоў, на паверхні ляжаць нова-вульканічныя выбуховыя пароды—базальты, трахіты і інш. Як відаць, земная кара ў гэтых месцах патрэскалася, і з утвораных шчылін

павыпаўзла лява, якая, астыгнуўшы, зрабілася базальтамі або трахітамі. Магчыма, што лява і да гэтага часу не пасьпела астыгнуць у некаторых месцах пад земнай паверхняй. Аб гэтым сьведчаць гарачыя крыніцы, якія выбіваюцца на паверхню ў некаторых месцах краіны.

Асабліва многа гарачых і цёплых крыніц у так званым *Елостонскім нацыянальным парку*. Там на невялікай прасторы налічваюць 3.600 гарачых крыніц і 100 вялікіх прыгожых гэйзараў. Некаторыя крыніцы сьцякаюць па прыступках, утвораных з кранязёму, які зьмяшчаецца ў вадзе крыніц і выдаляецца з яе, калі яна пачынае астываць.

Гэйзары Елостонскага парку лічацца адным з найвялікшых дзіваў Амэрыкі.

Мал. 147. Гэйзар у Елостонскім парку.

Наагул Скалістыя горы адзначаюцца прыгожым краявідам. У той час як сухія прыгор'і іх пазбаўлены ўсякай расьлінасьці, тут у горах ападкаў бывае досыць многа, і па схілах растуць лясы, складзеныя пераважна з хвой і елак. Па горных вярхох трапляюцца альпійскія лугі, а месцам і зусім голая скалаватыя прасторы. Вечнага сьнегу тут няма, але на паўночных схілах некаторых найвышэйшых гор сьнег ляжыць часам па некалькі год. У ледавіковую эпоху сьнег ляжаў на многіх горных грудох, і вялікія ледавікі спаўзалі струменямі па горных далінах.

Сучасны клімат краіны сухі, калі яго раўняць з кліматам іншых горных краін. Неба звычайна яснае, вятры бываюць рэдка. Аднак, часамі здараюцца навалніцы і мяцеліцы, у час якіх нават спыняюцца цягнікі. Як і ўва ўсходніх штатах, тут часта адбываюцца раптоўныя неспадзяваныя зьмены тэмпературы: мороз замяняе сьпякоту—і адваротна, часам некалькі раз у ночадзеньне. Розьніца ў тэмпературы лета і зімы вялікая.

Горад Дэнвэр у прыгор'ях мае сярэднюю гадавую $+9,7^{\circ}$, сярэднюю ліпня $+22,6^{\circ}$, студзеня $-2,1^{\circ}$. Ападкаў там выліваецца 352 мм. Але па горных вярхох колькасць ападкаў павялічваецца ў два-тры і болей раз.

Па няпрыступных кутках краіны захавалася яшчэ многа дзікіх жывёл, якіх ужо зьнішчылі ў іншых краінах. Сярэдняя паласа Паў-

ночнай Амэрыкі. У Елостонскім парку, дзе забараняецца паляваньне, жывуць яшчэ бізоны, бабры, алені, віларогі, горныя бараны і г. д.

У іншых месцах пад уплывам чалавека дзікая жывёльнасьць знікае і замяняецца статкамі дамовых авечак, якіх тут асабліва многа, быдла, коняй, а на паўдні—яшчэ аслоў. Земляробства магчыма толькі ў далінах і ў прыгор'ях пры штучным абвадненьні.

Насельнікі займаюцца, галоўным чынам, нетракапальнай прамысловасьцю. Вялікія запасы серабра, медзі, золата, волава (Pb) і жалеза дазваляюць лічыць краіну адной з найбагацейшых на карысныя выкапні. Ёсць тут і падземны апал: вугаль, нафта.

Галоўны асяродак здабываньня руды і гісэрневай прамысловасьці—горад Дэ́нвэр (256 тыс. насельн.) у штаце Колёрадо.

Дзякуючы нізкім выгодным праходам, краіна можа лічыцца досыць даступнай. З усходу на захад праз праходы пракладзена некалькі трансконтынэнтавых чыгунак.

Сучасныя насельнікі краіны амаль што выключна белыя. Тубыльцы краіны—індзейцы—захаваліся толькі на спэцыяльна аддзеленых для іх кавалках зямлі. У паўднёвай частцы краіны захаваліся цікаўныя падземныя будынкі тубыльцаў, так званыя „гарады“. Гэта выкапаньня ў зямлі пячоры, у якіх жыло па некалькі сямей адначасна. Пячоры выкапаны ў некалькі паверхаў у зрывістых прыступках, прычым з аднаго паверху ў другі можна было прайсьці толькі па знадворных драбінах.

Плоскаўзвышшы Далёкага Захаду.

На захад ад Скалістых гор ляжыць адзін з найсушэйшых у сьвеце краёў—Плоскаўзвышшы Далёкага Захаду. Ад мора гэтыя плоскаўзвышшы аддзелены Каскаднымі гарамі на паўночным захадзе (глядзі агляд Колюмбійскай краіны) і іх працягам—Сьерай-Нэвадай на паўднёвым захадзе. Месцам яны зусім ня маюць стоку, месцам рэкі, якія пачынаюцца ў Скалістых горах, працякаюць па плоскаўзвышшах, прабіваюцца праз заходнія горныя ланцугі і ўліваюцца ў Вялікія акіяны.

Краіну можна падзяліць на тры часткі, аддзеленыя адна ад адной вадападзельнымі грудамі. Паўночная частка, складзеная з вульканічных скал, ляжыць у вадазборы ракі Колюмбіі і яе прытокі Снэк.

Сярэдняя частка была калісь дном вялікага возера, рэшткай якога зьяўляецца бяссокавае Вялікае Салонае возера. Гэтая частка завецца Вялікім Басэйнам і або зусім ня мае ніякіх рэк, або абвадняецца прытокамі Вялікага Салонага возера і ня мае рэчнай сувязі з акіянам.

Паўднёва-ўсходняя частка краіны прарэзана вузкім і глыбокім каньёнам, па якім бяжыць у Каліфорнскую затоку рака Колёрадо. Гэтая частка краіны мае выгляд вялізных прыступак, з якіх найвышэйшая ляжыць на паўночным усходзе, а найніжэйшая—на паўднёвым захадзе, дзе знаходзіцца гэтак званая Даліна Сьмерці. Даліна Сьмерці

Географія па-заэўропэйскіх краёў.

зьяўляецца найглыбейшай западзінай Амэрыкі. Дно яе ляжыць на 146 мэтраў ніжэй роўню мора. Іншыя месцы паўднёва-ўсходняй часткі краіны ляжаць многа вышэй і пераважна зьяўляюцца плоскаўзвышшаімі. Прыступчатасьць выклікае ўтварэньне вадаспадаў на р. Колэрадо, а вадаспады, руйнуючы пласты, з якіх спадаюць, патроху перасоўваюцца назад (проціў цяжэньня ракі) і прамываюць глыбокія каньёны з праставеснымі высокімі берагамі. Галоўнай асаблівасьцю каньёнаў зьяўляецца паземнае палажэньне пластоў земнай кары, прарэзаных гэтымі цясьнінамі. Здалёку каньён выглядае вузенькай шчылінай на роўным плоскаўзвышшы, і толькі зблізка дзівіць сваёй вялізарнасьцю і глыбінёй.

Мал. 148. Даліна на Пlosкаўзвышшах Далёкага Захаду.

Абкружаныя з усіх бакоў гарамі, Плоскаўзвышшы Далёкага Захаду маюць надвычайна сухі клімат. Месцам, напрыклад, у Даліне Сьмерці выпадае менш за 100 мілімэтраў гадавых ападкаў. Лета тут вельмі гарачае, а зіма халодная; розьніца ў тэмпературы дня і ночы таксама вельмі вялікая (горад Сольт-Лэк-Сіты каля Вялікага Салонага возера мае сярэдняю гадавую тэмпературу $+10,7^{\circ}$ сярэдняю ліпня $+24,4^{\circ}$, студзеня $-2,3^{\circ}$. Ападкаў 432 мм.).

Паўсюды краіна мае выгляд пустыні. Толькі самыя нягрэблівыя расьліны, як палын, солялюбы, некаторыя кактусы і юка могуць расьці ў такім сухім клімаце. Толькі пры штучным абвадненьні тут можа радзіць збожжа і садавіна.

Тубыльцы краіны—розныя пляменьні індзейцаў—займаліся пераважна паляваньнем. У XVII в. сюды надышлі з паўдня гішпанцы, а потым з усходу пачалі сюды прасоўвацца амэрыканскія белыя зьвералоўцы-трапэры. Аднак, індзейцы яшчэ пераважвалі ў краіне. Толькі ў сярэдзіне мінулага стагодзьдзя сюды перасяліліся першыя аселяючыя імігранты—мормоны. Гэта—сэкта, якая прызнае многажонства і з гэтай прычыны была выгнана з сярэдніх штатаў. Асталяваўшыся ў пустыні каля Вялікага Салонага возера, мормоны шляхам многагадовай старэннай працы, карыстаючыся штучным абвадненьнем, ператварылі значныя прасторы пустыні ў багатыя нівы і сады.

Пасьля вайны Злучаных Штатаў і Мэхікі (у 1848 г.), якая атрымала ў спадчыну ад гішпанцаў права на Колэрадзкае плоскаўзвышша і Вялікі Басэйн, краіна цалкам увашла ў склад Злучаных Штатаў. З гэтага часу белыя перасяленцы аканчальна павыганялі індзейцаў з леп-

шых куткоў краіны. Цяпер індзейцы жывуць на спецыяльна аддзеленых для іх землях і патроху выміраюць. Затое лік белых хутка ўзрастае.

Апрача мормонаў, тут жыве многа каўбояў, якія займаюцца пераважна гадоўляй жывёлы, асабліва авечак, якія ня грэбуюць убогай травой краіны.

Карыстаючыся штучным абвадненнем, белыя сеюць пшаніцу, кіяхі, ячмень, авёс, люцэрну на корм авечкам і быдлу, бульбу, цукровыя буракі, саджаюць пладовыя дрэвы: яблыні, ігрушы, сьлівы, абрыкосы, персікі, вінаграднік, на поўдні нават фінікавую пальму.

Мал. 119. Пlosкаўзвышшы каля вялікага каньёну на р. Колёрадо.

Найлепш стаіць земляробства ў штаце Утаха, дзе жывуць мормоны. Асяродкам гэтага ўраджайнага багатага кутка з'ўляецца горад *Солт-Лэк-Сіты* (118 тыс. нас.), што ляжыць пры ўпадзе р. Ёрдан у Вялікае Салонае возера.

Мормоны зусім ня цікавяцца нетракапальнай прамысловасцю, ня гледзячы на вялікую колькасць падземных багаццяў краіны¹⁾. З гэтай прычыны нетракапальная прамысловасць аказалася ў руках пазнейшых перасяленцаў з усходу, да якіх цяпер належыць большасць насельнікаў краіны.

У 70-ых гадох мінулага веку хутка засяліўся штат Нэвада на захадзе краіны, дзе тады распрацоўвалі так званую Комстокскую жылу. Але хутка багацці гэтага штату былі вычарпаны, і ён апусцеў. Затое ў іншых кутках краіны знашліся вялікія паклады золата, серабра, медзі, волава, вугалю, і нетракопы пакіраваліся на поўдзень у Арызону, на ўсход у Утаху і на поўнач у Монтану і Ідахо. Цяпер карысныя выкапні зьяўляюцца галоўным багаццем краіны.

¹⁾ Знойдзенае мормонамі золата мормонскія правядыры абвясцілі непатрэбным для чалавеча прадметам, але значную частку яго захавалі для сябе і палажылі на сваё імя ў адзін з Нью-Ёркскіх банкаў.

Каліфорнія.

Заходняе ўзьбярэжжа Сярэдняй паласы Паўночнай Амерыкі і ланцуг Сьера-Невада, што аддзяляе ад яго плоскаўзвышшы Далёкага Захаду, уваходзяць у склад штату Каліфорнія. Гэта адна з багацейшых краін сьвету, край багацьця і хараства.

Каля берагоў Вялікага акіяну цягнуцца Паўзьбярэжныя Кордыльеры, працяг аднаназоўнага ланцуга Колумбійскай краіны, а паміж гэтымі гарамі і Сьерай-Невадай цягнецца шырокая прадоўжная Каліфорнская даліна, пакрытая ўрадлівай нанесенай рэкамі глебай.

Сьера-Невада засланяе Каліфорнію ад халодных усходніх вятроў, і ўзімку там пераважаюць цёплыя і вільготныя морскія вятры. Улетку-ж цераз Сьеру-Неваду перавальваецца сухі і гарачы вецер з плоскаўзвышшаў, і тады расьліннасьць у Каліфорніі сьмягне,

дрэвы пакрываюцца пылам. Наагул клімат тут падзваротнікавы, такі, як па берагах Міжземнага мора, а з гэтай прычыны і расьліннасьць вечназялёная, якая лёгка пераносіць сухое лета і красуе ўвесну пасля дажджыстай мяккай зімы. Сярод тутэйшых дрэў найцікаўнейшымі зьяўляюцца волаты-сэквоі, найвялікшыя дрэвы ў сьвеце, якія толькі тут, па схілах Сьеры-Невады, і захаваліся яшчэ да гэтага часу.

Горныя схілы, пакрытыя лясамі вечназялёных дубоў, волаты-сэквоі і кедры дадаюць многа красы каліфорнскаму краявуду. Асаблівай прыгожасьцю славяцца некаторыя куточки на схілах Сьеры-Невады, напрыклад, Іосэмітская даліна. Высокія зрывістыя скалы розных колераў, бліскучыя сьнягі на горных вярхах, шумныя вадаспады і вясёлыя ручайкі, — усё гэта робіць чароўнае ўражаньне на падарожніка.

Мал. 150. Вялікі каньён на р. Колэрадо.

Прыгожымі можна назваць і ўзгоркі Паўзьбярэжных Кордыльер, якія хаваюцца ў вечнай зеляніне цёмналістых дрэў, а ўвесну адзяюцца дываном рознакаляровых красак.

Прыблізна пасярэдзіне Паўзьбярэжных Кордыльеры перарываюцца, і акіян праз так званую Залатую Брану ўразаецца ў Каліфорнскую

даліну, утвараючы найлепшую ў сьвеце прыгожую і глыбокую букту Сан-Францыско. У гэтую букту ўліваецца найвялікшая рака Каліфорніі Сакраменто, што цячэ з поўначы па даліне, і яе прытока—рака Сьв.

Мал. 151. Дрэвы сэквой ў горных лясах Каліфорніі.

Акіма, якая цячэ па даліне з паўдня. Такім чынам, Залатая Брама зьяўляецца прыродным асяродкам краіны, з якім звязаны ўсе яе часткі. Тут утварылася і найважнейшая ў Амэрыцы прыстань на Вялікім акіяне—горад *Сан-Францыско* (508 тыс. насел.н.), які бойка гандлюе з Японіяй, Кітаем, Аўстрыяй і Новай Зэляндіяй і кіруе гандлем на ўсім заходнім узьбярэжжы Амэрыканскага контынэнту.

Асабліва хутка ўзрастаў гэты горад у час так званай каліфорнскай залатой гарачкі, калі вялікія паклады золата пры-

Залатая Брама зьяўляецца прыродным асяродкам краіны, з якім звязаны ўсе яе часткі. Тут утварылася і найважнейшая ў Амэрыцы прыстань на Вялікім акіяне—горад *Сан-Францыско* (508 тыс. насел.н.), які бойка гандлюе з Японіяй, Кітаем, Аўстрыяй і Новай Зэляндіяй і кіруе гандлем на ўсім заходнім узьбярэжжы Амэрыканскага контынэнту.

Мал. 152. Кітайскі квартал у Сан-Францыско.

надзілі ў Каліфорнію масу людзей, якія шукалі золата. Золата многа яшчэ й цяпер, але яго цяпер здабываюць дарагімі машынамі, і гарачка скончылася. Перасяленцы з усходніх штатаў і з Эўропы пачалі займацца земляробствам, пабудавалі фэрмы па ўсёй краіне, пачалі сеяць пшаніцу, кіяхі, авёс, ячмень і вінаграднік.

Земляробства спрыяла далейшаму разьвіцьцю краіны. Намецілася розьніца паміж паўночнай і паўднёвай часткамі краіны. На поўдні пашырана штучнае абвадненьне палёў, разьвілося садоўніцтва, павырасталі гаі памаранцавых і цытрынных дрэў, гранатаў і смакоўніц. Апрача таго, там знашлі нафту і жывое серабро.

Паўднёвыя плады і нафта вывозяцца праз асяродак Паўднёвай Каліфорніі—*Лёс-Анжэлес* (516 тыс. насельн.). Гэты горад ляжыць каля штучнай прыстані, але хутка расьце і ўжо перагнаў Сан-Францыско.

Паўночная частка Каліфорніі спецыялізавалася на вырабе вінаграду, пшаніцы і меней далікатных пладовых дрэў. Гэтая частка краіны пастарому цягне да Сан-Францыска і яго прадмесьцяў, з якіх *Оклэнд* (216 тыс. насельн.) зьяўляецца канцовым пунктам першай трансконтынэнтавай чыгункі.

Як хутка разьвіваецца Каліфорнія, можна бачыць з таго, што ў 1850 годзе, праз 2 гады пасля далучэньня да Злучаных Штатаў, у ёй было 93 тыс. насельн.; у 1900 г.—1.485 тыс., а ў 1918 г.—3.427 тыс. Аднак, гушчыня залюдненьня і цяпер яшчэ невялікая (8-9 чал. на 1 кв. клм.), тады як ураджайнасьць глебы і іншыя прыродныя багацьці могуць пракарміць значна большую колькасьць людзей. У зьвязку з гэтым трэба думаць, што лік насельнікаў краіны яшчэ доўга будзе павялічвацца.

З культурнага боку Каліфорнія таксама хутка разьвіваецца. Там ужо ёсьць два унівэрсытэты, якія не адстаюць ад лепшых навуковых устаноў усходу.

У вапошнія часы Каліфорнія, дзякуючы сваёй прыгожай прыродзе, зрабілася ўлюбёным месцам адпачынку багатых амэрыканцаў.

ПАЎДНЁВАЯ ЧАСТКА ПАЎНОЧНАЙ АМЭРЫКІ.

(Мэхіка або Мэксіка).

Паўднёвая частка Паўночнай Амэрыкі звужана ў трыкутнік, урэзаны паміж Вялікім акіянам і Мэхіканскай затокай. Гэты трыкутнік увесь можа лічыцца часткай Кордыльерскага горнага ўкладу і зьяўляецца як-бы працягам плоскаўзвышша Далёкага Захаду сярэдняй паласы Паўночнай Амэрыкі.

З усходу і захаду гэты трыкутнік абгароджаны горнымі ланцугамі, з якіх усходні аддзяляе краіну ад вузкай прыморскай нізіны, а заходні строма абрываецца над берагамі Вялікага акіяну. Абодва гэтыя ланцугі здаюцца вялікімі горнымі сьценамі, калі на іх глядзець з боку мора, але пры поглядзе з сярэдзіны краіны, з Мэхіканскага плоскаўзвышша, што ляжыць паміж гэтых ланцугоў, яны выглядаюць шэрагам ня вельмі высокіх узгоркаў. Усходні ланцуг можа лічыцца працягам Скалістых гор; заходні—гэта як-бы працяг Сьеры-Нэвады.

У паўднёвай частцы краіны, дзе абодва ланцугі сходзяцца, над імі ўздымаюцца вялізныя вульканы, вярхі якіх ляжаць на 5 і болей кілёметраў вышэй ад роўню мора. Найвялікшыя з гэтых вульканаў: Орызаба ўва ўсходнім ланцугу (5.700 м.) і Попокатэпэцль (5.452 м.) на паўднёвым захадзе. Выбухі вульканаў і частыя зямлятрасеньні сьведчаць аб бязупыннай дзейнасьці падземных сіл у межах краіны.

Да Мэхіканскай краіны, апрача плоскаўзвышша і ўскрайных ланцугоў, трэба далучыць поўвостраў Ніжняю Каліфорнію, якая запоўнена гарамі і выглядае нібы-та працягам Паўзбярэжных Кордыльер штату Каліфорніі. Вузкая Каліфорнская затока, як-бы працяг Каліфорнскай даліны, аддзяляе гэты поўвостраў ад контынэнту.

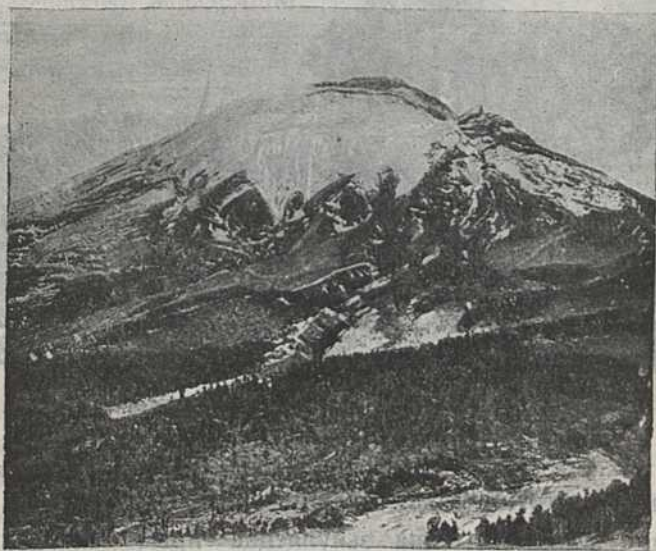
Ня глядзячы на значную вышыню горных ланцугоў Мэхікі, на іх амаль што няма вечнага сьнегу. Толькі на трох найвялікшых горах (Орызабе, Попокатэпэтли і Іцтасіхуатлі) ёсьць вечны сьнег, і толькі з гэтых трох гор спаўзаюць горныя ледавікі.

На поўначы краіны, на мяжы з Сярэдняй паласой б'яжыць найвялікшая рака краіны Рыо-Грандэ-дэль-Нортэ, якая ўліваецца ў Мэхіканскую затоку.

Другая паводле велічыні рака Мэхікі Рыо-Грандэ-дэ-Сант-Яго ўліваецца ў Вялікі акіян.

У паўночнай частцы плоскаўзвышша ёсьць і бясстокавыя акругі.

Клімат краіны наагул цёплы або гарачы ў залежнасьці ад палажэньня. Сапраўдна зваротнікавы гарачы клімат пануе паўсюды каля мора і на схілах гор ня вышэй 1.000 мэтраў над р. м.

Мал. 153. Гара Попокатэпэтли.

Там, напрыклад, у Вэра-Круцы каля берагу Мэхіканскае затокі, сярэдняя гадавая тэмпература $+25,4^{\circ}$ і зіма мала адрозьніваецца ад лета (сярэдняя тэмпература студзеня $+22,1^{\circ}$, ліпня $+27,7^{\circ}$). Ападкаў там асабліва для эўропэйцаў. Жоўтая гарачка заганяе ў магілу многа сотняў тамтэйшых насельнічаў штогод.

З гэтай прычыны люднасьць краіны значна гусьцей живе на паўднёвай частцы плоскаўзвышша на вышыні 1.000—2.000 м. н. р. м., дзе пануе мерна цёплы клімат (там, напрыклад, у г. Мэхіка, сярэдняя гадавая тэмпература $+15,4^{\circ}$, самы гарачы месяц мае сярэднюю тэмпературу $+19,6^{\circ}$, самы халодны $+12,5^{\circ}$.) Дзякуючы нізкай географічнай шырыні, сонца там грэе амаль што ўва ўсе поры году аднолькава, а дзякуючы значнай вышыні над роўнем мора, гарачыні там няма. Можна сказаць, што там заўсёды пануе вясна. Розьніца паміж летам і зімой галоўным чынам у колькасьці ападкаў, бо зіма там сухая, лета дажджыстае. Наагул ападкаў на плоскаўзвышшы нямнога (у Мэхіцы 610 мм.).

На поўначы плоскаўзвышша, у бясстокавых краінах, ападкаў так мала, як і на плоскаўзвышшах Далёкага Захаду Сярэдняй паласы. Там таксама пануе пустыня, і люднасьць живе вельмі рэдка.

Мал. 154. Расьліннасьць Мэхіканскага плоскаўзвышша.

Часам на плоскаўзвышшы здараюцца ўночы невялікія маразы, але сьнегу амаль што ня бывае, бо зіма сухая.

Сухасьць плоскаўзвышша зьяўляецца прычынай перавагі там сухалюбных расьлін. Асабліва там пашыраны сочныя расьліны, якія ў сваім сыябле або ў лісьці захоўваюць вадку і жывяцца гэтай вадкой у сухую пару году. Такія расьліны зьяўляюцца розныя кактусы і сталетнікі або агавы. Часта сустракаецца ў краіне яшчэ юка, якая мае выгляд нявысокага дрэўка.

У горах, дзе ападкаў болей, растуць вечназялёныя дубовыя і іншыя лясы, а над імі па вышэйшых горах пераважаюць іглыстыя дрэвы.

Па ўзбярэжжах, галоўным чынам у паўднёвай частцы краіны, расьліннасьць чыста міжзваротнікавая. Там пануе высокі густы лес, у якім дрэвы абкружаны льянамі, так што праз такі лес нельга прабіцца без сякеры або нажа. Там растуць розныя пальмы, смакоўніцы, шэраг каштоўных дрэўных парод, каўчуковае дрэва, рыцынавы куст, ананасы, ваніля і г. д.

Па лясох паўднёвых узбярэжжаў Мэхікі жыве многа паўднёва-амэрыканскіх або, як іх завуць, нэотропічных жывёл: шыроканосыя малпы, панцырнікі, ляніўцы, мурашаеды, тапіры, іглакі, сьвіньні-пэкары, пумы, ягуары; з птушак—колібры, папугаі. Над гарамі Мэхікі лётаюць вялікія драпежныя кондары.

Жывёльнасьць плоскаўзвышша падобна да жывёльнасьці Сярэдняй паласы Паўночнай Амэрыкі. Там сустракаюцца чорны мядзведзь, лісы, рысі, воўк-коёт, куніцы, побач з янотамі, скунасамі, аленямі і брахунчыкамі (*Сynomys*). Тыповай жывёлай Мэхіканскага плоскаўзвышша лічыцца аксолётль (*Sirepodon pisciformis*), вадаземнік, падобны да рыбы.

Люднасьць краіны яшчэ да Колумба складалася з культурных аселых індзейцаў. Яны ўжо ўмелі здабываць медзь і дарагія мэталі, займаліся земляробствам, сеялі кіяхі, табаку, бавоўну, з якой выраблялі сабе адзеньне. Яны ўмелі будаваць прыгожыя будынкі і былі знаёмы з штучным абвадненьнем, дзякуючы якому

Мал. 155. Тыпы сучасных індзейцаў Мэхікі.

яны нават голую пустыню ператваралі ў багатыя палі. Яны мелі багатую міталёгію, свой каляндар і нават ведалі пачаткі пісьменнасьці. Поўнага адзінства паміж тутэйшых індзейцаў ня было. Тут жыло некалькі асобных пляменьняў, з якіх кожнае мела сваю мову і свае звычаі.

У пачатку XVI в. наймагутнейшым з гэтых пляменьняў было племя ацтэкаў, якія заляжылі вялікую Мэхіканскую дзяржаву.

У 1519 г. сюды надышлі гішпанцы з Фэрдынандам Кортэсам на чале. Яны перамаглі індзейцаў, залілі крывёю краіну, зруйнавалі тутэйшую культуру і далучылі Мэхіку да гішпанскіх уладаньняў.

Багатыя паклады серабра прывабілі сюды многа новых перасяленцаў з Гішпаніі. Патомкі гэтых перасяленцаў пад імем крэоляў і да

сучаснага моманту складаюць пануючую клясу насельнасьці. Аднак, значная частка эўропэйскіх перасяленцаў перамяшчалася з індзейцамі-тубыльцамі, утварыўшы мяшаную люднасьць, так званых мэтысаў, да якіх належаць большасьць сучасных насельнікаў. З мяшанцаў высу-нуліся прадстаўнікі сучаснай мэхіканскай буржуазіі, якія не адстаюць ад крэоляў у багацьці і ў панскасьці.

Чыстых індзейцаў засталася ў краіне якіх 2 мільёны, і хаця яны тут не выміраюць, як у Злучаных Штатах і Канадзе, але живуць бедна і складаюць прыгнечаную клясу люднасьці.

У 1824 г. Мэхіка аддзялілася ад Гішпаніі і зрабілася самастойнай фэдэрацыйнай рэспублікай на штат Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі. Прэзыдэнты Мэхіканскай рэспублікі часта захаплялі ў свае рукі ўсю ўладу ў краіне, рабіліся фактычнымі дыктатарамі, і толькі пасля рэволюцый іх скідалі з пасадак.

Галоўнае багацьце Мэхікі—карысныя выкапні. Нідзе ў сьвеце ня было здабыта столькі серабра, як тут. Разам з волавам яно сустражаецца амаль што па ўсёй краіне і здабываецца белымі ўжо з 1522 г. Апроч таго, тут здабываюць медзь, жалеза, золата, жывое серабро, соль, дарагое і будавальнае каменье, каменны вугаль.

У 1906 г. каля места Тампіка знашлі вялікія запасы нафты. Гэта адразу прыназіла ў краіну чужаземны капітал. Галоўныя арганізацыі нафтапрамыслоўцаў Злучаных Штатаў пачалі змагацца з ангельскімі капіталістамі за валаданьне мэхіканскімі пакладамі нафты. Каб дабіцца перадачы нафты ў свае рукі, паўночна-амэрыканскія капіталісты арганізавалі ў Мэхіцы банды паўстанцаў, якія стараліся перадаць уладу ў гэтай дзяржаве прыхільнікам амэрыканскага капіталу. Між тым, здабываньне нафты хутка ўзрастала, і ў час сусьветнай вайны Мэхіка аперадзіла Расію паводле коэфіцыента здабыванай нафты. Цяпер сярод усіх дзяржаў сьвету толькі Злучаныя Штаты перавышаюць на гэтым полі Мэхіку.

Ня глядзячы на вялікія падземныя багацьці Мэхікі, фабрычная прамысловасьць тут пакуль што не разьвілася. Сельская гаспадарка грае значную ролю.

Карыстаючыся штучным абвадненьнем, на плоскаўзвышшы сеюць кіяхі, галоўнае і найстарэйшае мясцовае збожжа, боб, гарох, пшаніцу, бататы (салодкую бульбу), бавоўну, некалькі гатункаў сталетніку, з якога вырабляюць валакно на вярхоўкі і мясцовую гарэлку. Значны зыск даюць сады памаранцавых, яблыневых і йгрушавых дрэў.

Паўзбыражныя гарачыя часткі Мэхікі даюць каву, цукровую трысьціну, бананы, нават какосы. Асабліва ж там пашыраны лясныя промыслы, якія даюць каштоўныя гатункі дрэва.

Большую ролю грае гадоўля жывёлы, галоўным чынам коз, якія здавальняюцца убогай спажывай. Козы вельмі пашыраны і на плоскаўзвышшы, нават у самых бедных куточках яго. Апрача таго, гадуець

авечкі, коні, аслы і мулы, а ў саванах у паўднёвых частках краіны — быдла. Наагул жывёлы ня вельмі многа, але насельнікі спажываюць мала мяса, і дзеля таго жывёлу вывозяць.

У вапошнія часы пашыраецца гадоўля шаўкоўнага вусеню. Раней была вельмі пашырана гадоўля чарвяца (кошэнілі), які жывіцца кактусамі і дае чырвоную хварбу. З таго часу, як на сусветным рынку запанавалі хэмічныя (анілінавыя) хварбы, гэтая галіна гаспадаркі заняпала.

Мэхіка наагул залюднена радзей, чымся Сярэдняя паласа Паўночнай Амэрыкі, але значна гусцей за Паўночную паласу. Найгусцей

Мал. 156. Сабор у г. Мэхіка.

жыве люднасьць у паўднёвай частцы Мэхіканскага плоскаўзвышша. Там знаходзіцца і найвялікшы горад краіны, сталіца Мэхіканскай рэспублікі — *Мэхіка* (каля мільёну насельнікаў). Гэты горад быў заложаў ацтэкамі ў 1325 г. Да цяперашняга часу тут захаваліся руіны палацу сьліннага ацтэкскага цара Монтэзумы, руіны старых паганскіх храмаў і іншыя помнікі старасьветчыны. Побач з гэтымі рэшткамі старасьветчыны, тут пабудаваны прыгожыя сучасныя эўропэйскія будынкі, сярод якіх вызначаюцца нацыянальны палац, унівэрсытэт, сабор, акадэмія нетракапальнага промыслу, акадэмія мастацтваў, музэй. Горад лічыцца адным з найпрыгажэйшых у Амэрыцы, але, дзякуючы высокаму роўню грунтавой вады, санітарнае яго становішча далёка ня бліскае.

З іншых гарадоў важны *Гвадаляхара* (119 тыс. насельн.) на захадзе краіны каля вадаспаду, сілай якога карыстаюцца буйныя фабрыкі гораду, і *Вэра-Круц* (48 тыс. насельн.) галоўная прыстань на беразе Мэхіканскае затокі з вывазам дарагіх мэталю.

СЯРЭДНЯЯ АМЭРЫКА.

Кордыльеры Паўночнай Амэрыкі канчаюцца на поўдні Мэхіканскага плоскаўзвышша каля так званага Тэхуантэпэкскага пярэсмыку.

На поўдзень ад гэтага пярэсмыку зноў падымаюцца вялікія горы, сярод якіх многа дзейных і згаслых вульканаў. Гэтыя горы таксама завуцца Кордыльерамі, але ня маюць ніякай сувязі ні з паўночна-амэрыканскімі, ні з паўднёва-амэрыканскімі Кордыльерамі. Яны запаўняюць сабой сухаземны мост, што злучае Паўночную Амэрыку з Паўднёвай, і цягнуцца да Панамскага пярэсмыку. Прастора, запоўненая гэтымі горамі, калісь была згуртаваньнем астравоў,—такім самым, як і суседнія з ёй Вэст-Індзкія астравы, разам з якімі яна лічыцца за асобную частку Новага Сьвету, так званую Сярэднюю Амэрыку.

Уся Сярэдняя Амэрыка зьяўляецца пераважна гарыстым краем, багата на вулканы, ведама частымі зямлятрасеньнямі, адзначаецца гарачым зваротнікавым кліматам.

Узімку тут дзьмуць паўночна-ўсходнія пасаты, улетку вятры часта мяняюцца. Усходнія схілы гор адзначаюцца вялікай колькасьцю ападкаў, бо нават сухія пасаты, падымаючыся на горы, ахалоджваюцца і выдзяляюць з сябе многа вільгаці. Затое, пераваліўшы цераз горы, усходнія вятры робяцца зусім сухімі, і з гэтай прычыны на заходніх схілах гор ападкаў бывае мала.

На ўсходніх схілах гор растуць густыя зваротнікавыя лясы, багатыя каштоўнымі дрэўнымі прэодамі і прыгожымі пальмамі, сярод якіх асаблівай красой выдаецца каралеўская пальма (*Oreodoxa regia*). На заходніх схілах лясы чаргуюцца з саванамі.

Жывёльнасьць Сярэдняй Амэрыкі мае шмат мясцовых асаблівасьцяў, але стаіць бліжэй да паўднёва-амэрыканскай, як да паўночна-амэрыканскай.

Люднасьць краіны складаецца пераважна з індзейцаў і мяшанцаў на контынэнце і нэграў у Вэст-Індыі.

Эўропэйцы з Колумбам на чале напаткалі Сярэднюю Амэрыку раней ад іншых частак Новага Сьвету. Першыя гішпанскія перасяленьцы ў Амэрыку спачатку асталяваліся тут. Аднак, пасля заваёў Кортэца ў Мэхіцы і Пізаро ў Пэру, большасьць тутэйшых гішпанцаў перасялілася на поўнач і на поўдзень.

Пасля гішпанцаў у Вэст-Індыі зьявіліся французы, ангельцы, голляндцы і іншыя эўропэйцы і заляжылі тут свае колёніі. Рэшткі гэтых колёній захаваліся і да цяперашняга часу, але большая частка Сярэдняй Амэрыкі складаецца цяпер з маленькіх незалежных рэспублік.

Цэнтральная Амэрыка.

(Сухаземны мост паміж Паўночнай і Паўднёвай Амэрыкай або так званая Цэнтральная Амэрыка складаецца з чатырох асобных краін, аддзеленых адна ад аднай лагчынамі. Кожная з гэтых краін была, мабыць, калісьці асобным востравам, а лагчыны, што разьдзяляюць гэ-

тыя краіны, былі, мусібыць, морскімі пратокамі. Морскай пратокай быў і Тэхуантэпэкскі пярэсмык, што злучае ўвесь гэты край з Паўночнай Амэрыкай.

На паўднёвы ўсход ад гэтага пярэсмыку цягнецца паўночна-заходняя частка Цэнтральнай Амэрыкі, пакрытая горнымі ланцугамі, складзеная з старых пластоў і новавульканічных земных парод.

На поўначы з гэтай краінай стыкаецца поўвостраў Юкатан, які мае выгляд досыць роўнага вапнавага плоскаўзвышша.

Вузкая лагчына, па якой цякуць на поўнач у Атлянтыку рака Улуа, а на поўдзень у Вялікі акіян рака Гуаскаран, аддзяляе паўночна-заходнюю частку Цэнтральнай Амэрыкі ад сярэдняй часткі, якая таксама мае выгляд горнага краю, багатага вульканамі. Сярэдняя частка абмяжована з паўдня доўгай і шырокай лагчынай, у якой ляжаць азёры Манагуа і Нікарагуа і па якой бягуць рэкі, што злучаюць гэтыя азёры паміж сабой і з Атлянтычным акіянам. Над гэтай лагчынай стаіць шэраг дзейных вульканаў, з якіх некаторыя ўтварыліся на памяці людзей у XIX веку.

На паўдня ад гэтай лагчыны цягнецца паўднёва-ўсходняя частка Цэнтральнай Амэрыкі, якая дасягае да Панамскага пярэсмыку.

Панамскі пярэсмык мае шырыню толькі ў 50 кілёметраў і найвялікшую вышыню ў 82 мэтры над роўнем мора. Як і Тэхуантэпэкскі пярэсмык, Панамскі лічыцца даўнейшай морскай пратокай, якая з цягам часу была завалена нова-вульканічнымі пародамі (астыглай лявай).

Ужо даўно эўропэйцы надумалі пракапаць праз Панамскі пярэсмык морскі канал, каб морскія караблі маглі тут праплываць з Атлянтыкі ў Вялікі акіян. Французы нават пачалі гэтую працу яшчэ ў 80-ых гадах мінулага веку, але здзейсніць проект Панамскага канала ім не давялося.

З поспехам пачала пасоўвацца гэтая справа толькі ў XX веку, калі за яе ўзяўся ўрад найбагацейшай дзяржавы сьвету—Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі. У 1914 годзе канал быў пракопаным, і цяпер з кожным годам праз яго праплывае ўсё большы лік караблёў. Дзякуючы Панамскаму каналу, Нью-Ёрк і іншыя прыстані Атлянтыкі як-бы прыблізіліся да Сан-Францыска і іншых вялікаакіянскіх партовых гарадоў, бо морская дарога паміж імі скарацілася болей, як у 2 разы.

Праца капаньня каналу вялася ў надзвычайна нявыгодных акалічнасьцях. Клімат краіны гарачы і вільгатны; акаліцы каналу багаты балотамі; парнае паветра выклікае ў чалавека зморанасьць і лянівасьць; зваротнікавая гарачка загняла ў магілу сотні работнікаў, якія капалі канал. Толькі за вялікія грошы можна было наймаць такіх работнікаў, якія ішлі сюды амаль што на пэўную сьмерць.

Расьліннасьць і жывёльнасьць Цэнтральнай Амэрыкі вельмі падобны да паўднёва-амэрыканскіх. Люднасьць, як і ў Мэхіцы, складаецца з індзейцаў, белых і мяшанцаў. Індзейцы з даўных часоў займаюцца земляробствам і жывуць асела. Сярод іх асабліва культурным было

племя майя на Юкатане. Ад эўропэйцаў яны запазычылі хрысьціянства і эўропэйскую вопратку. На ўсходніх узбярэжжах, дзе клімат асабліва вільготны і дзе пераважаюць лясы, сустракаюцца дзікія бадзяжныя індзейцы.

Белыя залажылі ў межах краю 6 самастойных рэспублік: Гватэ-малю, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Костарыку і Панаму. Апошняя знаходзіцца ў поўнай эканомічнай залежнасьці ад Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі. Найважнейшая частка Панамскай рэспублікі—паласа зямлі абাপал Панамскага каналу—нават зусім прададзена Злучаным Штатам. У большай ці меншай меры з Злучанымі Штатамі эканомічна звязаны і іншыя рэспублікі.

Апрача самастойных рэспублік, на поўначы, каля Тэхуантэпэк-скага пярэсмьку і на поўвостраве Юкатане ляжыць некалькі штатаў, якія належаць да Мэхікі, а на паўднёвым захадзе Юкатану знаходзіцца брытанская колёнія Брытанскі Гондурас.

Мал. 157. Тыпы індзейцаў Цэнтральнай Амэрыкі.

Галоўныя продукты вывазу з краіны: кава, раўніковыя плады, асабліва бананы, хварба індыго, каўчук і дрэва. Для свайго ўласнага ўжытку насельнікі сеюць кіяхі, цукровую трысьціну, бабы, рыс, бататы. На плоскаўзвышшах, дзе халадней, сеюць пшаніцу і бульбу.

Падземныя багацьці вялікія, але не асочаны. Нетракапальная прамысловасьць дае невялікую колькасьць золата, серабра і солі. Апрацоўчая прамысловасьць не пашырана, а з гэтай прычыны і гарадоў нямнога.

Найвялікшы горад Гватэмаля (125 тыс. насельн.), сталіца адна-назоўнай рэспублікі. Шансы на разьвіцьцё мае Панама, што ляжыць на беразе Вялікага акіяну пры ўваходзе ў Панамскі канал.

Вэст-Індыя.

Астравы Амэрыканскага Міжземнага мора (з якіх мораў яно складаецца?) былі вынайздзены Колумбам раней ад контынэнту Амэрыкі. Пры гэтым Колумб лічыў, што гэтыя астравы ляжаць каля берагоў паўднёва-ўсходняй Азіі і належаць да Індыі. Назоў Інды замацаваўся за гэтымі астравамі. А тады, калі выявілася, што Амэрыка зьяўляецца асобным контынэнтам і ня мае нічога супольнага з Індыяй, эўропэйцы па прывычцы, называлі астравы Сярэдняй Амэрыкі Вэст-Індыяй (Заходняй Індыяй), бо яны ляжаць на захад ад Эўропы, а сапраўдную Індыю пачалі зваць Ост-Індыяй (Усходняй Індыяй), бо яна ляжыць на ўсход ад Эўропы.

У склад Вэст-Індыі ўваходзяць Вялікія і Малыя Антыльскія астравы, якія аддзяляюць Караібскае мора ад Мэхіканскае затокі і Атлянтычнага акіяну, Багамскія астравы і шэраг дробных астраўкоў, раскіданых навокала іх.

Багамскія астравы ледзьве прыпадаюцца над роўнем мора і складаюцца з каралёвай вапны.

Сярод Антыляў пераважаюць высокія горныя астравы.

Можна прасачыць тры горныя дугі, з якіх складаецца Вэст-Індыя.

У склад знадворнай, усходняй, дугі ўваходзяць астравы: Барбадос, самыя ўсходнія з дробных Антыляў і Багамы. Сярэдняя дуга складаецца з усходняй паловы востраву Гвадэлюпы, з астравоў: Антыгуа, сьвятога Бартолёмэя і Вялікіх Антыляў—Пуэрто-Рыко, Гаіты, Ямайка і паўднёвых горных ланцугоў Кубы. Унутраная дуга складаецца з астравоў: Грэнады, сьвятога Вінцэся, сьв. Люсіі, Мартыныкі, Домінікі, заходняй паловы Гвадэлюпы, сьв. Астапа і іншых.

Усходняя дуга складаецца з каралёвых вапнякоў, сярэдняя—з даўных выбуховых і пластовых земных парод, заходняя—з нова-вульканічнай лавы. Там часта здараюцца вульканічныя выбухі, ад якіх часам гіне многа народу. Зямлятрасеньні таксама зьяўляюцца звычайным зьявішчам Вэст-Індыі.

Асабліва сьці вэст-індзкага клімату залежаць, галоўным чынам, ад пасатных вятроў, якія тут дзьмуць амаль што бязьзменна ў працягу ўсяго году. Толькі ў канцы лета і ўвосені вятры часта мяняюцца, і пры гэтым, бывае, здараюцца страшэнныя гураганы. На тым куточку, на якім разгуляўся гураган, гіне ўсё жывое, і грэба лічыць шчасьцем, што гэтыя гураганы бываюць рэдка.

Паўночна-ўсходнія берагі Вэст-Індзкіх астравоў, абываваныя пасатамі, маюць досыць прыемны клімат з досыць вялікай колькасьцю ападкаў, бо сухія пасаты ўсё-ж такі прыносяць туды вільгаць, калі з мора падымаюцца на ўзвышшы сухазем'я і пры гэтым ахалоджваюцца.

На паўднёвым захадзе астравоў, пераваліўшы праз горы, пасаты зьяўляюцца ўжо зусім сухімі вятрамі і ападкаў там многа меней.

Расьліннасьць краіны паўсюды багатая, тыповая міжзваротнікавая. На самым узьбярэжжы ў паласе, заліванай прыплывамі, растуць манглевая лясы; у сярэдзіне астравоў пераважаюць густыя лясы з прыгожымі пальмамі і каштоўнымі дрэўнымі пародамі.

Як расьліннасьць, гэтак і жывёльнасьць маюць шмат асаблівасьцяў і значна розьняцца ад расьліннасьці і жывёльнасьці контынэнту. Гэта можна растлумачыць тым, што Вэст-Індыя вельмі даўно адасобілася ад контынэнту, калі там жылі яшчэ зусім іншыя організмы. Калі на контынэнце зьявіліся сучасныя жывёлы, Вэст-Індыя была ўжо аддзелена, і гэтыя жывёлы не маглі на яе перасяліцца.

На Кубе і Гаіты жыве, між іншым, цікаўная жывёла—шчыліназуб, які належыць да кузюлькаедных сысуноў і не сустракаецца болей нідзе. Блізкімі родзічамі яго лічацца толькі танрэкі, што жывуць на востр. Мадагаскары. Птушкі Вэст-Індыі падобны да птушак контынэнту, ды гэта і зразумела, бо птушкі маглі пераляцець на Вэст-Індыю нават і тады, як яна была ўжо аддзелена.

Люднасьць Вэст-Індыі ў даўнейшыя часы складалася, як бязмаль што паўсюды ў Амэрыцы, з індзейскіх пляменьняў. З іх найбольш упарта бараніліся ад эўропэйцаў караібы, што жылі на Малых Антылях.

Мал. 158. Зьбіраньне цукровай трысыцыны.

Эўропэйцы, захапіўшы краіну, хацелі скарыстаць мясцовых насельнікаў для працы на руднях, капальнях і плянтацыях. Аднак, індзейцы не прызвычаліся да такой працы і хутка павыміралі. Тады белыя пачалі прывозіць сюды з Афрыкі чорных нявольнікаў—нэграў. Гэтыя паднявольныя перасяленцы лёгка пераносілі тутэйшы клімат і маглі добра працаваць на плянтацыях і ў капальнях. З кожным годам іх прывозілі ўсё болей і болей, так што хутка яны аказаліся ў большасьці на многіх астравах краіны.

Нэгры запазычылі мову сваіх уладароў і патроху пераймалі эўропэйскую культуру. Пасля зьнішчэньня нявольніцтва на востраве Гаіты, нэгры заляжылі нават дзьве нэгрскія рэспублікі: Гаіты на захадзе востраву і Домініканскую (Сан-Домінго)—на ўсходзе. У першай з іх

пануе мова даўнейшых валадароў—французаў, у другой, якая раней належала да Гішпаніі, гавораць пагішпанску. Іншыя астравы да канца XIX веку заставаліся колёніямі эўропэйскіх дзяржаў. Багамы і Ямайка належаць яшчэ і цяпер да Ангельшчыны. Сярод Малых Антыляў ёсць колёніі французскія (Гвадэлюпа, Мартыніка), ангельскія (Домініка, Сьв. Люсіі, Сьв. Вінцэся, Грэнада, Барбадос), голяндзкія і ўладаньні Злучаных Штатаў, набытыя ад Даніі. Да Злучаных Штатаў належыць і Пуэрто-Рыко, адваёванае ад Гішпаніі ў 1898 г. Найвялікшы востраў—Куба—да 1898 г. таксама належаў да Гішпаніі, з 1898 да 1902 году знаходзіўся пад кіраваньнем Злучаных Штатаў, а ў 1902 годзе быў абвешчаны незалежнай рэспублікай, якая, аднак, засталася пад уплывам Злучаных Штатаў.

У першыя часы пасля захапленьня Вэст-Індыі эўропэйцамі тут рабіліся спробы наладзіць нетракапальную прамысловасьць.

Аднак, багатыя капальні Мэхікі і Пэру значна болей цікавілі таго-часных валадароў краіны—гішпанцаў, і яны пазакідалі рудні Вэст-Індыі.

Лепей пашла справа сельскай гаспадаркі, асабліва з таго часу, як з Афрыкі пачалі прывозіць танную працоўную сілу—нэграў-нявольнікаў. Плянтацыі цукровай трысьціны, кавы, бавоўны і паўднёвых пладоў прынеслі нязвычайна вялікі зыск гаспадаром краіны.

Калі нявольніцтва было зьнішчана, нэгры спачатку адмовіліся ад працы на плянтацыях. Аднак, з цягам часу яны зразумелі выгоды вывазу плянтацыйных расьлін і зноў пачалі сеяць цукровую трысьціну і саджаць каўнае дрэва.

У канцы мінулага веку разьвіцьцё ў Эўропе засеваў цукровых буракоў выклікала зьніжэньне цэн на трысьцінны цукер і часовы заняпад плянтацый цукровай трысьціны ў Вэст-Індыі. У вапошнія гады засевы цукровай трысьціны зноў пашыраюцца, а побач з імі разьвіваюцца плянтацыі іншых зваротнікавых культурных расьлін, асабліва бананаў.

Востраў Куба паводле вырабу трысьціннага цукру займае першае месца ў сьвеце, апрача таго, славіцца тытуном і найлепшымі габанскімі цыгарамі, якія вырабляліся ў месьце *Габана* або Гавана (303 тыс. насельн.), што ляжыць на поўначы востраву і лічыцца адной з лепшых прыстаняў сьвету. Як на самым паўночным востраве з Вялікіх Антыляў, на Кубе жыве больш белых, чымся нэграў; большасьць гаворыць пагішпанску.

Востраў Гаіты вывозіць, галоўным чынам, каштоўнае дрэва, каву, какао; Пуэрто-Рыко—таксама каву, апроч таго, цукер, табаку, паўднёвыя плады. Ямайка славіцца сваімі бананамі, апроч таго, вывозіць памаранцы, ананасы, какосавыя арэхі і іншыя паўднёвыя плады. З даўных часоў адтуль вывозяць многа цукру, рому і кавы.

Багамы залюднены рэдка, а вывозяць, галоўным чынам, ананасы і так званую „багамскую пянёку“, якую вырабляюць з валакон аднаго гатунку сталетніка.

Малыя Антылі залюднены вельмі густа, з даўных часоў яны пастаўляюць на сусветны рынак цукер, ром, каву, какао і ванілю.

ГАРАЧАЯ ПАЛАСА ПАЎДНЁВАЙ АМЭРЫКІ.

На паўднёвы ўсход ад Панамскага прырэсмыку пачынаюцца горныя ланцугі Кордыльер Паўднёвай Амэрыкі. Прыблізна да 4 градусаў паўднёвай шырыні Кордыльеры Паўднёвай Амэрыкі па абодвых схілах пакрыты раўніковымі лясамі і належаць да гарачага кліматычнага пасу.

На ўсход ад гор распасціраюцца шырокія нізіны: Орынокская, пакрытая пераважна саванамі, і Амазонская, пакрытая раўніковымі лясамі. Старадаўнае Гвіянскае або Гваянскае ўзвышша разьдзяляе гэтыя нізіны на ўсходзе, тады як на захадзе абедзьве нізіны злучаны паміж сабой. На поўдзень ад Амазонскай нізіны размясьцілася вялізнае Бразільскае ўзвышша, таксама вельмі старое, утворанае яшчэ ў першыя часы жыцьця на зямлі. Гэтае ўзвышша сягае, прыблізна, да 34° паўднёвай шырыні, але амаль што ўсё можа быць далучана да гарачай паласы.

Такім чынам, гарачая паласа абымае большую паўночна-ўсходнюю частку Паўднёвай Амэрыкі і на ўсходзе далёка ўдаецца на поўдзень, тады як на захадзе ледзьве пераходзіць за роўнік. Гэтая розьніца паміж заходняй і ўсходняй часткамі Паўднёвай Амэрыкі тлумачыцца, між іншым, размяшчэньнем морскіх плыняў каля ўсходніх і заходніх берагоў Паўднёвай Амэрыкі.

З усходу Паўднёвую Амэрыку агравае цёплая Бразільская морская плынь, з захаду ахалоджае халоднае Пэруанскае цячэньне. Дзякуючы цёпламу Бразільскаму цячэньню, раўніковыя лясы на ўсходзе сустракаюцца аж пад паўднёвым зваротнікам, у той час, як на заходнім узьбярэжжы, пад уплывам Пэруанскага халоднага цячэньня, сухія перахалоджаныя краіны, падыходзяць з паўдня амаль што пад самы роўнік.

Паўночна-ўсходняя частка Паўднёвай Амэрыкі, такім чынам, адзначаецца гарачым і вільгатным кліматам. У тэмпературы розьніца паміж летам і зімой тут вельмі малая. Блізка што заўсёды і амаль што паўсюды, за выключэньнем высокіх гор, тэмпература рэдка зьніжаецца ніжэй +20° і рэдка павышаецца вышэй +27°. Ападкаў звычайна многа, але каля роўніку яны выпадаюць амаль што ўва ўсе поры году, галоўным чынам, увясну і ўвосені, а ў паўднёвай і ў паўночнай частках паласы — пераважна ўлетку.

У зьвязку з гэтым каля роўніку і на горных схілах, павернутых у бок Атлянтыкі, растуць густыя раўніковыя лясы, складзеныя з вы-

сокіх дрэў, перавінутых ліянамі. Далей ад роўніку па нізінах і плоскаўзвышшах, дзе пануе сухая зіма і дажджыстае лета, пераважаюць міжзваротнікавыя стэпы-саваны з густой высокай травой або сухалюбныя лясы, лісьце якіх спадае ў час зімовых сухмяняў. Часта сярод саван каля рэк трапляюцца галярэйныя лясы, нібы прысады ў парку.

У параўнаньні з гарачымі краямі Афрыкі гарачая паласа Паўднёвай Амэрыкі адрозьніваецца вялікай колькасьцю ананасных расьлін, філёдэндраў і фуксій.

Жывёльнасьць паласы яшчэ болей адрозьніваецца ад жывёльнасьці іншых гарачых краёў. Найболей тыповымі тутэйшымі жывёламі лічацца шыраканосыя малпы, напрыклад, малпы-равуны, гучныя крыкі якіх далёка чуюцца па тутэйшых лясах, або вясёлыя малпы-капуцынкі. Шчарбатыя сысуны—няўкладныя лазуны—ляніўцы, доўгаяязыкія мурашеды і панцырнікі; з капытнікаў—сьвіньні-пэкары, і тоўстаскурныя тапіры—таксама лічацца тыповымі жывёламі Паўднёвай Амэрыкі. Вельмі многа тут розных грызуноў, да якіх належаць так званыя грызухі або „морскія сьвінкі“. З мясажэраў да сям'і катоў належаць вялікія каты—ягуары, і пумы, падобныя да азіяскіх тыграў і афрыканскага льва. Чалавеку асабліва дакучаюць усялякія казюлькі, галоўным чынам, мурашкі і москіты. Каб мурашкі ня грызьлі мэблю, яе трэба стаўляць на асаблівыя пасудзіны з вадой, а індзейцы заўсёды сьпяць у гамаках, каб у ночы іх ня кусалі мурашкі. Москіты распаўсюджваюць зваротнікавую гарачку, дзякуючы якой, эўропэйцы ня могуць доўга жыць у межах паласы.

Па лясах і саванах і да гэтага часу жывуць дзікія бадзяжныя індзейцы з пляменьняў тупі, ну-аруак, караібаў. На Кордыльерскіх плоскаўзвышшах жывуць і аселяюцца народы, напрыклад, племя чыбча на паўночным захадзе паласы. Сярод эўропэйцаў найлепш дастасаваліся да гарачага клімату гішпанцы і португальцы. Яшчэ ў XVI веку яны залажылі тут свае колёніі, перамяшаліся з тубыльцамі і занесьлі сюды эўропэйскую культуру. З цягам часу тутэйшыя колёніі аддзяліліся ад сваіх мэтрополій і зрабіліся незалежнымі рэспублікамі. Найвялікшая з іх—Бразыльская фэдэрацыйная рэспубліка—заложана патомкамі перасяленцаў з Португаліі на ўсходзе Паўднёвай Амэрыкі. Да яе належаць амаль што ўсё Бразыльскае ўзвышша і блізка што ўся Амазонская нізіна.

Патомкі перасяленцаў з Гішпаніі залажылі на поўначы рэспубліку Вэнэцуэлю, а на захадзе ў Кордыльерах—Колумбію і Экуадар.

Апрача таго, на паўночным усходзе на плоскаўзвышшы Гвіяна тры колёніі належаць да трох эўропэйскіх дзяржаў—Ангельшчыны, Голяндыі і Францыі.

Паўсюды панамі зьяўляюцца патомкі эўропэйцаў, так званыя крэолі, ды багатыя мяшанцы. Індзейцы і нэгры, якіх многа прывезена ў Гвіяну, жывуць на палажэньні нявольнікаў, якія толькі на папэры маюць правы грамадзянства.

Паводле асаблівасцяй прыроды, галоўным чынам, паводле будовы і пахаджэння паверхні, а таксама паводле асаблівасцяй гаспадаркі гарачую паласу Паўднёвай Амэрыкі можна падзяліць на 5 краін: 1) Край падраўніковых Кордыльер, 2) Льяносы, 3) Гвіяну, 4) Амазонскую нізіну і 5) Бразылскае ўзвышша.

Край падраўніковых Кордыльер.

Ужо ў Караібскім моры каля берагоў Паўднёвай Амэрыкі ляжыць некалькі астравоў, якія належаць да ўкладу зморшчавых гор Паўднёвай Амэрыкі. Гэта астравы: Трынідад, Тобаго і іншыя (Кюрасао, Аруба, Бонайрэ). Разам з горным ланцугом, які цягнецца па паўночным беразе Паўднёвай Амэрыкі, гэтыя астравы складаюць Караібскую горную краіну, утвораную досыць даўно ў параўнанні з сапраўднымі Кордыльерамі, моцна размытую і разьбітую на шэраг асобных масываў.

На захад ад Караібскіх гор пачынаюцца сапраўдныя Кордыльеры, утвораныя многа пазьней, высокія, шмат у якіх месцах пакрытыя вечным сьнегам. Вярхі Кордыльер часта перавышаюць 5 кілём. вышыні над роўнем мора.

У сваёй паўночнай частцы Кордыльеры Паўднёвай Амэрыкі складаюцца з трох ланцугоў, якія аддзелены адзін ад аднаго шырокімі прадолжымі далінамі. Усходні ланцуг ідзе з паўночнага ўсходу ад Караібскіх гор; сярэдні ланцуг ляжыць паміж рэкамі Магдаленай і яе прытокай Каўкай, і заходні ланцуг цягнецца з паўночнага захаду ад Панамскага прырэсмыку, як-бы злучаючы Паўднёвую Амэрыку з Сярэдняй.

Каля роўніку гэтыя тры ланцугі сходзяцца, а затым цягнуцца на поўдзень ужо толькі два роўналежныя ланцугі. Гэтыя два ланцугі ляжаць досыць блізка адзін ад другога і злучаны паміж сабой кароткімі папярочнымі горнымі грудамі. Такім чынам, там паміж гор, якія дасягаюць 3.000—6.000 мэтраў вышыні, застаюцца горныя катліны ў 2-3 тысячы мэтраў вышыні, абкружаныя гарамі з усіх бакоў. Сярод тамтэйшых гор многа згаслых і дзейных вульканаў. Найвялікшай гарой краіны зьяўляецца Чымборазо (6.310 м. н. р. м.), які лічыцца згаслым вульканам і ляжыць каля самага роўніку. Блізка ад яго знаходзіцца Котопахі (5.943 м. н. р. м.), найвялікшы дзейны вулькан сьвету. Выбухі Котопахі бываюць страшэнна шкоднымі для людзей, бо ў час выбухаў раптам растуць масы горных сьнягоў на версе гары, і рэкі разьліваюцца, затапляючы ваколільныя вёскі і зьнішчаючы будынкі.

Клімат падраўніковых Кордыльер гарачы і вільгатны. На ўзбярэжжах і ў ніжніх частках горных схілаў пануе густы раўніковы лес, у якім пашыраны прыгожыя каралеўскія і какосавыя пальмы; кароўе дрэва, сок якога нагадвае малако; можа расьці какао і іншыя раўніковыя карысныя расьліны. У гэтым лесе людзі здабываюць хварбоўныя расьліны, каўчук, каштоўныя лекі і гэтак далей. На вышыні 600 і бо-

лей мэтраў над роўнем мора клімат ужо не такі гарачы, хаця таксама вільгатны. Там таксама растуць густыя лясы, але пальмы ў гэтых лясох замяняюцца дрэўнымі папарацамі; сярод карысных расьлін там пашыраны: хіннае дрэва, з кары якога здабываюць вядомы каштоўны лек—хіну, і кока, з якой здабываюць таксама вельмі важны лек—кокаін. Плады кокі ўжываліся ўжо задоўга да прыходу эўропэйцаў у Амэрыку мясцовымі індзейцамі.

Яшчэ вышэй, на вышыні 1.000—2.000 мэтраў, клімат можа лічыцца мернацёплым з аднастайнай тэмпературай ува ўсе поры году. Гэта, так сказаць, край вечнай вясны. На такой вышыні гусьцей за ўсё жывуць людзі, бо там няма шкодных для здароўя балот і небяспечнай раўніковай гарачкі.

Яшчэ вышэй у Кордыльерах, пачынаючы ад вышыні 2.500—3.000 м., клімат можа лічыцца мерна-халодным. Гэта так званыя *парамы*, пера-

Мал. 159. Котопахі.

важна бяздрэўныя прасторы, пакрытыя балотамі, горным мохам, асаквой, наагул пустынным і ўбогія. Сьнег выпадае часам ужо на вышыні 3.200 мэтраў, а на вышыні 4.500 мэтраў звычайна ляжыць вечны сьнег.

У залежнасьці ад асаблівасьцяў клімату, гаспадарка гарачых нізін і прыгор'яў адрозьніваецца ад гаспадаркі ў горах. Для мясцовага ўжытку ў прыгор'ях саджаюць бананы, цукровую трысьціну, корань-плод юку, ананасы, дыні і іншыя карысныя расьліны гарачых краёў. Для вывазу за межы саджаюць каву, якую можна лічыць галоўным продуктам вывазу з Караібскай краіны, какао, якое асабліва пашырана на ўзбярэжжы Вялікага акіяну каля роўніку. Апрача таго, вывозяць ванілю, каўчук; дзе-ні-дзе сеюць табак і баваўну.

На плоскаўзвышшах, дзе пануе мерны клімат, галоўным продуктам мясцовага спажывання з'яўляюцца кіяхі; саджаюць бульбу, сеюць пшаніцу і ячмень; гадуюць дробную жывёлу.

У вадазборы Магдалены з даўных часоў здабываюць многа нафты і дарагіх мэталюў, асабліва золата і часткай плятыны. У Караібскай краіне таксама вельмі многа нафты. Наагул падземныя багацці краіны вельмі вялікія, але мала асочаныя.

Першапачатковыя насельнікі ў Караібскіх горах складаліся з бадзяжных індзейцаў-людзедаў з племя караібаў. У Кордыльерах на плоскаўзвышшах жылі аселяы індзейцы, якія займаліся земляробствам. У паўночнай частцы Кордыльер жыло племя чыбча, каля роўніку— племя квіту.

Пасля прыходу гішпанцаў індзейцы прынялі хрысціянства і пачалі мяшацца з гішпанцамі. Караібы амаль што ўсе павыміралі, і цяпер у Караібскіх горах рашуча пераважаюць белыя. Наадварот, у Кордыльерах індзейцы захаваліся і да цяперашняга часу складаюць болей за палову ўсёй люднасці. Аднак белыя і мяшанцы там пануюць і кіруюць дзяржаўным і гаспадарчым жыццём. Дзяржаўнай мовай паўсюды з'яўляецца гішпанская.

Караібская краіна з'яўляецца ядром рэспублікі Вэнэсуэлі, да якой, апрача гэтага, належыць большая частка Льяносаў і Гвіяны. Сталіца Вэнэсуэлі ляжыць у самым асяродку Караібскага горнага краю. Гэта—*Каракас* (92.000 насельн.), бойкі і прыгожы горад эўропэйскага тыпу. Астравы Трынідад і Тобаго, што ляжаць на ўсход ад Караібскіх гор, належаць да Ангельшчыны і вывозяць ў Эўропу цукер, какао і асфальт. Маленькія астраўкі (Аруба, Кюрасао, Бонайрэ), што ляжаць на поўнач ад Вэнэсуэльскіх гор, належаць да Голяндыі.

У Кордыльерах у вадазборы Магдалены ўтварылася рэспубліка Колумбія, да якой, апроч таго, належаць вялікія прасторы Льяносаў і Амазонскай нізіны. Раней да Колумбіі належаў і Панамскі прэсмык, але пад уплывам Злучаных Штатаў Паўночнай Амерыкі Колумбія прызнала незалежнасць Панамскай рэспублікі і адмовілася ад сваіх праў на гэты важны куток Амерыкі. Сталіца і найвялікшы горад Колумбіі—*Богота* або Санта-Фэ-дэ-Богота (144.000 насельн.)—ляжыць на плоскаўзвышшы і выглядае старасьвецкім гішпанскім горадам.

Каля роўніку ў Кордыльерах утварылася рэспубліка Экуадар, у склад якой уваходзіць, апрача Кордыльер, частка Амазонскай нізіны і шырокая нізіна на захад ад Кордыльер каля берагу Вялікага акіяну. Асяродкам рэспублікі з'яўляюцца горныя катліны ў Кордыльерах з мерным кліматам. Там ляжыць і сталіца Экуадару—*Квіто* (70 тыс. насельн.). Гандлёвы асяродак рэспублікі—*Гваякіль* (94.000 насельн.)—ляжыць на прыморскай нізіне.

Да Экуадару належаць яшчэ *Гальянагоскія* астравы, што ляжаць на самым роўніку на захад ад Амэрыкі ў Вялікім акіяне. Гэта вульканічныя астравы з кліматам досыць сухім, дзякуючы халодным морскім вадатокам. Расьліннасьць гэтых астравоў складаецца з кустоў і кактусаў, жывёльнасьць бедная, але самабытная. Між іншым, на гэтых астравах жывуць вялізныя чарапахі, з якіх на кожнай можа сесці 2 чалавекі.

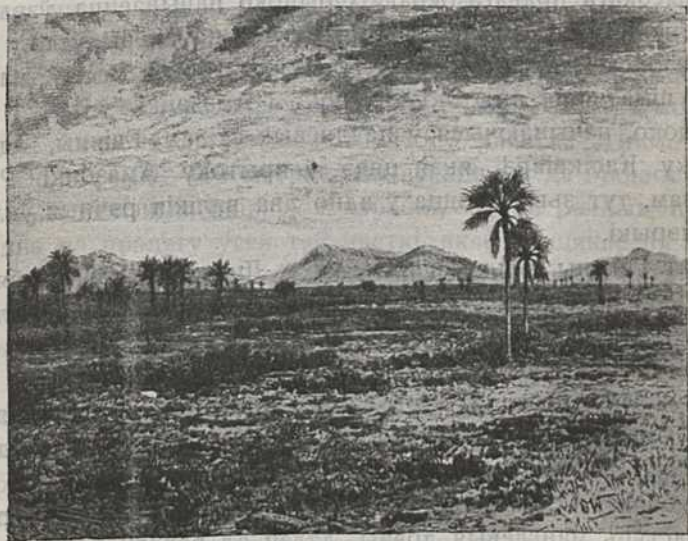
Да канца XVIII стагодзьдзя ўся краіна Падраўніковых Кордыльер належала да Гішпаніі. У пачатку XIX стагодзьдзя пад кіраўніцтвам вядомага рэвалюцыянера Болівара тут выбухнула паўстаньне, а ў 1820 годзе краіна аддзялілася ад мэтрополіі і зрабілася самастойнай рэспублікай.

У 1830 годзе гэтая рэспубліка распалася на тры (Колумбію, Вэнэцуэлю і Экуадар).

Льяносы.

На поўдзень ад Караібскіх гор разьляглася шырокая Орыноцкая нізіна, якая за сваю раўніннасьць набыла назву Льяносаў, што і азначае роўнядзь.

Рака Орынока аддзяляе гэтую нізіну ад Гвіянскага ўзвышша.

Мал. 160. Крайвід у Льяносах.

Калісь краіна была дном морскай затокі, і яшчэ цяпер на значнай адлегласьці ад Орынока на раўніне падымаецца прыступка, якую завуць галерас і лічаць берагам даўнага мора.

Клімат краіны сухі, дажджы бываюць толькі ўлетку, зіма асабліва сухая. Паўсюды краіна пакрыта высокай травой і павінна лічыцца тыповым міжзваротнікавым стэпам, саванай. Толькі на ўсходзе, каля

пригор'яу Кордыльер, клімат вільгатнейшы і расьліннасьць багацейшая: там трапляюцца галярэйныя лясы каля рэк і цэлыя гаі пальм. На паўднёвым усходзе няпрыметна савана замяняецца раўніковым лесам, і Льяносы пераходзяць у амазонскія Сэльвасы.

Большая частка краіны пазбаўлена дрэў і кустоў. Узмку ў час сухмяняў краіна пусьцее: жоўкне і выгарае трава, кайманы закапваюцца ў зямлю, рыба ўцякае з ручайкоў у рэкі, бліжэй да рэк адыходзіць і чалавек з сваёй дамовай жывёлай.

Калісь у Льяносах жылі індзейцы-караібы, але з XVI стагоддзя сюды праніклі гішпанцы, часткай перамяшаліся з тубыльцамі і ўтварылі новы, напалову вандроўны, народ, так званых льянэросаў, якія займаюцца амаль што выключна гадоўляй жывёлы. Гэта сьмелыя коннікі-пастухі, падобныя да паўночна-амерыканскх каўбояў.

Наагул люднасьць жыве тут вельмі рэдка, але вывозіць за межы многа быдла і коняй.

Большая ўсходняя частка краіны належыць да Вэнэсуэлі; паўднёва-заходняя частка—да Колумбіі.

Гвіяна.

Ад высокага правага берагу Орыноко пачынаецца ўзвышша Гваяна, або Гвіяна, якое цягнецца адгэтуль на паўднёвы ўсход да Атлянтыкі і Амазонскай нізіны. Гэта старадаўныя горны масыў, на якім пачынаюцца шмат якія прытокі Орыноко і Амазонкі.

Орыноко, пачынаючыся ў паўднёвых схілах Гвіяны, аддзяляе ад сябе адтоку Касіквіарэ, якая цячэ ў прытоку Амазонкі Рыо-Нэгро. Такім чынам, тут зьвязваюцца ў адно два вялікія рэчныя ўклады Паўднёвай Амэрыкі.

Клімат Гваяны вільгатнейшы, як у Льяносах; на ўзбярэжжах і горных схілах выліваецца 2.000—3.000 міліметраў ападкаў, але ў сярэдзіне краіны, у мясцовасьцях, абкружаных гарамі, клімат сушэйшы. Наагул, клімат шкодны для здароўя. Тут вельмі пашыраны малярыя, крываўка, жоўтая гарачка, бэры-бэры і іншыя хваробы, ад якіх хутка паміраюць эўропэйцы. Затое для расьліннасьці клімат спагадны. Расьліннасьць тут багатая і рознастайная.

Каля берагу Атлянтычнага акіяну ў паласе, заліванай морскім прыплывам, растуць манглевая дрэвы, далей ад берагу пануюць раўніковыя лясы, а ў сярэдзіне краіны ў міжгорных катлінах—саваны. Лес дае многа каштоўных падарункаў чалавеку. Ёсьць тут каўчуковыя дрэвы, какао, каштоўныя пальмы, лісьцем якіх крыюць хаты, ёсьць хварбоўныя і лекавыя дрэвы. Між іншымі з аднай расьліны (Strychnos) здабываюць атруту—курарэ, якой даўнейшыя індзейцы шмаравалі свае стрэлы ў час вайны або паляваньня.

Цяпер даўнейшыя насельнікі краіны індзейцы-караібы значна паменшыліся ў ліку і патроху выміраюць. Галоўную масу сучаснай

люднасьці складаюць нэгры, якіх эўропэйцы папрывозілі сюды з Афрыкі для працы на плянтацыях, і мяшанцы. Белых тут мала, але яны зьяўляюцца поўнымі гаспадарамі краіны.

Палітычна краіна падзелена на 5 частак: Заходняя Гваяна належыць да Вэнэсуэлі, Паўднёвая—да Бразыльскай рэспублікі, Паўночна-ўсходняя падзелена паміж Ангельшчынай, Голяндый і Францыяй.

Ангельская (Дэмэра), Голяндзкая (Сурынам) і Француская (Кайена) Гваяна былі раней, а да некаторай ступені засталіся і да цяперашняга часу, месцам ссылі злячынцаў з аднаведных эўропэйскіх дзяржаў.

Гваяна багата золатам, якое вывозіцца з усіх частак краіны, і іншымі яшчэ мала асочанымі падземнымі багацьцямі.

Апрача гэтага, з Гваяны вывозяць какао, каву, каўчук і цукер.

Галоўныя гарады краіны ляжаць каля мора і зьяўляюцца морскімі прыстанямі і асяродкамі замежнага гандлю (найвялікшы з іх *Джорджтаўн* у ангельскай Гваяне або Дэмэрары).

Амазонская нізіна.

Раку Амазонку часамі завуць Міжземным морам Паўднёвай Амэрыкі, і гэты назоў вельмі падыходзіць да яе. Даўжыня Амазонкі—5.000 клм., так што паводле даўжыні Ніл або Місуры—Місісіпі яе перавышаюць, але па колькасьці вады Амазонка займае першае месца сярод рэк сьвету і як-бы займае сярэдняе месца паміж рэкамі і морамі.

Шырыня Амазонкі каля места Манаосу дасягае 5 клм., глыбіня каля места Обідос—50—100 мэтраў. Ад вусьця аж да Манаосу па рацэ могуць плысьці вялізныя акіяньскія караблі, а для рэчных параходаў рака даступна на працягу ўсёй тэй часткі, якая працякае па нізіне.

Увесь вадазбор Амазонкі абымае прастору, прыблізна, у 7.000.000 кв. клм., з якіх 4.500.000 кв. клм. прыпадае на Амазонскую нізіну. Нізіна гэтая вельмі роўная, і вялікая рака плыве па ёй павольна, пакойна.

Каля вусьця Амазонка падзяляецца на дзьве шырокія адтокі, паміж якіх ляжыць вялікі востраў Маражо (19.000 кв. клм.). Паўднёвая адтока, Пара, прымае прытоку Токантынс, што цячэ з паўдня з Сярэдняй Бразыліі.

У самую Амазонку таксама бяжыць многа прыток як з поўначы, гэтак і з паўдня. Некаторыя з гэтых прыток перавышаюць паводле велічыні нават найвялікшыя рэкі Эўропы. Нават Дняпро ня можа раўняцца з імі. З паўднёвых прыток асабліва важна Мадэйра, з паўночных—Рыо-Нэгро.

Вельмі важна, што прытокі Амазонкі цякуць з абедзвюх поўкуляй. Рэкі міжзваротнікавых краёў разьліваюцца ўлетку, але ў той час, калі на поўнач ад роўніку бывае лета, у паўднёвай поўкулі—зіма. Калі паўднёвыя прытокі Амазонкі маюць мала вады, тады многа вады нясуць

прытокі паўночныя—і наадварот. Прытокі, такім чынам, рэгулююць колькасць вады ў Амазонцы і яна заўсёды мае вады многа.

Над самай Амазонкай і наагул на Амазонскай нізіне, якая ляжыць пры самым роўніку, розніца паміж сухой і дажджыстай парой зусім нявыразная. Клімат тут адзначаецца аднастайнай высокай тэмпературай і дажджамі амаль што ўва ўсе поры году. Сярэдняя тэмпература ночадзення блізка што заўсёды раўняецца 25°. Дажджу выліваецца болей за ўсё на захадзе каля прыгор'яў Кордыльер, але і на ўсходзе паветра гарачае і парнае. Такі клімат асабліва спрыяе разьвіццю багатай дрэўнай расьліннасьці, і па ўсёй нізіне пануе раскошны раўніковы лес—так званыя сэльвасы. Саваны трапляюцца толькі плямамі сярод лясоў на ўсходзе краіны.

Як тыповы раўніковы лес, сэльвасы адзначаюцца перш за ўсё надзвычайнай рознастайнасьцю дрэўных парод. Наўрад ці сустрэнеш там побач два дрэвы аднаго й таго самага гатунку. Сотні відаў палм, тысячы відаў іншых дрэўных парод чаргуюцца паміж сабой па ўсёй прасторы гэтага вялікага лесу. Другая асаблівасьць сэльвасаў—іх вышыня і гушчыня. Над дрэвамі звычайнай вышыні, падобнымі да нашых, раскідваюць свае кароны волаты-пальмы і страшэнна вялікія дрэвы з сям'і ляўраў. Усе дрэвы і кусты перавінуты ліянамі, якія зьвешваюцца з дрэў, перакідваюць свае галіны з дрэва на дрэва і робяць лес такім густым, што праз яго нельга прабіцца без сякеры. На вялікіх дрэвах расьце цэлы лес розных чужаедных расьлін і жываросляй.

Многія расьліны амазонскага лесу прыносяць вялікую карысьць чалавеку. Асабліва важны каўчуковыя дрэвы, што зьмяшчаюць у сабе белы сок, з якога і здабываюць каўчук. Апрача таго, там трапляюцца какаўныя дрэвы, ваніля, дрэва-кока, дрэва-бэртолетыя, якое дае так званыя амэрыканскія арэхі.

Жывёльнасьць краіны складаецца пераважна з лязячых і вадзяных жывёл і таксама, як і расьліннасьць, надзвычайна рознастайная. Адных толькі малп тут сустракаецца 38 парод. Ляніўцы, белкі, іглакі-лазуны хаваюцца на галінах дрэў, а па зямлі ў гушчарах хаваюцца тоўста-скурыя тапіры, пэкары, пумы і ягуары.

У рэках жывуць чарапахі, алігатары, манаты (зьверы, падобныя да рыб) і г. д. Сярод птушак кідаюцца ў вочы папугаі, галубы, колібры, тоўстадзюбыя перцаеды. Але асабліва многа тут шасьціножак: мурашак, тэрмітаў, матылёў, жукоў, москітаў.

Людзей на Амазонскай нізіне жыве мала. Гэты багаты край, у якім магла-бы пракарміцца люднасьць усёй Эўропы, налічвае трохі болей за 2 мільёны насельнікаў. Тут яшчэ многа індзейцаў, якія займаюцца паляваньнем, зьбіраюць ядобныя плады і патроху сеюць маньёк, карані якога даюць мучністую страву, кіяхі, рыс, бананы і г. д.

Эўропэйцы разводзяць какао, табак, цукровую трысьціну, але больш за ўсё цікавяцца каўчуком, ужо пачынаюць штучна разво-

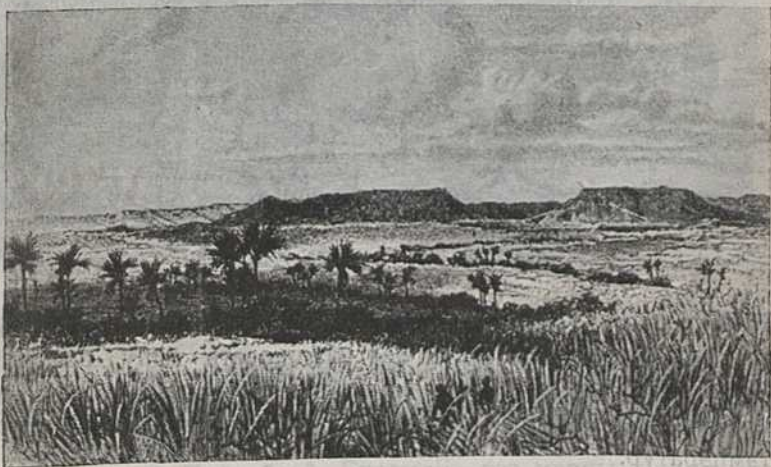
дзіць каўчуковыя дрэвы. Раней каўчук здабываўся выключна з дзікіх расьлін, і тады Амазонская нізіна ня мела конкурэнтаў па вывазе каўчуку. Але драпежныя спосабы здабываньня каўчуку прывялі да зьмяншэньня колькасьці каўчукавых дрэў, хаця вываз дзікага каўчуку і цяпер яшчэ зьяўляецца галоўнай галіной гаспадаркі ў краіне.

Багацьце краіны каўчуком прывабіла сюды многа эўропэйцаў, пераважна партугальцаў, якія тут залажылі некалькі вялікіх гарадоў.

Найважнейшыя з іх—*Пара* (275 тыс. насельн.), што ляжыць пры вусьці адназёўнай адтокі Амазонкі, і *Манаос* (81 тыс. насельн.) на сярэдняй частцы самой Амазонкі. Абодва гэтыя гарады даступны для найвялікшых морскіх караблёў і ляжаць у гэй вялікай частцы нізіны, якая належыць да Бразыльскай рэспублікі. Меншая заходняя частка нізіны падзелена паміж рэспублікамі Колюмбіяй, Экуадарам і Пэру.

Бразыльскае ўзвышша.

Бразыльскае ўзвышша ляжыць ува ўсходняй частцы Паўднёвай Амэрыкі і таксама, як Гваяна, зьяўляецца старадаўным гранітным масывам. У большай сваёй частцы гэта—узгаркаватая раўніна, але найвышэйшыя часткі ўзвышша, што ляжаць на паўднёвым усходзе каля берагоў Атлянтычнага акіяну, маюць выгляд значных горных ланцу-

Мал. 161. Кампосы ў Сярэдняй Бразыліі.

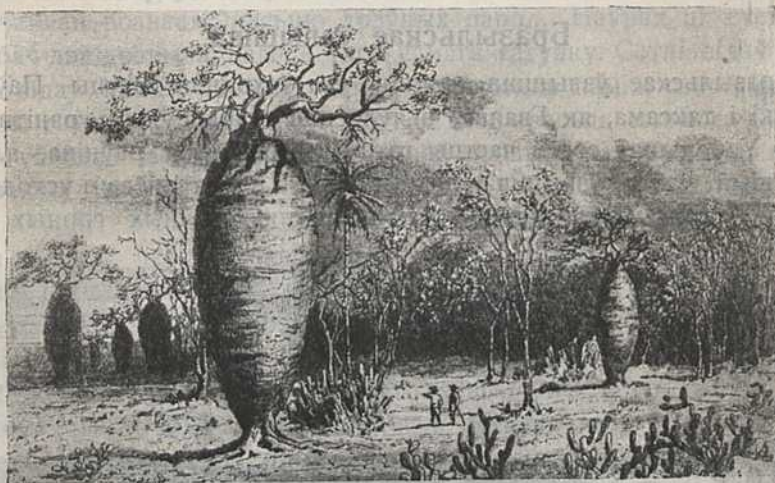
гоў, калі на іх глядзець з мора. Гэта так званыя „сэры“, высокія гранітныя груды, якія строма абрываюцца на паўднёвы ўсход у бок мора і павольна зьніжаюцца ў бок сухазем'я, на поўнач і захад. У гэтай частцы ляжыць, між іншым, і найвышэйшы пункт усёй краіны—*Іта-тыяйа* (2 712 мэтраў вышыні над роўнем мора).

На поўначы краіны Бразыльскае ўзвышша зусім няпрымётна пераходзіць у нізіну ракі Амазонкі. Граніцу памім узвышшам і нізінай

лёгка примеціць толькі там, дзе прытокі Амазонкі, сьцякаючы з гранітаў узвышша на нізіну, пакрытую мяккімі земнымі пародамі, утвараюць вадаспады і парогі.

Дзякуючы гэтым парогам і вадаспадам, па рэках—Мадэйры, Тапахос, Токантынсе і іншых—нельга праехаць з Амазонкі ў Сярэднюю Бразылію, якая з гэтай прычыны зьяўляецца маладасупным і малавядомым краем.

Найбольш вядомай, найгусцей залюдненай і найбагацейшай часткай Бразыліі зьяўляецца ўсходні, найвышэйшы край узвышша. Гэты край абываецца паўднёва-ўсходнім пасатам, які тут дзьме проста з мора. Паветра, прынесенае пасатам, падымаецца тут угару, паліваючы край дажджом.

Мал. 162. Лес каатынга ў Бразыліі.

Такім чынам, Усходняя Бразылія досыць багата ападкамі, і з гэтай прычыны там расьце густы лес раўніковага тыпу, багаты ўюнцовымі расьлінамі, але не такі рознастайны, як лясы Амазонскай нізіны, што тлумачыцца ніжэйшай сярэдняй тэмпературай і большымі хістаньнямі тэмператур.

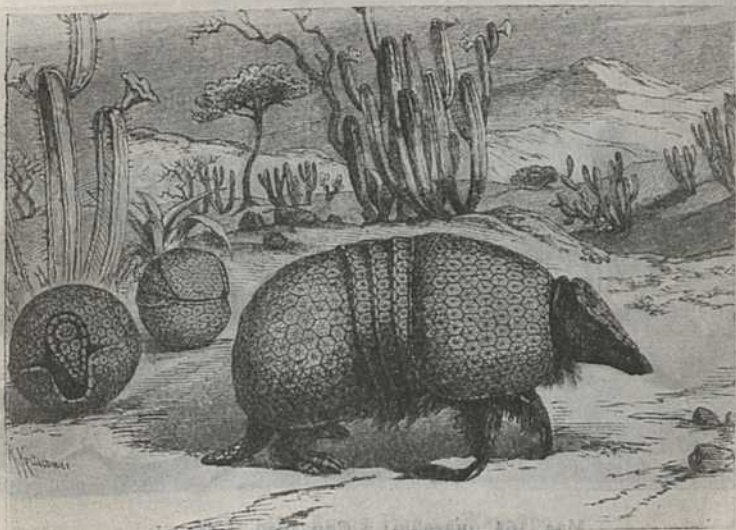
У горах лясы бяднеюць, зьнікаюць пальмы і пачынаюць панаваць розныя папараці, дрэўныя і травяністыя.

На паўночны ўсход ад горных вярхоў Усходняй Бразыліі пасаты пераходзяць ужо абсушанымі, і ападкаў там выліваецца многа менш. У Сярэдняй і Паўночна-ўсходняй Бразыліі густыя вечназялёныя лясы растуць толькі каля рэк і часта маюць выгляд галярэйных лясоў, выцягнутых па сухіх рэчных далінах. Там болей пашыраны саваны, вядомыя пад назовам кампосаў і пакрытыя высокай травой, і сухія лясы, вядомыя пад назовам каатынга. Лясы каатынга асабліва пашыраны ў

Паўночна-ўсходняй Бразыліі на паўднёвы ўсход ад вусця Амазонкі. Дрэвы гэтых лясоў часта маюць пукатыя бочкавідныя ствалы, у якіх захоўваецца вільгаць у час зімовых сухмяў (гл. мал. 162).

Самы паўднёвы куток Бразыліі ляжыць ужо па-за зваротнікам і мае цёплы, а не гарачы клімат. Расьліннасьць там пераважна лясная, але болей аднастайная. Тамтэйшыя лясы складаюцца пераважна з араўкарыі і матэ. Араўкарыі належаць да ігlastых расьлін і ў моладасьці падобны да нашых елак, а дарослыя нагадваюць хвою. Матэ або парагвайская гарбата—невялікае дрэва з вечназялёным лісьцем, якое ў Паўднёвай Амэрыцы сушаць, параць і п'юць, як гарбату.

Сучасная люднасьць Бразыльскага ўзвышша складаецца пераважна з белых і мяшанцаў. Першапачатковыя насельнікі — бадзяжныя індзейскія пляменьні—захаваліся толькі ў недаступных кутках, галоўным

Мал. 163. Панцырнікі.

чынам, у Сярэдняй і часткай ува Ўсходняй Бразыліі. Белыя належаць пераважна да патомкаў тых португальцаў, якія вынашлі Бразылію і далучылі яе ў свой час да португальскіх колёній. Найвялікшы процант белых жыве ў Паўднёвай Бразыліі, дзе мерны клімат дазваляе жыць нават выходцам з Паўночнай Эўропы. Апрача португальцаў, там жыве многа немцаў, палякаў, беларусаў, італійцаў. Ува Ўсходняй і ў Паўночна-ўсходняй Бразыліі, апрача белых, індзейцаў і мяшанцаў, жыве досыць многа нэграў, якія лягчэй за белых пераносяць гарачы клімат і менш баяцца міжзваротнікавай гарачкі, ад якой памірае вельмі многа белых.

Разам з большай часткай Амазонскай нізіны Бразыльскае ўзвышша было спачатку вялікай португальскай колёніяй, а потым зрабілася не-

залежнай дзяржавай. Цяпер гэта федэрацыйная рэспубліка, падзеленая на штаты і тэрыторыі, як і Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі або Мэхіка. Гэтая дзяржава абывае 8.498 тыс. кв. клм. і налічвае болей за 30 мільёнаў насельнікаў. У сусветнай політыцы Бразылія грае не апошнюю ролю. Злучыўшыся з дзвяюма іншымі мацнейшымі дзяржавамі Паўднёвай Амэрыкі, Аргентынай і Чылі, у саюз ABC (пачатковыя літары слоў: Argentina, Brasilia, Chile) Бразылія мае магчымасьць змагацца з імкненьнямі вялікіх дзяржаў панаваль у Паўднёвай Амэрыцы.

У сусветнай гаспадарцы Бразылія таксама грае важную ролю. У Бразыліі вырабляецца 75 проц. сусветнага вырабу кавы і каля паловы каўчуку. Каўчук вырабляецца, галоўным чынам, у Амазонскай нізіне, кава—прадукт Усходняй Бразыліі.

Мал. 164. індзейцы з Сярэдняй Бразыліі.

Апрача кавы, Усходняя Бразылія мае вялікія плянтацыі іншых міжзваротнікавых расьлін, багатыя паклады руды і невялікія паклады дыямэнтаў. Недахват вугалю перашкаджае выплаўцы жалеза, і руда вывозіцца ў неапрацаваным стане.

Паўночна-ўсходняя Бразылія багатая плянтацыямі баваўны, цукровай трысьціны і табакі, а таксама мае многа жывёлы, скуры якой вывозіцца за межы.

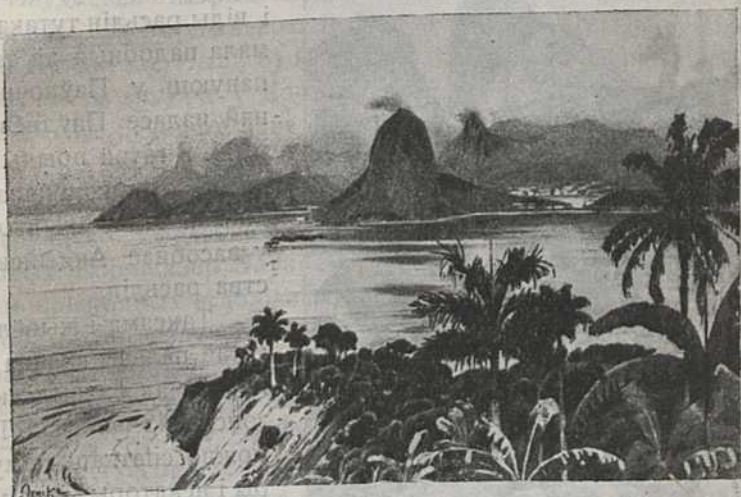
У Сярэдняй Бразыліі мала белага насяленьня, дзеля таго яе прыродныя багацьці ня выкарыстаны. Там па лясах каля рэк здабываюць лекавыя расьліны, у нетрах капаюць дыямэнты, на кампосах пасьвяць мясную жывёлу.

Але болей за ўсё гадуюць жывёлы ў Паўднёвай Бразыліі, дзе густа живуць белыя і дзе часта трапляюцца ўрадлівыя травяныя стэпы.

Апрача таго, там збіраюць і сушаць матэ, якое вывозяць у суседнія краіны Паўднёвай Амэрыкі.

Галоўная прыстань Паўднёвай Бразыліі — *Порто-Алегрэ* (150 тыс. насельн.) — вывозіць матэ і жывёлу. Каля паўднёвага зваротніку ўва Ўсходняй Бразыліі ляжыць прыстань *Сантос*, найважнейшая ў сьвеце паводле вывазу кавы. Недалёка ад гэтай прыстані ляжыць горад *Сан-Паолё* (504 тыс. насельн.), у ваколіцах якога знаходзяцца найвялікшыя ў сьвеце плянтацыі кавы.

Найвялікшы горад і сталіца Бразыліі — *Рыо-дэ-Жанэйро* (1.158 тыс. насельн.) — ляжыць далей на паўночны ўсход каля прыгожай морскай бухты, вельмі выгоднай для прыстою караблёў. Букта Рыо-дэ-Жанэйро абкружана высокімі скаламі, якія яе засланяюць ад вятроў і ад паўзь-

Мал. 165. Букта Рыо-дэ-Жанэйро.

бярэжнага хваляваньня. Рыо-дэ-Жанэйро звязана паракходнымі рэйсамі з галоўнымі прыстанямі Атлянтычнага акіяну і зьяўляецца галоўнай прыстанню, праз якую прывозяцца ў Бразылію эўропэйскія тавары. На вуліцах гораду, побач з крэолямі, мяшанцамі і нэграмі, можна спаткаць прадстаўнікоў усіх народаў Эўропы і Амэрыкі. Як сталіца рэспублікі, горад Рыо-дэ-Жанэйро вылучаны ў асобную саюзную акругу, якая належыць да ўсіх штатаў Бразыліі адначасна.

З іншых прыстаней Ўсходняй Бразыліі заслугоўвае ўвагі *Багія* або *Сан-Сальвадор* (348 тыс. насельн.), а ў Паўночна-ўсходняй Бразыліі найвялікшым горадам зьяўляецца *Пэрнамбуко* або *Рэсіфэ* (216 тыс. насельн.). Праз Рэсіфэ вывозяцца вырабы зьніжанай паўночна-ўсходняй часткі Бразыльскага ўзвышша: баваўна, цукер, табака і інш.

ПАЎДНЁВА-ЗАХОДНЯЯ ПАЛАСА ПАЎДНЁВАЙ АМЭРЫКІ.

Галоўная асаблівасць Паўднёва-заходняй Паласы Паўднёвай Амэрыкі—гэта яе мерна-цёплы клімат. У большай частцы гэтай паласы сярэдняя гадавая тэмпература ніжэй за $+20^{\circ}$. У той час, як Паўночна-ўсходняя паласа Паўднёвай Амэрыкі знаходзіцца пад уплывам цёплых морскіх плыняў Атлянтыкі, Паўднёва-заходняя паласа як-бы перахадзіцца ад канцэнтраваных вадатакаў Вялікага акіяну. Клімат тут сушэйшы, ападкаў выліваецца меней, а часта яны выпадаюць у стане сьнегу.

Расьліннасьць тут бяднейшая. Замест міжзваротнікавых лясоў і саван, тут пашыраны пустыні, падзваротнікавыя стэпы і лясы і, на-

Мал. 166. Вікуні.

рэшце, лясы мернага пасу. З другога боку, сям'і, рады і віды расьлін тутакі іншыя, мала падобныя да тых, што пануюць у Паўночна-заходняй паласе Паўднёвай Амэрыкі. З гэтай прычыны Паўднёва-заходнюю паласу Паўднёвай Амэрыкі вылучаюць у васобнае Андыскае царства расьлін.

Таксама і жывёльнасьць гэтай паласы значна адрозьняецца ад бразільскай, амазонскай і гваянскай. Тут яшчэ можна спаткаць пуму, колібры і некаторых іншых агульна-амэрыканскіх жывёл, але побач з імі тут пашыраны мясцовыя пароды, напрыклад: сям'я лям, траваедных сысуноў, падобных да вярблюдаў, але бязгорбых. Да гэтай сям'і належаць адзіныя чыста амэрыканскія дамовыя жывёлы—ляма і альпака. Першая з іх пераносіць нават цераз найвышэйшыя горы невялікія цяжары, другую гадуецца дзеля яе каштоўнай тонкай воўны. Апроч лям, тыповымі жывёлінамі тутэйшых гор зьяўляюцца невялікія грызуны шыншылі з дарагой густой шэрсцю. Па стэпах паласы бегаюць бяскрылыя птушкі—рэі, падобныя да штравусаў.

Люднасьць Паўднёва-заходняй паласы Паўднёвай Амэрыкі адзначацца большым процантам здаўна культурных індзейцаў. Каля берагоў Вялікага акіяну ў паўночнай частцы паласы жывуць народы кечуа і аймара. Яшчэ задоўга да прыходу эўропэўцаў гэтыя два народы залажылі тут вялікую і багатую Пэруанскую дзяржаву. У цяперашні

час тут існуюць выключна новыя дзяржавы, заложаныя патомкамі Гішпанцаў-заваёвальнікаў. Ува ўсіх гэтых дзяржавах пануе гішпанская культура і дзяржаўная гішпанская мова. Але эўропэйцы пераважаюць толькі ў паўднёвых дзяржавах: Уругвай, Аргентыне, Чылі; у паўночных дзяржавах—Пэру, Болівіі і Парагвай—пераважаюць індзейцы і мяшанцы. Усе 6 гэтых дзяржаў зьяўляюцца незалежнымі рэспублікамі. Культура стаіць вышэй у паўднёвых рэспубліках.

Як і ў Паўночна-ўсходняй паласе Паўднёвай Амэрыкі, гэтак і тут—на захадзе ўдоўж берагоў Вялікага акіяну цягнуцца Кордыльеры або Анды; на ўсходзе распасціраюцца шырокія стэпавыя раўніны; на поўначы, у вадазборы ракі Ля-Платы пераважна нізіны, на поўдні, у так званай Патагоніі—пласкаўзвышшы.

Паводле асаблівасцяў прыроды і гаспадаркі Паўднёва-ўсходнюю паласу Паўднёвай Амэрыкі можна падзяліць на 6 краін: 1) Пэруанскія Кордыльеры, 2) Кордыльеры Болівіі і Паўночнага Чылі, 3) Сярэдняе Чылі, 4) Паўднёвае Чылі, 5) Патагонія, 6) Ляпляцкі край. Чатыры першыя ляжаць на захадзе ў Кордыльерах; дзьве апошнія размяшчаюцца на ўсходзе, на раўнінах каля Атлянтыкі.

Пэруанскія Кордыльеры.

Пэруанскія Кордыльеры зьяўляюцца беспасрэдным працягам Падраўніковых Кордыльер Экуадару, ад якіх яны адрозьніваюцца цэлым шэрагам прыродных асаблівасцяў. З Кордыльерамі Экуадару Пэруанскія Кордыльеры злучаны толькі адным горным ланцугом. Але трохі далей на поўдзень каля гэтага ланцуга на ўсходзе зьяўляюцца другі, трэці, і ўсе гэтыя ланцугі роўналежна берагу Вялікага акіяну цягнуцца на паўднёвы ўсход. Тут няма ўжо вульканаў, якіх было многа ў Экуадары, а, замест горных катлін Экуадару, паміж горных ланцугоў цягнуцца шырокія прадоўжныя даліны, па якіх бягуць шпаркія рэкі, што ўтвараюць магутную Амазонку: Мараньён, Укаялі, Хуаляга.

Вадападзел паміж Амазонкай і вадазборам Вялікага акіяну ляжыць на заходнім ланцугу Пэруанскіх Кордыльер, на так званай Кордыльеры Блянка, вярхі якой пакрыты вечным сьнегам.

Паводле клімату краіну Пэруанскіх Кордыльер можна падзяліць на чатыры часткі.

1) Гарачае пустыннае ўзьбярэжжа Вялікага акіяну. Сярэдняя тэмпература на гэтым ўзьбярэжжы вышэй за $+19^{\circ}$, ападкаў амаль што няма (у горадзе Ліма за год выліваецца каля 14 мм. дажджу). Вільгаць даюць халодныя туманы „гаруас“, якія бываюць з чэрвеня па верасень (у час зімы паўднёвай поўкулі).

Прычынай адносна халоднага і сухога клімату ўзьбярэжжа зьяўляецца халоднае Пэруанскае цячэньне каля гэтага берагу Вялікага акіяну.

2) Горныя даліны і наагул горныя мясцовасьці прыблізна да вышыні 2500 м. н. р. м. завуцца сьерай і адзначаюцца таксама сухім,

Геаграфія па-заэўропэйскіх краёў. 16

але ўжо не гарачым, а мерна-цёплым, так сказаць; веснавым кліматам. Сярэдняя гадавая тэмпература там каля $+14, +15^{\circ}$.

3) Яшчэ вышэй пачынаецца так званая *пуна* з халодным і ветраным, чыста горным кліматам.

Часта ў полудзень на сонцы бывае гарача, а ў цені адначасна марозіць. Часамі здараюцца сьнежныя мяцеліцы. Рэдкае паветра выклікае горную хваробу ў няпрывычнага чалавека. Па найвышэйшых горах, вышэй за 5.000 мэтраў ляжыць вечны сьнег.

4) Усходнія схілы Кордыльер завуцца *монтаньей* і зьяўляюцца поўнай процілежнасцю заходнім схілам. Клімат тут вельмі вільгатны, а ў ніжніх частках монтані чыста раўніковы.

У залежнасці ад клімату і расьліннасьць кожнага з чатырох кліматычных раёнаў краіны мае свае асаблівасьці. Заходняя паўзьярэжная паласа мае выгляд голай пустыні. Толькі там, дзе „гаруас“ даюць вільгаць, сустракаюцца лялеі, арнікі, кактусы, барбарысы і іншыя,

пераважна сухалюбныя расьліны. Дрэвы трапляюцца толькі па рэчных далінах.

Мал. 167. Кондары.

Расьліннасьць сьеры таксама аднастайная, убогая, складаецца з кактусаў і сухалюбных кустоў. У пуне, прыблізна, да вышыні 4.500 м. н. р. м. можна спаткаць куст квінуар, а яшчэ вышэй да сьнегавай мяжы пашыраны толькі травы ды куст толя. Затое расьліннасьць монтані вельмі багатая і рознастайная. У горных лясах монтані між, іншым, знаходзіцца радзіма хіннага дрэва і дрэва кокі.

Жывёльнасьць монтані падобна да амазонскай, тады як у сьеры і пуне тыповымі жывёламі зьяўляюцца лямы, шыншылі, чылійскія мядзведзі, кондары (гл. мал. 167).

Люднасьць краіны з даўных часоў складаецца з індзейскага народу кечуа. Гэты народ задоўга да прыходу эўропэйцаў быў ужо досыць культурным, займаўся земляробствам, сяўбой кіяхоў, лебяды, квіноа, караньплодаў окі, юкі і бульбы. Насельнікі харчаваліся гэтымі расьлінамі і мясам самцоў-лям. Кечуанцы ўмелі вырабляць гаршкі, ткалі адзенне з бавоўны, умелі здабываць і апрацоўваць медзь, серабро, золата.

Даўнія пэруанцы будавалі вялізныя крэпасьці, навокала якіх будаваліся каменныя валы і сьцены з вялікімі брамамі (гл. мал. 168).

З усходніх схілаў Кордыльер у сухія пустыні захаду пэруанцы праводзілі вадаправоды, дзякуючы якім можна было займацца земляробствам нават у такіх месцах, дзе цяпер пануе голая пустыня.

Кечуа стварылі магутную даўна-Пэруанскую дзяржаву, на чале якой стаяў так званы інка-поўбог, які лічыўся сынам сонца.

У гарадох гэтай дзяржавы былі пабудаваны вялізныя, багатыя і прыгожыя будынкі палацаў і храмаў, у якіх дзьверы абкладаліся золатам і серабром.

Па ўсёй краіне былі пракладзены добрыя брукаваныя дарогі; праз рэкі перакідваліся каменныя масты; пры дарогах стаялі заезныя дамы.

Урад дзяржавы наглядаў за вырабам зямлі, за штучным абводненнем і ўгнаеннем, падзяляў зямлю на кавалкі, якія раздаваліся грамадзянам для карыстання. Дакладна падлічвалася колькасць народу, вялася статыстыка нараджэнняў і смярцей, падлічваліся ўсе

Мал. 168. Руіны крэпасці даўных пэруанцаў.

запасы дзяржавы і больш-менш роўна размяркоўваліся паміж насельнікаў. Письменнасці ў даўным Пэру ня было, але замест гэтага ўжываліся пучкі вяровак, так званыя „квіпу“, на якіх асаблівым спосабам навязваліся вузлы. Па палажэнні і колькасці гэтых вузлоў можна было пазнаць, які загад, пастанову, думку хацеў перадаць той, хто завязваў гэтыя вузлы.

Капланы вучылі дзяцей багатых бацькоў мераць палі, наглядаць зоркі, будаваць будынкі.

Дзяржава інкаў пашыралася далёка за межы сучаснай Пэруанскай краіны на поўнач і на поўдзень, але гішпанцы з авантурнікам Пізаро на чале, узброеныя жалезам, перамаглі пэруанцаў, зруйнавалі іх дзяржаву, разрабавалі яе багацце і знішчылі будынкі, разбурылі вадаправоды і багатыя нівы зрабілі пустыняй.

Аднак, індзейцы яшчэ і цяпер пераважаваюць у межах краіны, і мова кечуа пашырана болей, як мова гішпанцаў.

Сучасная Пэруанская рэспубліка, утвораная з былой гішпанскай колёніі належыць да бедных і малакультурных дзяржаў.

Больш за ўсё адгэтуль вывозяць падземных багацьцяў: серабра, медзі, жывога серабра, золата, нафты і солі; з паўзбярэжных астравоў вывозяць гуано (птушачы гной). У пуне гадуець лямы і альпака, авечкі, быдла. Лясы монтаны даюць каўчук, лекі, ванілю.

Сталіцай сучаснай Пэруанскай рэспублікі зьяўляецца горад Ліма (173.000 насельн.); галоўная прыстань—Калья (52.000 насельн.).

Кордыльеры Болівіі і Паўночнага Чылі.

(Сярэднія Кордыльеры).

На поўдзень ад Пэруанскай краіны ланцугі Кордыльер разыходзяцца, так што паміж усходнім і заходнім ланцугамі застаецца шырокае горнае плоскаўзвышша.

Паўночная частка гэтага плоскаўзвышша завецца Болівійскай пунай. Па ёй бяжыць рака Дэсагуадаро, якая працякае праз вялікае возера Тытыкака і ўліваецца ў бясстокавае салонае азёрка—Пампа Аулягас.

Возера Тытыкака адзначаецца прыгожымі берагамі; высока ўздымаюцца над ім вялізныя, пакрытыя вечным сьнегам вульканы—Сората і Ілімані.

Паўднёвая частка плоскаўзвышша зусім ня мае рэк. Гэта вядомая пустыня Атакама або Пуна-дэ-Атакама. Салонныя стэпы, пескавыя выдмы і адломкі скал—вось усё, што кідаецца ў вочы ў гэтай пустыні. Месцам над голай пустыняй падымаюцца высокія вульканы, з якіх некаторыя дасягаюць 6.000 мэтраў вышыні над роўнем мора.

Наагул уся краіна багатая на вульканы. Усё плоскаўзвышша складаецца з выбуховых вульканічных скал. Магчыма, што калісь і тут, як у Пэруанскай краіне, было некалькі прадоўжных горных ланцугоў, але лява заліла прадоўжныя даліны паміж імі і, такім чынам, утварыла тут вялікае міжгорнае плоскаўзвышша. Вялізным згаслым вульканам зьяўляецца і гара Аконкагуа, найвышэйшы пункт усёй Амэрыкі (7.039 м. н. р. м.), што ляжыць на паўднёвай мяжы краіны.

На захад, у бок Вялікага акіяну, Кордыльеры краіны спадаюць шэрагам прыступак, якія маюць выгляд голых скал або пакрыты толькі саланчакамі. Бедная расьлінамі паўзбярэжная частка краіны славіцца багатымі пакладамі карысных мінералаў, асабліва так званай чылійскай салетры. Апрача таго, там ёсьць медзь, серабро, буры вугаль, ёд, золата, цынк, бісмут, волава, жалеза, нікель, серка і кобальт.

Надзвычайна сухі і досыць халодны клімат краіны залежыць ад уплываў халоднай морскай плыні ў Вялікім акіяне і ўсходніх вятроў,

якія, пераваліўшы цераз Кордыльеры, прыносяць сухое паветра. У Болівійскай пуне горад Ляпас мае сярэдняю гадавую тэмпературу $+10^{\circ}$, прычым сярэдняя тэмпература самага гарачага месяца там $+12,5^{\circ}$, а самага халоднага $+5,2^{\circ}$. Ападкаў і ў пуне і на ўзьбярэжжы вельмі мала. Месцам дождж бывае раз у 8—10 гадоў. На ўзьбярэжжы галоўнай крыніцай вільгаці зьяўляюцца густыя халодныя зімовыя туманы—гаруас.

Дзякуючы сухому клімату, некаторыя вялізныя вульканы ў 6.000 м. вышыні ня маюць вечнага сьнегу. На поўначы краіны на гары Ілімані сьнегавая мяжа ляжыць на вышыні 5.000 м. н. р. м.

І ў пуне і на ўзьбярэжжы расьліннасьць вельмі рэдкая і бедная. Затое ўсходні схіл Кордыльер, павярнуты ў бок Амазонскай нізіны, адзначаецца вялікай колькасьцю ападкаў, багатай лясной расьліннасьцю і жывёльнасьцю бразільскага тыпу. На ўзьбярэжжы і ў пуне тыповымі жывёламі зьяўляюцца вікунья на поўначы і гуанако на поўдні з сям'і лям, далей шыншыля, кондар і іншыя андыскія жывёлы.

Мал. 169. Крайвід каля Аконкагуа.

Люднасьць краіны складаецца пераважна з індзейцаў племя аймара. Гэта здаўна культурнае, здольнае племя, якое карысталася асаблівымі правамі ў даўнай дзяржаве інкаў. На астравах возера Тытыкакі захаваліся руіны вялізных будынкаў, пабудаваных у часы інкаў продкамі тубыльцаў. Цяпер індзейцы сільна перамяшаліся з белымі. Найгусьцей залюднена Болівійская пуна, дзе насельнікі займаюцца пераважна нетракапальнай прамысловасьцю. Адтуль вывозяць многа цыны, цынку, серабра. Земляробства задавальняе мясцовыя патрэбы толькі на поўначы каля возера Тытыкака. Там спрадвеку сеюць кіяхі, бульбу, лебяду-квіноа, гадуюць лям і пасяля прыходу эўропэйцаў яшчэ авечак.

На ўсходніх схілах здабываюць каўчук, саджаюць каву, цукровую трысьціну, бананы, ананасы. На паўднёвым усходзе, дзе клімат ня вельмі гарачы, сеюць пшаніцу, люцэрну, кіяхі, гадуюць быдла, авечак, аслоў, коняй і коз.

На захадзе, каля берагу Вялікага акіяну жыве досыць многа белых, якія там займаюцца здабываньнем салетры і гандлем.

Палітычна краіна падзелена паміж чатырма рэспублікамі. На паўночных ускрайках невялікія куточки належаць да Пэруанскай рэспублікі; Атакама і ўзьбярэжжа ўваходзяць у склад, галоўным чынам, рэспублікі Чылі; паўднёва-ўсходні куток складае два штаты і адну тэрыторыю Аргентынскай фэдэрацыйнай рэспублікі. Што датыча да Болівійскай пуні і большай часткі ўсходніх схілаў Кордыльер, дык там утварылася самастойная рэспубліка Болівія, да якой, апроч таго, належаць вялікія прасторы Амазонскай нізіны і раўніны Чако на ўсход ад Кордыльер.

Ня маючы сваёй уласнай прыстані на беразе мора, Болівія вывозіць свае тавары праз чылійскія і пэруанскія прыстані. Сярод дзяржаў Паўднёвай Амэрыкі Болівія зьяўляецца адной з самых адсталых і паводле свайго эаэномічнага становішча, і паводле культуры сваіх насельнікаў.

Найвялікшы горад Болівіі—*Ляпас* (107.000 насельн.) ляжыць у ваколіцах возера Тытыкака.

На ўзьбярэжжы, у Паўночным Чылі, найвялікшыя месцы—*Іквіквэ* (43.000 насельн.) і *Антофагаста* (52.000 насельн.), якія вывозяць многа салетры ў Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі і ў Ангельшчыну.

Сярэдняе Чылі.

На поўдзень ад вялізнай гары Аконкагуа паўзьбярэжная паласа каля Вялікага акіяну адзначаецца тыповым падзваротнікавым кліматам. Лета там сухое і гарачае, зіма дажджыстая, цёплая (у горадзе Сант-Яго сярэдня гадавая тэмпература $+13,5^{\circ}$, сярэдня самага цёплага мясяца $+20,1^{\circ}$, самага халоднага $+7,6^{\circ}$). Зразумела, што на высокіх горах клімат многа халаднейшы. На поўначы на вышыні 4.000 м. н. р. м. ляжыць вечны сьнег; на поўдні сьнегавая мяжа ляжыць ужо толькі на 1.700 мэтраў вышэй роўня мора.

Галоўны горны ланцуг цягнецца ад Аконкагуа на поўдзень па ўсходняй частцы краіны; каля самага берагу Вялікага акіяну праходзіць другі многа ніжэйшы ланцуг Паўзьбярэжных Кордыльер. Чым далей на поўдзень, тым радзей сустракаюцца вялізныя горы, падобныя да Аконкагуа, але дзякуючы таму, што на поўдні клімат халаднейшы, там часцей трапляюцца горы, пакрытыя вечным сьнегам.

Паміж Паўзьбярэжнымі Кордыльерамі і галоўным ланцугом цягнецца шырокая пралоўжная Чылійская даліна, пакрытая ўрадлівай глебай. Большая частка гэтай даліны ўзорана і зроблена багатай ні-

вай, на якой расьце эўропэйскае збожжа. Наагул Чылійская даліна вельмі падобна да Эўропы. Нават пустазелье на полі—тыя-ж васількі, дзьмухаўкі, куколь, што пашыраны і на Беларусі і наагул усюды ў Эўропе. Часта трапляюцца перасаджаныя сюды з Эўропы купрэсы і дубы, таксама перанесеныя з Аўстраліі эўкаліпты і каліфорнскія сэкові. Па горных схілах захаваліся і мясцовыя лясы, складзеныя з вечназялёных букаў і араўкары (гл. мал. 170).

Насельнікі краіны пераважна эўропэйскага паходжання. Гэта, галоўным чынам, патомкі перасяленцаў з Гішпаніі. Яны гавораць пагішпанску, трымаюцца гішпанскіх звычаяў, гарады іх маюць старагішпанскі выгляд. На поўдні краіны захаваліся і тубыльцы—індзейскае племя араўканцы. Араўканцы да прыходу эўропэйцаў займаліся паля-

Мал. 170. Лес араўкары у Сярэднім Чылі.

ваньнем і земляробствам, засявалі кіяхі, бульбу, бабы, трымалі свойскіх гуанако. Цяпер яны сеюць пераважна ячмень, гарох, саджаюць яблыні, гадуюць быдла, авечкі, коні.

Земляробства зьяўляецца галоўным заняткам і ў белых. На поўначы галоўнымі культурнымі расьлінамі зьяўляюцца кіяхі, вінаграднік, табак; у сярэдзіне краіны галоўным збожжам трэба лічыць пшаніцу; на поўдні важную ролю граюць жыта, авёс, ячмень.

Гадоўля жывёлы найвялікшую вагу набывае ў горах, дзе земляробства немагчыма.

Побач з разьвіцьцём сельскай гаспадаркі разьвіваецца і нетракавальная прамысловасьць, якая дае галоўныя продукты вывазу. Асабліва многа ў краіне медзі, якую вывозяць у Злучаныя Штаты і ў

Эўропу. Апрача гэтага, тут даволі многа каменнага вугалю і жалеза. У зьвязку з гэтым пачынае разьвівацца і апрацоўчая прамысловасьць. Наагул гаспадарка ў краіне стаіць добра, а паводле культуры гэта адзін з найболей перадавых куткоў Паўднёвай Амэрыкі. Краіна зьяўляецца эаномічным і культурным ядром рэспублікі Чылі, да якой належаць уся вузкая паласа ўзьбярэжжа Вялікага акіяну ад граніц Пэру да рогу Горн. На краіну прыпадае толькі $\frac{1}{3}$ усёй прасторы рэспублікі, але затое тут жыве $\frac{6}{7}$ чылійскай люднасьці.

Чылійская рэспубліка ўваходзіць у склад саюзу „АВС“ і разам з Аргентынай і Бразыліяй зьяўляецца важнай процівагай імкненьню вялікіх дзяржаў захапіць у свае рукі эаномічнае панаваньне ў Паўднёвай Амэрыцы. На чале Чылійскай рэспублікі стаяць буржуазныя партыі, але работнікі, занятыя нетракапальнымі промысламі, гуртуюцца навокала чылійскай камуністычнай партыі, змагаюцца з капіталістамі, дабіваюцца ўлады і падтрымліваюць сувязь з Камуністычным Інтэрнацыяналам. Профэсыянальныя арганізацыі работнікаў таксама прызнаюць канечную патрэбу клясавай барацьбы і ўваходзяць у склад Чырвонага Профінтэрну.

Сталіца Чылі—горад *Сант-Яго*—налічвае 507.000 насельн. Гэта стара-гішпанскі горад з важнейшымі школамі і галоўнымі дзяржаўнымі ўстановамі рэспублікі.

Найважнейшая прыстань—*Вальпараісо* (182.000 насельн.)—зьяўляецца бойкім гандлёвым асяродкам.

Паўднёвае Чылі.

Каля 42° паўднёвай шырыні Паўзьбярэжныя Кордыльеры Сярэдняга Чылі замяняюцца шэрагам астравоў, аддзеленых адзін ад аднаго вузкімі і шырокімі морскімі пратокамі. Таксама і прадоўжная Чылійская даліна замяняецца шырокай пратокай, якая аддзяляе ад кантынэнта гэты астраўны ланцуг. Галоўны ланцуг, такім чынам, робіцца паўзьбярэжным і цягнецца каля берагу Вялікага акіяну аж да самага паўднёвага канца Паўднёвай Амэрыкі, дзе яму загараджвае дарогу вузкая Магальянава пратока. Працяг Кордыльер ляжыць ужо па той бок Магальянавай пратокі на востраве Агнёвая Зямля, каля якога раскідана шмат драбнейшых астраўкоў.

У гэтай, самай паўднёвай частцы Кордыльерскага горнага ўкладу, сьнегавая мяжа зьніжаецца да вышыні 900 м. н. р. м., а дзеля гэтага тут нават нявысокія горы пакрыты вечным сьнегам. З сьнягоў утвараюцца ледавікі, якія спаўзаюць месцам беспасрэдна ў мора.

Клімат гэтай краіны халаднаваты і вельмі вільгатны. Тут пераважаюць заходнія вятры, якія заўсёды прыносяць з мора хмарнае, вільгатнае надвор'е. Лета тут асабліва вільгатнае, халаднае, зіма безмарозная, дажджыстая, але трохі сушэйшая. Сярэдняя гадавая тэмпература на поўдні краіны, каля рогу Горн +5,6°, пры +7,2° у самым цёплым месяцы і +3,2° у самым халадным. Ападкаў там 1.510 м.м.

Уся краіна пакрыта густымі і непраходнымі лясамі, складзенымі пераважна з цяністых букаў, з якіх адны заўсёды застаюцца зялёнымі, а другія трацяць лісьце на зіму. (Успомні, калі ў паўднёвай поўкулі зіма).

Мясцовыя насельнікі—нізкарослыя індзейцы з племя пэшэрэх або агняземцы вандруюць па лясох, плаваюць на чаўнох па пратоках, ловяць рыбу і нэрпы, ходзяць блізка што голыя, ня глядзячы на дождж і холад.

Земляробства тут дае вельмі малую карысьць. Дасьпяваюць хіба толькі ячмень, авёс і бульба, але гэтым займаюцца, галоўным чынам, белыя, якіх тут вельмі мала. Сярод паселішчаў толькі прыстань *Пунта-Арэнас* мае некаторае значэньне, бо ляжыць на Магальянавай пратоцы, на дарозе караблёў, якія аб'яжджаюць навокала Паўднёвую Амэрыку.

У зьвязку з адчыненнем Панамскага каналу і скарачэньнем круга-амэрыканскага параводства гэтая прыстань траціць сваё значэньне.

Мал. 171. Магальянава пратока.

Паўночна-заходняя частка востраву Агнёвая Зямля, адгароджаная Кордыльерамі ад заходніх вятроў, паводле сваёй прыроды адрозніваецца ад рэшты краіны. Гэта плоская, досыць сухая раўніна, пакрытая ўбогай травой і залюдненая высокімі індзейцамі племя онас. Цяпер онасаў засталася мала. Калі на Агнёвую зямлю белыя прывезьлі авечак, онасы, як паляўнічыя, пачалі паляваць іх, назваўшы незнаёмага зьвера белым гуанако.

На паўднёвы ўсход ад Агнёвай Зямлі ў Атлянтычным акіяне ляжаць *Фальклэндскія астравы*, пакрытыя зморшчавымі гарамі. Клімат

гэтых астравоў морскі, дажджысты, досыць халодны. Часта бываюць буры. Лясоў там няма; расьліннасьць складаецца з траў і нізкіх кустоў вярбы ды бярозы. Цікаўная мясцовая расьліна тусок (*Dactylis coespitosa*) ідзе на корм авечкам і на апал. Належаць астравы да Ангельшчыны.

Патагонія.

На ўсход ад Кордыльер Паўднёвага Чылі, уздоўж берагоў Атлянтыкі распасьціраецца досыць шырокая, месцам узгоркаватая ступеньчатая раўніна—Патагонія. На захадзе, каля Кордыльер—гэта досыць высокае плоскаўзвышша (каля 800 м. н. р. м.), на ўсход яно прыступкамі зьніжаецца (і абруў над Атлянтыкай падываецца толькі на 100—200 мэтраў).

З захаду на ўсход па гэтай краіне працякаюць досыць вялікія, хаця і небагатыя вадой рэкі (Колёрадо, Рыо-Нэгро, Чубут, Санта-Крус).

Кордыльеры засланяюць Патагонію ад вільгатных заходніх вятроў, і клімат краіны сухі з досыць гарачым летам і халаднаватай зімой. Паводле сваёй расьліннасьці гэта сухі стэп, на якім пучкамі расьце трава ды шэралісныя кусты. Па гэтым стэпе пасьвяцца гуанако і амэрыканскі штравус—рэя.

Насельнікі краіны належаць да індзейскага племя тэхуэльчаў або патагонцаў. Гэта здаровыя, моцныя людзі, якія лічацца найвышэйшым племенем на зямлі (сярэдні рост іх дасягае 180 сантым.). Яны займаюцца паляваньнем і гадоўляй быдла, авечак і коняў. Верхам яны ганяюцца за гуанако або рэяй з асаблівай зброяй „боля“. Гэта—вяроўка з цяжкімі кулямі на канцы. Патагонцы лоўка кідаюць яе на жывёлу, прычым кулі абкручваюцца навокала яе шы і жывёла падае (гл. мал. 172).

Патагонія ўваходзіць у склад Аргентынскай рэспублікі і падзяляецца на некалькі асобных тэрыторый.

Ляпляцкі край.

Паміж Кордыльерамі, Патагоніяй і Бразыльскім узвышшам ляжыць вялікая пераважна, раўнінная старонка, якую можна лічыць краем пераходным паміж гарачай—Паўночна-ўсходняй і мернай—Паўднёва-заходняй палосамі Паўднёвай Амэрыкі.

Большая частка гэтага краю ляжыць у вадазборы Ляпляты, а дзеля гэтага яму даюць назоў Ляпляцкага краю.

Тры галоўныя ракі, з якіх складаецца Ляплята—Парана, яе прытока Парагвай і Уругвай,—пачынаюцца на Бразыльскім узвышшы. Парана пачынаецца ўва Ўсходняй Бразыліі, цячэ па скалах Паўднёвай Бразыліі, утварае шмат парогаў і нарэшце выбягае на нізіну, дзе злучаецца з Парагваем, зварочвае на поўдзень і павольна нясе сваю вадку ў сваё лейкавае вусьце—у Ляплату. Парагвай пачынаецца ў Сярэдняй Бразыліі і плыве на поўдзень па заходняй мяжы Бразыльскага ўзвыш-

ша. Правы бераг яго нізкі, уздоўж левага берагу ўздымаюцца нявысокія скалаватыя ўзгоркі Бразыльскага ўзвышша. Парагвай адзначаецца павальнейшым цячэннем, чымся Верхняя Парана, і хаця вады ў ім меней, але для паражодства ён зьяўляецца болей выгодным. Уругвай пачынаецца ў Паўднёвай Бразыліі, сваёй шпаркасьцю і парогамі нагадвае вышнівіну Параны.

Паводле паверхні Ляпляцкую старонку можна падзяліць на тры часткі: на захадзе, каля Кордыльер Сярэдняга Чылі падымаюцца так званыя *Антыкордыльеры*, сухія гранітныя і гнейсавыя ўзвышшы, пакрытыя адломкамі скал і саланчакамі. Далей на ўсход, пасярэдзіне краю, з поўначы на поўдзень уздоўж правага берагу Парагвая і ніжняй Параны аж да Ляплаты і Патагоніі цягнецца шырокая, роўная нізіна. Паўночная яе частка мае назву *Чако*, паўднёвая завецца *Пампай* або *Пампасамі* і пакрыта ўраджайнай чорназемнай глебай. На ўсход ад

Мал. 172. Патагонцы на паляванні.

лініі Парагвай—Ніжняя Парана ляжыць узгоркаватая раўніна, якую можна лічыць за крайнія адгор'і Бразыльскага ўзвышша. Падгрунце там складаецца з такіх самых скал, якія мы бачылі ў Бразыліі.

Клімат Ляпляцкага краю наагул можна назваць мерна-цёплым з значнай розніцай паміж зімой і летам. Даждзы тут выліваюцца пераважна ўлетку і пры гэтым у значнай колькасці. Найгарачэйшымі куточкамі краю зьяўляюцца паўночна-ўсходнія ўскрайкі; на захад і на поўдзень ляжаць мясцовасці з ніжэйшай сярэдняй тэмпературай і з меншай колькасцю ападкаў.

На ўсход ад ракі Парагвай клімат можа лічыцца зваротніковым, падобным да Бразыльскага. Сярэдняя тэмпература году там перавышае $+20^{\circ}$, лета вільгатнае і гарачае, узміку сухі і халодны вецер, так

званы пампэро, прыносяць з паўдня халоднае паветра. Ападкаў там хапае, і з гэтай прычыны там растуць густыя лясы, у якіх многа пальм і так званай парагвайскай гарбаты. Гэты куток досыць густа залюднены часткай белымі і мяшанцамі, але пераважна індзейскім народам тупі з племя гуарані. Яшчэ ў XVII веку гішпанскія язуіты навучылі тубыльцаў засяваць карысныя расьліны, завезеныя з Старога Сьвету, і залажылі там дзяржаву Парагвай, у якой былі поўнымі гаспадарамі. З 1814 г. Парагвай парваў сувязь з Гішпаніяй і зрабіўся самастойнай рэспублікай, якая была адной з багацейшых у Паўднёвай Амэрыцы. У 1865 г. Парагвай пачаў вайну адначасна з Бразыліяй, Уругваем і Аргентынай. Пасьля гэтай вайны ў Парагваі зусім не засталася здаровых мужчын, гаспадарка заняпала і толькі ў канцы

Мал. 173. Гаўчосы.

мінулага стагодзьдзя пачала адраджацца. Цяпер тут сеюць кіяхі, мань-ёк, з бульбін якога вырабляюць асаблівую муку, цукровую трысьціну, табак, земляныя арэхі. Славяцца тутэйшыя памаранцы, ананасы, бананы, памідоры, пэрсыкі, але галоўным продуктам вывазу зьяўляецца парагвайская гарбата або матэ. Галоўная прыстань па рацэ Парагвай, праз якую вывозяць тутэйшыя продукты—Асунсьён (100.000 насельн.), сталіца Парагвайскай рэспублікі.

На захад ад Парагваю аж да Сярэдніх Кордыльер ляжыць Чако. Клімат там таксама амаль што гарачы, але сушэйшы. Лясы там чаргуюцца з лугавінамі, так што гэты куток можна назваць саванай. Насельнікі Чако складаюцца пераважна з вандроўных індзейцаў, якія займаюцца паляваньнем. Белыя сякуць там дрэвы, асабліва каштоўнае

дрэва—квэбрачо, якое дае матар'ялы, патрэбныя для апрацоўкі скур. Паўночнае Чако належыць да Болівіі, сярэдняя частка—да Парагваю, паўднёвая—да Аргентыны.

У Пампе, у Энтрэ-Рыос (міжрэчча паміж рэкамі Парана і Уругвай) і ў рэспубліцы Уругвай (на ўсход ад ракі Уругвай) клімат мерны. Лета там гарачае, зіма цёплая, вясна сухая, дрэў амаль што няма, і па ўсёй прасторы пануе аднастайны травяны стэп.

У сухую пару стэп пусьцее, сохне і жоўкне, але ў пару дажджоў трава дасягае высокага росту і дае багатую спажыву дамовай жывёле. Насельнікі гэтага стэпу складаюцца амаль што выключна з белых, якія гавораць пераважна пагішпанску, займаюцца гадоўляй жывёлы і земляробствам. Па шырокіх прасторах Пампы жывуць так званыя гаўчосы, смелыя коньнікі, падобныя да каўбояў або льянэросаў. Яшчэ й цяпер у некаторых кутках глухой Пампы гаўчосы не прызнаюць ніякіх законаў, апроч звычаю, ніякіх дакумантаў, апроч пісталета, ніякіх

Мал. 174. Буэнос-Айрэс. Пляц 25 мая.

судзьдзяў, апрача самых сябе. Аднак, у тых частках краіны, што ляжаць каля мора, каля вялікіх рэк і чыгунак, жыццё набывае эўропэйскі адбітак. Дый сярод насельнікаў там, апрача гішпанцаў, многа прадстаўнікоў іншых эўропэйскіх народаў. Там многа перасяленцаў з Італіі, Нямецчыны, Польшчы і Беларусі. Галоўнае багацце краю—вялікія статкі дамовай жывёлы. Асабліва многа тут авечак. Па іх колькасці толькі Аўстралія апырэдзіла Пампу. Але нават і ў Аўстраліі на кожнага насельніка прыпадае меней авечак, як у Уругваі. Па колькасці быдла і коняў вышэй за Пампу стаяць толькі Злучаныя Штаты Паўночнай Амерыкі і СССР.

Зразумела, што галоўнымі прадуктамі вывазу з Пампы і з Уругваю з'яўляюцца прадукты гадоўлі жывёлы: воўна, мяса і скуры. Аднак,

побач з гадоўляй жывёлы, з кожным годам усё большую вагу набывае ральніцтва. Мільёны дзесяцін урадлівага чорназему засяваюцца тут пшаніцай, кіяхамі, люцэрнай, лёнам, ячменем. Кіяхі і люцэрна ідуць на корм жывёле, а пшаніца вывозіцца ў Эўропу. Побач з Злучанымі Штатамі, Канадай і Аўстраліяй, Пампа зьяўляецца адным з важнейшых краёў сьвету, якія кормяць пшаніцай люднасьць земнай кулі.

У травяных стэпах Ляпляцкага краю ўтварыліся дзьве дзяржавы, найболей культурныя ў Паўднёвай Амэрыцы. На левым беразе ракі Уругваю і Ляпллаты знаходзіцца рэспубліка Уругвай, сталіца якой— *Монтэвідэо* (362.000 насельн.)—ляжыць на левым беразе Ляпллаты і зьяўляецца вялікім горадам эўропэйскага тыпу.

Пампа зьяўляецца ядром і асяродкам Аргентынскай рэспублікі. Гэта—фэдэрацыйная рэспубліка з такім-жа дзяржаўным ладам, які пануе ў Злучаных Штатах, Мэхіцы і Бразыліі. Сталіца Аргентыны—горад *Буэнос-Айрэс* ляжыць пры вусьці Параны і зьяўляецца найвялікшым горадам Паўднёвай Амэрыкі (1.674.000 насельн.). На вуліцах гэтага гораду можна спаткаць прадстаўнікоў ад усіх народаў Эўропы і Амэрыкі. Прамысловае значэньне гораду грунтуецца на апрацоўцы прадуктаў пампаскай сельскай гаспадаркі. Тут многа млыноў, фабрык марожанага мяса і мяснога экстракту. Работнікі гэтых прадпрыемстваў стаяць на чале профэсыянальнага і політычнага работніцкага руху рэспублікі. Злучыўшыся ў шэрагах соцыялістычнай партыі, яны стараліся змагацца з капіталістамі і буржуазнымі партыямі. Аднак кіраўнікі соцыялістычнай партыі не апраўдалі надзей пролетарыату, і ў зьвязку з гэтым перадавыя работнікі залажылі новую камуністычную партыю, якая падтрымлівае сувязь з РКП і III Інтэрнацыяналам.

Другі па велічыні горад Аргентыны—*Росарыо* (234.000 насельн.)—ляжыць на Паране многа вышэй сталіцы, але і туды па рацэ могуць даплываць морскія караблі. Такім чынам, Росарыо мае значэньне морскай прыстані і бойка гандлюе жывёлай і збожжам.

Да Аргентынскай рэспублікі належаць і Антыкордыльеры, якія адзначаюцца сухім кліматам, пакрыты сухім стэпам з калючым хмызьняком—чаньярам і саланчакамі. Пры штучным абвадненьні там сеюць кіяхі, люцэрну, цукровую трысьціну, пшаніцу і вінаграднік. Апрача таго, там пашыраны нетракапальныя промыслы. Там вельмі многа солі, ёсьць серка, медзь, золата, маляхіт, жалеза, нікель і серабро. Антыкордыльеры залюднены белымі раней за Пампу, і індзейцаў там таксама даўно няма, але сухасьць клімату і саланчаковая глеба перашкаджалі там згушчэньню люднасьці. Аднак цяпер і там ёсьць значныя гарады, напрыклад, *Кордоба* (156.000 насельнікаў), на граніцы з Пампай.

АУСТРАЛІЯ.

Палажэньне і велічыня.

Адасоблена ад Старога і Новага контынэнтаў у паўднёвай поўкулі, паміж Вялікім і Індыйскім акіянамі ляжыць найменшы з усіх контынэнтаў—Аўстралія. Гэта як-бы паўднёва-ўсходні працяг Азіі, аддзелены ад яе глыбокім Аўстралійскім морам, па якім нібы-та насеены многалічныя астравы (Зондзія, Молюкскія, Новая Гвінэя). На поўнач ад Аўстраліі цягнецца вузкі і востры выступ—Іорскі поўвостраў, а побач з ім, у паўночны бераг Аўстраліі ўразаецца шырокая морская затока—Карпэнтарыя. Аднак, наагул, берагі Аўстраліі мала зрэзаны морам. Сваімі берагамі Аўстралія нагадвае Афрыку або Паўднёвую Амэрыку. На паўднёвым захадзе ў Аўстралію ўдаецца ад Індыйскага акіяну яшчэ адна шырокая, так званая Аўстралійская затока, але яна зусім не адмяжована ад акіяну. З паўдня Аўстралія аддзелена шырокай Басавай пратокай ад востраву Тасманіі, якая даўней была звязана з Аўстраліяй і да цяперашняга часу паводле сваёй прыроды вельмі падобна да Аўстралійскага контынэнту.

(Адшукай на карце Аўстралію, Тасманію і ўсе моры, затокі і пратокі, пералічаныя вышэй. Азнач географічную шырыню і даўжыню Аўстраліі).

Аўстралійскі контынэнт абымае прастору трохі болей, як у 7 з паловай мільёнаў квадратных кілёмэтраў, а Тасманія мае ў сабе трохкі больш за 67 тыс. кв. клм.).

(Параўнай прастору Аўстраліі з прастораю Азіі, Амэрыкі).

Гісторыя дасьледваньня.

Аўстралію часамі завуць Найноўшым контынэнтам, бо яе эўропэйцы ня ведалі нават і тады, калі ўжо была вынайздзена і досыць добра абсьледвана Амэрыка. Ужо Магальян аб'ехаў навокала сьвету, але Аўстралія заставалася яшчэ неведомай.

Першыя з эўропэйскіх падарожнікаў, якім пашанцавала дасягнуць берагоў Аўстралійскага контынэнту, былі голяндцы, якія назвалі сучасную Аўстралію Новай Голяндцыяй. Падарожнік Абэль Тасман у XVII веку даплыў да берагоў Заходняй Аўстраліі і нават дабраўся да востр. Тасманіі, якую лічыў часткай контынэнту. Аднак яму ня прышлося аб'ехаць

Аўстраліі навокала. Пасьля яго эўропэйцы яшчэ думалі, што Аўстралія цягнецца далёка на ўсход і на поўдзень, што яна злучана з Агнёвай Зямлёй, якую вынашоў яшчэ Магальян, і дасягае да паўднёвага канца-восься. Эўропэйцы амаль што ня ведалі пра падарожжы і вынаходкі Тасмана, і ў канцы XVIII веку новы слаўны падарожнік—ангелец Кук як-бы занова вынашоў Аўстралію, добра абсьледваў яе ўсходнія берагі і даў ёй, што гэта зусім асобны контынэнт, аддзелены ад паўднёвага канцавосься і ад Агнёвай Зямлі шырокімі прасторами акіянаў. Ад гэтага часу эўропэйцы наагул і асабліва ангельцы пачалі цікавіцца Аўстраліяй; там пачалі закладацца ангельскія колёніі, у якіх спачатку жылі пераважна злачынцы, высланыя з Эўропы. Затым у хуткім часе ў Аўстралію пачалі насяджаць і вольныя колёністыя. Аднак, эўропэйцы доўга не асьмелываліся пранікнуць у глыб контынэнту і жылі каля берагоў. Толькі ў 1862 годзе падарожнік Стюарт перашоў цераз увесь контынэнт Аўстраліі, перарэзаўшы аўстралійскую пустыню з паўдня на поўнач. Нават і цяпер, калі Аўстралія зрабілася аднэй з важнейшых ангельскіх колёній, ня гледзячы на сыстэматычную працу мясцовых вучоных, унутраная частка контынэнту яшчэ мала дасьледвана.

Паверхня й рэкі.

Паводле будовы сваёй паверхні Аўстралія трохі падобна да Афрыкі. Гэта таксама вялізная раўніна, на якой пласты земных парод ляжаць роўна, паземна. Месцам, галоўным чынам, на захадзе, гэта досыць высокае плоскаўзвышша, паднятае на 200—400 мэтраў над роўнем мора. На гэтым плоскаўзвышшы раскіданы плоскаверхія адзінокія горы-сьведкі. Ёх завуць так дзеля таго, што яны зьяўляюцца сьведкамі тых часоў, калі ўся гэтая краіна была такой высокай, як яны. Побач з імі земная кара размыта і зьніжана, а яны яшчэ стаяць і чакаюць таго моманту, калі пад уплывам выпятрэньня і яны рассыпацца, спархнеюць. Месцам, галоўным чынам, у васьродку і на паўдні Аўстраліі, плоскаўзвышша пераходзіць у нізіну.

Прыблізна пасярэдзіне контынэнту, але бліжэй да паўднёвага берагу знаходзіцца зусім нізкі край, часткі якога ляжаць нават ніжэй роўня мора. Гэта раён бясстокавых азёр, сярод якіх выдаецца сваёй велічынёй возера Эйр. У гэтых азёрах вада салёная, а часам вады і зусім ня бывае і застаецца толькі салёная грязь. Часамі, пасьля дажджоў, у гэтых азёрах ўліваюць сваю ваду часовыя рэкі, якія там завуцца „крыкамі“. Найвялікшы з гэтых „крыкаў“, Купэр-Крык, часамі нясе ваду ў возера Эйр.

На ўсход ад катліны бясстокавых азёр і крыкаў распасціраецца шырокая нізіна, якая патроху павышаецца на ўсход у бок Вялікага акіяну. Па гэтай нізіне на захад і паўднёвы захад зьбягаюць галоўныя аўстралійскія рэкі: Мэрэй і яго прытокі Мэрэмбыджы і Дарлінг. Гэтыя рэкі пачынаюцца ў горах каля ўсходняга берагу Аўстраліі. Найдаўжэй-

шы з іх Дарлінг, але па ім параходы могуць плысці толькі ў даждыстую пару, а ў час паўднёвай зімы ён робіцца вельмі мелкім. Найболей вады ў Мэрэі. Досыць многа вады маюць і тыя рэкі, што цякуць на поўнач па нізіне ў затоку Карпэнтарыю.

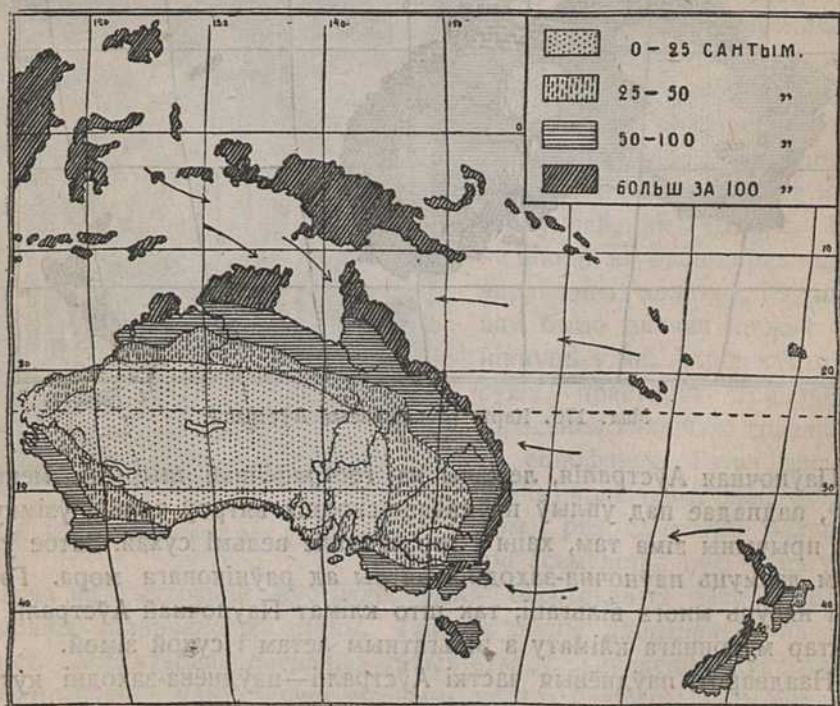
Удоўж усходняга берагу Аўстраліі ад поўвостраву Ёрк да крайняга паўднёва-ўсходу цягнецца вузкая паласа гор, якія завуцца Аўстралійскімі Кордыльерамі. Гэтыя горы строма абрываюцца ў бок мора на ўсход і адхонна, павольна зніжаюцца на захад у бок нізіны, якая ляжыць па рэках Дарлінгу і Мэрэю.

Гэта даўныя горныя зморшчы, утвораныя ў першыя часы жыцця на зямлі, зруйнаваныя многавяковым выпятрэньнем і размываньнем, пакрытыя паземнымі пластамі пазьнейшых эпох. Наагул, гэта нявысокія горы, але маладступныя. Найвялікшай вышыні дасягае тая частка Аўстралійскіх Кордыльер, якая ляжыць на крайнім паўднёвым усходзе і вядома пад назовам Аўстралійскіх Альп. Найвышэйшы пункт гэтых гор—гара Таўнсэнд мае 2.400 мэтраў вышыні над роўнем мора

(Параўнай з вышынёй найвялікшых гор Афрыкі, Азіі і Амэрыкі).

На поўнач ад Аўстралійскіх Альп цягнуцца ўдоўж берагу так званыя Блакітныя горы.

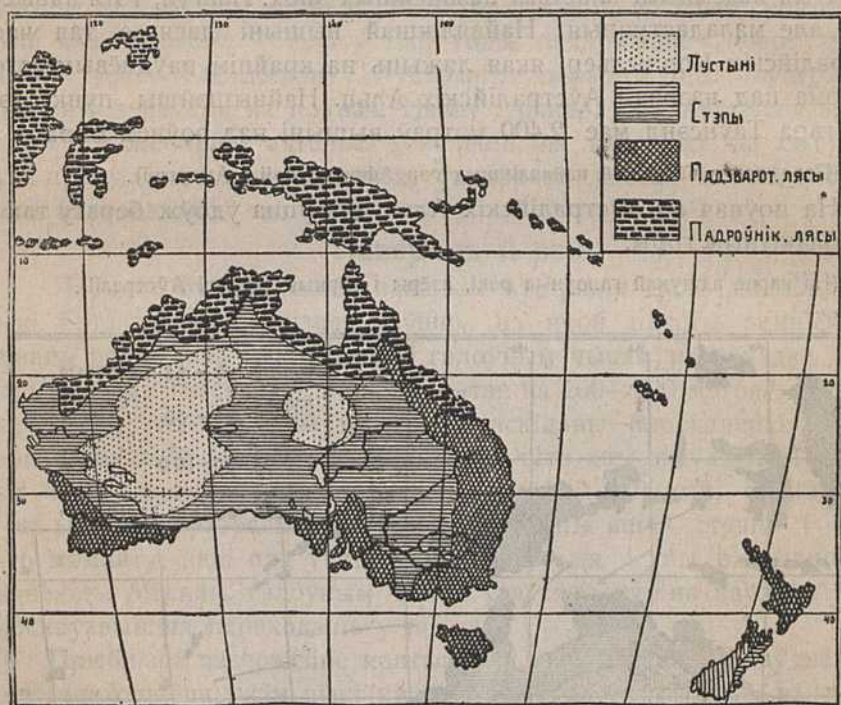
(На карце адшукай галоўныя рэкі, азёры і горныя ланцугі Аўстраліі).

Мал. 175. Карта разьмеркаваньня ападкаў па тэрыторыі Аўстраліі.

Клімат.

Лежачы ў Паўднёвай поўкулі, Аўстралія мае поры году, адваротныя нашым. Лета там прыпадае на сьнежань, студзень і люты, зіма—на чэрвень, ліпень і жнівень. Большая частка Аўстраліі ляжыць на географічнай шырыні 20—30°, дзе ў працягу ўсяго году бязупынна дзьме паўднёва-ўсходні пасат. Толькі на ўсходзе, падыхаючыся па схілах Аўстралійскіх Кордыльер, гэты вецер прыносіць ападкаі. Пераваліўшы цераз горы, ён, і без таго сухі, робіцца яшчэ сушэйшым, і ў зьвязку з гэтым большая частка Аўстраліі мае надзвычайна сухі бяздожджны клімат. Сярэдняя і большая частка Заходняй Аўстраліі маюць характар вялікай пустыні, падобнай да Сахары і Аравіі.

Мал. 176. Карта расьліннасьці Аўстраліі.

Паўночная Аўстралія, лежачы на географічнай шырыні, меншай за 20°, падпадае пад уплыў паўднёва-ўсходніх вятроў толькі ўзімку. З гэтай прычыны зіма там, хаця і гарачая, але вельмі сухая. Затое ўлетку там дзьмуць паўночна-заходнія вятры ад раўніковага мора. Гэтыя вятры нясуць многа вільгаці, так што клімат Паўночнай Аўстраліі мае характар мусоннага клімату з вільгатным летам і сухой зімой.

Наадварот, паўднёвая частка Аўстраліі—паўднёва-заходні куток і ўсходняе ўзьбярэжжа Аўстралійскае затокі—падпадаюць пад уплывы пасатаў толькі ўлетку. Там пануе падзваротнікавы клімат з мяккай вільгатнай зімой і сухім гарачым летам.

Нарэшце, паўднёва-ўсходняе ўзбярэжжа, адгароджанае Аўстралійскімі Альпамі і Блакітнымі горамаі, адзначаецца вялікай колькасцю ападкаў і найболей прыемным мерна-цёплым кліматам. Лета там вільгатнае, цёплае, зіма сушэйшая, але таксама не халодная. Маразоў і там амаль што ніколі ня бывае.

(Сярэдняя гадавая тэмпература ў горадзе Сідні $+16,6^{\circ}$, сярэдняя студзені $+21,4^{\circ}$, ліпня $+10,9^{\circ}$ найвышэйшая тэмпература дасягае $+37,8^{\circ}$, найніжэйшая $+3,8^{\circ}$. Ападкаў там выліваецца 1.265 мм.).

Тасманія мае памяркоўны клімат, падобны да клімату Заходняе Эўропы. Снег, аднак, і там бывае рэдка і толькі ў горах ляжыць да сярэдзіны лета.

Расьліннасьць.

У залежнасьці ад асаблівасьцяў клімату большая частка Сярэдняй і Заходняй Аўстраліі пазбаўлена лесу. Вялікая Аўстралійская пустыня месцам зусім пазбаўлена расьліннасьці, але ўсё-ж такі не ў такой меры, як Сахара. Тыловыя пескавыя пустыні сустракаюцца, галоўным чынам,

на захадзе. У васьродку часцей трапляецца калючы сухалюбны хмызьняк, так званы *скруб* або *скрэб*. Нізкія кусты шараватых эўкаліптаў і акацыў ствараюць густую непраходную чашчу, праз якую праехаць трудней, як праз пустыню. З гэтай прычыны Аўстралійская пустыня аказалася нават меней даступнай, як Сахара. Праз яе ніколі ня было пракладзена караваных шляхоў, і эўропэйцам было значна цяжэй пранікнуць у яе. Апроч кустоў, па сухіх прасторах трапляюцца зарасьнікі калючага травяністага спініфэксу. Гэтая расьліна сваймі калючкамі рэжа ногі коням і рве вопратку чалавека, які асьмеліцца пусьціцца ў па-

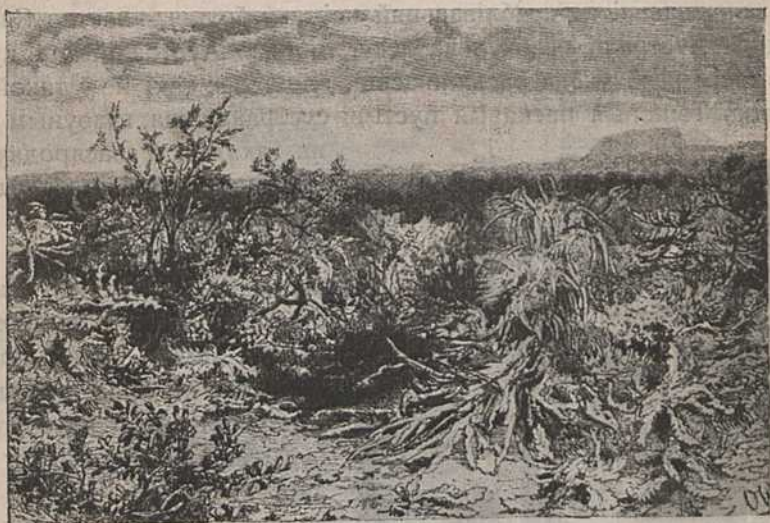
Мал. 177. Эўкаліптавы лес у Аўстраліі.

дарожжа па Ўнутраной Аўстраліі. Каля бясстокавых азёр і крыкаў пашыраны саланчаковыя стэпы. Такія-ж стэпы пашыраны і па рацэ Дарлінг. Характэрнай расьлінай гэтых стэпаў зьяўляецца куст лябедніка (атрыплекс), мяккі, з сіня-зялёнымі лістамі, улюбёны корм вялізных статкаў авечак.

На паўднёвым усходзе Аўстраліі, у вадазборы Мэрэя пустыня, скрэб і саланчакі замяняюцца травянымі стэпамі. У час дажджоў гэтая краіна, бурая і голая ў сухую пару, робіцца прыгожым зялёным дываном, пакрытым рознастайнымі пярэстымі краскамі.

На ўскрайках бязьлеснай сярэдзіны Аўстраліі расьліннасьць багачэйшая. Паўднёва-заходні падзваротнікавы куток Аўстраліі мае вечназялёную куставую расьліннасьць міжземнаморскага тыпу. Агульны выгляд тамтэйшай расьліннасьці нагадвае Паўднёвую Эўропу, Каліфорнію або Сярэдняе Чылі, але расьліны гэтага краю зусім іншыя і належаць да такіх сем'яў і радоў, якія ў большасьці выпадкаў нідзе болей не сустракаюцца.

Асабліва характэрны для гэтага кутка вечназялёныя кусты з сям'і ксэротыдый і протэацый. Надзвычайна цікаўная расьліна жоўтасмолка

Мал. 178. Скрэб.

(*Kingia australis*) мае выгляд травы, але дасягае 6-9 м. росту, ідзе на апал і дае смалу. Многа тут вечназялёных міртавых і тыповых для Аўстраліі эўкаліптаў, акацый, казуарын.

Вечназялёныя хмызняк, падобны паводле знадворнага выгляду да паўднёва-эўропэйскіх макісаў, пашыраны ў паўднёвай Аўстраліі на ўсходнім беразе Аўстралійскае затокі.

Вечназялёны лес вельмі высокі і досыць густы, пакрывае толькі ўсходняе ўзбярэжжа і горныя ланцугі Аўстраліі. Галоўнымі расьлінамі гэтага лесу зьяўляюцца надзвычайна высокія (да 150—160 м. вышыні) эўкаліпты з вельмі цвёрдай дрэўнінай, якую вывозяць у Эўропу для тарцовых брукаў эўропэйскіх гарадоў. Апроч таго, там многа ігластых дрэў: араўкарыяў, хвой-дамараў і іншых. У горах вельмі пашыраны букі і асабліва папараці розных гатункаў, у тым ліку дрэўныя.

Чым далей ісьці на поўнач па ўсходнім беразе Аўстраліі, тым болей будзе сустракацца пальм, панданаў, сагаўнікаў і іншых міжзваротнікавых дрэў. Гарачае паўночнае ўзбярэжжа Аўстраліі пакрыта досыць густым міжзваротнікавым лесам, складзеным з такіх расьлін, якія пашыраны на Маляйскім згуртаваньні астравоў. Пальмы, панданы, паўзучая пальма-ліяна і іншыя расьліны гэтага краю дазваляюць далучыць яго да Інда-Маляйскага або Ўсходняга царства флёр. Наадварот, рэшта Аўстраліі выдзяляецца ў асобнае Аўстралійскае царства. Вялікая колькасьць аўстралійскіх расьлін не сустракаецца болей ні ў аднэй

Мал. 179. Зарасьнікі спініфэксу.

частцы сьвету. Такая самабытнасьць аўстралійскай расьліннасьці тлумачыцца тым, што Аўстралія вельмі даўно аддзялілася ад іншых контынэнтаў, і тыя расьліны, якія стварыліся на іншых контынэнтах пасля гэтага аддзяленьня, не маглі пранікнуць у Аўстралію, і наадварот—тыя формы, якія пасьпелі стварыцца ў Аўстраліі, ужо не маглі пашырыцца ў іншых контынэнтах. Чым раней адасобіліся 2 суседнія кавалкі сухазем'я, чым большы час яны жылі паасобку, тым большая заўсёды розьніца ў іх расьліннасьці.

Жывёльнасьць.

Аб гэтым даўным аддзяленьні Аўстраліі ад іншых контынэнтаў сьведчыць і жывёльнасьць гэтае часткі сьвету.

Аўстралія зьяўляецца асобнай зоогеографічнай краінай, і яе жывёлы зусім неподобныя да жывёл іншых краёў. Вышэйшых сысуноў тут амаль што няма, калі ня лічыць сабаку-дінго, кажаноў і мышэй. Затое тут вельмі многа так званых торбачнікаў, г. ё. такіх сысуноў

дзеці якіх раджаюцца недаразьвітымі і ня могуць жыць асобна ад маткі. Матка носіць іх некаторы час у асаблівай торбачцы пад жы-
 том. Калісь такія жывёлы былі

Мал. 180. Папарацевы лес у Тасманіі

пашыраны і ў іншых частках сьвету, але вышэйшыя сысуны аказаліся больш дастасаванымі да жыцця і, пашырыўшыся ў Азіі, Афрыцы і Эўропе, зьнішчылі іх. Толькі ў Амэрыцы захавалася некалькі торбачнікаў. Аўстралія, мусі-быць, адасобілася ад іншых контынэнтаў яшчэ тады, калі на зямлі ня было вышэйшых сысуноў, а калі яны зьявіліся ў Старым і Новым сьвеце, дык на Аўстралію цераз моры і пратокі пранікнуць не маглі. З гэтай прычыны, мусі-быць, Аўстралія і засталася адзіным краем, у якім торбачнікі пануюць да цяперашняга часу. Сярод аўстралійскіх торбачнікаў ёсьць вялікія траваедныя, напрыклад, кангуры, лоўкія скакуны з даўгімі заднімі нагамі; ёсьць і драпежнікі-мясажэры, напр., тасманскі торбачнік-воўк, сапраўды паводле аблічча падобны да звычайнага ваўка, або тасманскі торбачорт, трохі падобны да мядзьведзя.

Апрача торбачнікаў, у Аўстраліі захаваліся вельмі рэдкія сысуны — птушказьверы, напрыклад, цікаўны качадзюб. Гэтыя зьвяркі маюць шэрсць, кормяць дзіцянят малаком, але не раджаюць іх жывымі, а нясуць яйкі, як птушкі. З яечак і вылупляюцца дзіцяняты. Дзюба качадзюба і балонка на пальцах ног дадае яму надзвычайную і сьмешную падобнасьць да качкі (мал. 181).

Мал. 181. Качадзюб

Птушкі Аўстраліі вельмі рознастайныя, але таксама самабытныя. Асабліва многа тут рознастайных папугаяў і галубоў. Чыста аўстралійскімі птушкамі зьяўляюцца чубатыя папугаі-какаду, прыгожая птушка-лера, якая жыве ў

лясох Усходняй Аўстраліі, чорныя лебедзі, падооны да штравуса эму, які жыве па стэпах і саванах і г. д. Сярод аўстралійскіх жывёл чалавек прывучыў службыць сабе толькі сабаку-дынго, але затое эўропэйцы папрывозілі сюды многа эўропэйскай жывёлы, якая цяпер зьяўляецца галоўным багацьцем сучасных насельнікаў Аўстраліі.

Люднасьць.

Губыльцы Аўстраліі належаць да чорнай расы і таксама, як афрыканскія нэгры, маюць даўгі, вузкі, нібы-та сьціснуты з бакоў чэрап. Аднак, валасы іх хвалістыя, як у эўропэйцаў, а не такія скручаныя ў зярняткі, як у нэграў. Мужчыны маюць густую бараду, што таксама адрозьнівае аўстралійцаў ад афрыканскіх нэграў. Паводле сваёй культуры аўстралійскія тубыльцы стаяць вельмі нізка. Свае прылады яны вырабляюць толькі з дрэва, каменя і чарапашынак. Між іншым, яны прыдумалі асаблівую прыладу з цвёрдага дрэва бумаранг. Гэта—крывуля, якая пры кіданні апісвае дугу і вярочаецца пасья ўдару да таго, хто яе кінуў. Агонь аўстралійцы здабывалі трэньнем двух кавалкаў сухога дрэва, жылі ў мяшканьнях, зробленых з галін і прыкрытых карой. Галоўнымі заняткамі іх былі паляваньне, рыбацтва і зьбіраньне ядобных расьлін.

Скарыстаць ураджайнасьць глебы і вялікія падземныя багацьці Аўстраліі тубыльцы ня ўмелі. З гэтай прычыны яны жылі бедна і блізка што не разнажаліся. На вялікай прасторы Аўстралійскага кантынэнту, дзе цяпер багата жыве больш за 5 мільёнаў людзей эўропэйскага паходжэньня, да прыходу белых бадзялася некалькі сот тысяч аўстралійцаў. Баючыся, што размнажэньне прывядзе іх яшчэ да большага ўбоства, аўстралійцы змагаліся з размнажэньнем шляхам забойства некаторых дзяцей, асабліва дзяўчатак. У некаторых кутках было пашырана людаедства.

Калі ў Аўстраліі на лепшых землях Паўднёва-ўсходняга ўзьбярэжжа асталяваліся белыя, становішча аўстралійцаў зрабілася яшчэ

Мал. 182. Тубыльцы Аўстраліі.

горшым. Белья заразілі іх п'янствам і эўропэйскімі хваробамі, ад якіх тубыльцы пачалі выміраць. Месцам эўропэйцы організоўвалі аблавы на аўстралійцаў, як на зьвяроў, і вынішчылі цэлыя пляменьні.

У сучасны момант аўстралійцаў засталася вельмі мала. На землях, залюдненых белымі, яны жывуць на невялічкую пэнсію, якую ім выдае ўрад белых. Большасьць з іх нічога ня робіць, але некаторыя наймаюцца ў пастухі да белых гаспадароў.

Што датыча тубыльцаў Тасманіі, дык яшчэ ў мінулым веку яны вымерлі аканчальна. Затое лік белых у Аўстраліі хутка ўзрастае. У 1901 годзе на контынэнце і на Тасманіі жыло 3.782 тыс. чал., у 1910—4.374 тыс., а ў 1920—5.438 тыс.

Уплыў эўропэйцаў на прыроду.

Пад уплывам эўропэйскай культуры пачала змяняцца нават сама прырода Аўстраліі. Тутэйшыя пароды жывёл перш за ўсё пачалі

зьнікаць: белья павыбівалі ў першую чаргу тых, якія казаліся найболей шкоднымі для гаспадаркі або былі найболей каштоўнымі. Надзвычайнай рэдкасьцю зрабіліся тасманскі воўк-торбачнік і торбачорт, усё меней застаецца і кангураў. Затое павялічыўся лік прывезеных з Эўропы жывёлаў. Раней у дзікіх тубыльцаў быў толькі адзін дамовы зьвер—сабака; цяпер па ўсіх прыгодных на пашу куткох Аўстраліі пасьвяцца дзесяткі мільёнаў авечак, мільёны быдла і коняй, сотні тысяч свіней і іншае эўропэйскае дамовае жывёлы. Эўропэйцы завезьлі сюды трусоў, якія тут здзічэлі і гэтак распладзіліся, што зрабіліся чыстай карай для земля-

Мал. 183. Тубылец з Паўночнай Аўстраліі.

робаў. Захаваць траву і засе́вы ад трусоў так цяжка, што зьнішчэньне трусоў зьяўляецца адным з важнейшых нацыянальных задан няў.

Вераб'і, мышы, трусы, чмялі, пчолы,—усе гэтыя шкодныя або карысныя для чалавека эўропэйскія жывёлы, былі завезены сюды белымі. Між іншым, чмялёў прышлося сюды ўвезьці спецыяльна для апылканьня канюшыны, якая ў Аўстраліі добра расла і красавала, але не давала насеньня да таго часу, пакуль з Эўропы сюды ня прывезьлі чмялёў. Таксама пчол прышлося ўвезьці для апылканьня яблынь.

Пад уплывам эўропэйцаў зьмяняецца і расьліннасьць Аўстраліі. Садовыя дрэвы, вінаграднік, усе гатункі эўропэйскага збожжа і гародніны распаўсюдзіліся па ўсіх даступных для земляробства куткох Найноўшага контынэнту. Нават некаторыя бясплодныя пустынным прасторы, дзякуючы пракопаным у іх сьвідраваным калодзежам і штучнаму абводненьню, месцам зрабіліся раскошнымі садамі ці нівай.

Мал. 184. Жанчыны-тубылі з паўднёвай Аўстраліі.

Толькі Вялікая Пустыня Ўнутраной Аўстраліі застаецца чужой для эўропэйскай культуры. Лясы ўсходняга ўзьбярэжжа, хаця й парадзелі, але яшчэ захавалі свой мясцовы выгляд, асабліва ў паўночнай гарачай паласе Аўстраліі.

Гаспадарка.

Недаступныя для культуры пустыні і нечапаныя лясы займаюць большую частку прасторы Аўстраліі. Люднасьць у гэтай частцы жыве вельмі рэдка і складаецца яшчэ ў значнай меры з тубыльцаў.

Але асяродак гаспадарчага жыцьця Аўстраліі ляжыць ня там, а ў паўднёвых частках контынэнту. Там, спачатку на паўднёвым усходзе, а потым і на паўднёвым захадзе, ангельцы залажылі свае першыя колёніі, у якіх ссылалі злачынцаў.

Разьвіцьцё гэтых колёніі было вельмі марудным да таго часу, пакуль там ня былі вынайзены багатыя паклады золата. Шукаць золата ў Аўстралію паехалі ўжо вольныя перасяленцы з Ангельшчыны, і колёніі ў XIX веку пачалі разьвівацца вельмі хутка. Нават і цяпер

яшчэ, хаця галоўныя золатародныя пяскі і жылы вычарпаны, Аўстралія зьяўляецца трэцяй краінай сьвету паводле колькасьці здабыванага золата (у 1920 г. тут здабыта 1.130.000 унцый, тады як у Афрыцы 9.149.000, а ў Злучаных Штатах 2.476.000). Большую частку аўстралійскага золата дае Паўднёва-Заходняя Аўстралія. Апроч таго, у Аўстраліі аказаліся вялікія запасы медзі, галоўным чынам, у правінцыі Паўднёвай Аўстраліі, волава і серабра—у стэпах правінцыі Нов. Паўдн. Ўэльс, цыны—у Тасманіі і іншых важных падземных багацьцяў. Ёсьць і падземны апал—нафта і каменны вугаль, але далёка не ў такой колькасьці, як у Эўропе і ў Амэрыцы. Як у Каліфорніі, гэтак і ў Аўстраліі, залатныя промыслы толькі прынадзілі перасялёнцаў, але не маглі забяспечыць сталага правільнага разьвіцьця краю. Залатныя промыслы спрыялі разьвіцьцю часовых гарадкоў, якія, аднак, хутка занепадалі пасля таго, як запасы золата вычэрпваліся.

Мал. 185. Авечкі на аўстралійскай фэрме.

Перасяленцы павінны былі шукаць іншых заробаткаў і зьвярнуліся да сельскай гаспадаркі. Асабліва хутка пашыралася ў Аўстраліі гадоўля жывёлы, у першую чаргу гадоўля авечак, для якіх знашлася добрая паша ў бязьмежных стэпах паўднёвага ўсходу. Па колькасьці авечак (каля 90 мільёнаў) Аўстралія займае першае месца сярод усіх краёў сьвету. Гадоўля авечак не вымагае вялікага ліку працоўных рук, а гэта вельмі важна для такога малалюднага краю, як Аўстралія. Па стэпах раскіданы многалічныя станцыі, якія належаць уладаром авечак, так званым скватэрам. На кожнай станцыі ёсьць хата скватэра, халупы для работнікаў, крама і склад воўны. Навокала станцыі вялікія прасторы пашы агароджаны калючым дротам, за якім амаль што

бяз усякага догляду пасьвяцца дзесяткі і сотні тыс. авечак. Стрыгуць авечкі спецыяльнымі паравымі і электрычнымі машынамі.

Урад Аўстраліі імкнецца зьменшыць прасторы зямлі, занятыя скватэрамі, і разьмежаваць зямлю паміж земляробамі. У зьвязку з гэтым у вапошнія часы гадоўля авечак ужо не пашыраецца далей, тады як гадоўля быдла, коняй і свіней патроху пачынае набываць усё большае значэньне, як другарадная галіна сельскай гаспадаркі пры земляробстве. Земляробства пашырана найболей у Паўдн. Аўстраліі, дзе сеюць пшаніцу і саджаюць вінаграднік і савіну, і на поўначы, дзе добра расьце цукровая трысьціна, баваўна, падраўніковыя плады.

Фабрычная прамысловасьць накіравана, галоўным чынам, на апрацоўку produkтаў сельскай гаспадаркі: тут многа гарбарань, фабрык марожанага мяса, свечак і мыла, шмат млыноў, півавараў, цукравараў, кансэрвных фабрык. Фабрыкатаў, напрыклад, тканіны, у Аўстраліі не хапае і іх прывозяць сюды з Эўропы, пераважна з Ангельшчыны і з Амэрыкі.

Вывозяцца з Аўстраліі воўна, золата, мяса, скуры, жывая жывёла, пшаніца, сала, волава, серабро і медзь.

Галоўныя паселішчы і асьвета.

Важнейшыя прыстані, праз якія вывозяцца аўстралійскія тавары: *Сідні* (898.000 насельнікаў у 1921 г.) на паўднёва-ўсходнім беразе, у провінцыі Новы Паўднёвы Уэльс; *Мэльбурн* (784 тыс. насельн.) проціў

Мал. 186. Сідні.

Басавай пратокі, у пров. Вікторыя; *Эдэлэйд* або Адэляіда (225 тыс. насельн.) у пров. Паўднёвая Аўстралія, *Пэрс* (155.000 насельн.) у Паўднёва-Заходняй Аўстраліі і *Брысбэн* (210.000 насельн.) на ўсходнім

беразе, у пров. Куінслэнд. Усе гэтыя гарады, асабліва-ж тры першыя, маюць у поўнай меры эўропэйскі выгляд, у іх знаходзіцца шмат прыгожых палацаў, музэяў, паркаў, бібліотэк.

Як звычайна ў гарадох, пабудованых ангельцамі, асяродкі гарадоў маюць значэньне гандлёвых і адміністрацыйных цэнтраў, у якіх жыццё бурліць у дзень і замірае ў ночы. Банкі, крамы, склады і ўстановы, якія там знаходзяцца, поўны людзьмі ў дзень і пустуюць у ночы. Прыватныя кватэры знаходзяцца на ўскрайках гарадоў, і туды ўвечары выяжджае ўвесь той працоўны люд, што напаўняў асяродкі ў дзень.

У трох найвялікшых гарадох контынэнту, а таксама ў *Гобарце* (52.000 насельн.), галоўным горадзе Тасманіі, ёсць універсітэты, пастаўленыя ня горш універсітэтаў Эўропы.

Мал. 187. Мэльбурн.

Наагул асьвета стаіць у Аўстраліі вельмі добра. У кожным паселішчы, у якім ёсць хаця-б толькі 20 дзяцей, адчынены ўрадавыя школы.

У меншых паселішчах, дзе не набіраецца 20-х дзяцей, дзеці вучацца у так званых рухомах школах, якія ня маюць уласных памяшканьняў. Амаль што паўсюды навучаньне бясплатнае і для ўсіх аба-вязковае. Вучні школ карыстаюцца правам бясплатнага праезду па чыгунках, а бацьком бедных вучняў выдаецца дзяржаўная дапамога.

Дзяржаўны лад.

Аўстралія падзяляецца на 6 асобных провінцый або колёній: 1) Куінслэнд, 2) Новы Паўднёвы Ўэльс, 3) Вікторыя, 4) Паўднёвая Аўстралія з Паўночнай тэрыторыяй, 5) Заходняя Аўстралія і 6) Тасманія. Заложаныя ангельцамі-перасяленцамі ў розныя часы, гэтыя колё-

ніі карыстаюцца шырокім самаўрадам; кожная з іх мае свой сойм, складзены з дзвюх палат: Сэнату і Ніжняй Палаты. У Ніжнюю Палату выбіраць можа кожны грамадзянін і кожная грамадзянка. Кабеты ў Аўстраліі атрымалі права выбару раней, як дзе ў Эўропе. Наагул, Аўстралія належыць да найболей дэмакратычных буржуазных дзяржаў. Ангельскі губарнатар, які стаіць на чале кожнай колёніі, ня можа падпісаць аніводнага дэкрэту без згоды адказнага перад соймам міністра. У 1901 г. ўсе 6 аўстралійскіх колёній аб'ядналіся ў адзіную Аўстралійскую Фэдэрацыю, на чале якой стаіць Саюзна Парлямант, таксама складзены з Сэнату і Палаты Прадстаўнікоў. Ангельскі ўрад назначае генэрал-губарнатара Фэдэрацыі, які фактычна толькі выпאўняе загады Аўстралійскага сойму. Сталіца Фэдэрацыі, спецыяльна пабудаваны гарадок *Канбэра*, лічыцца Саюзнай Акругай, як Вашынгтон у Злучаных Штатах.

Аўстралія мае поўную волю накладаць мыту нават на ангельскія тавары, мае абавязак сама клапаціцца аб абароне сваёй зямлі і наагул фактычна зьяўляецца незалежнай рэспублікай. Сувязь яе з Ангельшчынай грунтуецца, галоўным чынам, на адзінстве нацыянальных, культурных і гандлёвых інтарэсаў. У час вайны Аўстралія, ня маючы офіцыйнага абавязку падтрымліваць Ангельшчыну, пастаўляла, аднак, для вайны проціў немцаў свае добра ўзброеныя вайсковыя аддзелы, бо нямецкі гандаль з Кітаем перашкаджаў разьвіцьцю аўстралійскага гандлю і аслабленьне Нямецчыны было карысным для Аўстраліі.

Работнікі Аўстраліі зарабляюць лепей, як работнікі ў эўропэйскіх дзяржавах, і з эўропэйскага погляду жывуць багата. Аднак, гэта не выключае вострай барацьбы іх з буржуазіяй. Большасьць з іх, у тым ліку работнікі-стрыгуны авечак і парабкі на фэрмах, злучаны ў адну вялікую арганізацыю „Саюз аўстралійскіх работнікаў“. Побач з гэтым, аўстралійскія работнікі трымаюцца Аўстралійскай Работніцкай Партыі, якая некалькі разоў захапляла ўладу ў розных правінцыях і нават у агульна-саюзным парляманце. Партыя паляпшала ўмовы працы і пакарачвала працоўны дзень, але задаволіць працоўны люд не магла. У зьвязку з гэтым у 1920 г. частка працоўнага людз залажыла Комуністычную Партыю Аўстраліі, якая мае на мэце ўпартую барацьбу з капіталізмам да поўнай перамогі працоўных.

Акіянія.

На ўсход ад Аўстраліі, у заходняй і сярэдняй частках Вялікага акіяну раскіданы тысячы вялікіх і дробных астравоў, так званай Акіяніі.

Звычайна гэтыя астравы ляжаць кучкамі на падморскіх мялінах, якія аддзелены адна ад адной глыбокімі западзінамі. Адны з гэтых астравоў належаць да контынэнтавых і, значыць, калісьці былі злучаны з контынэнтам; другія лічацца вульканічнымі і стварыліся, дзякуючы таму, што на дне мора ўтварыўся вулкан, які, патроху выкідаючы праз сваё жэрала ляву, вырас вышэй морскай паверхні; трэція астравы, звычайна нізкія і невялікія, зьяўляюцца каралевымі, складаюцца з вапны, адкладзенай морскімі жывёлінамі-каралямі і часта маюць форму пярсьцёнка, пасярэдзіне якога застаецца як-бы вазёрка-лягуна. Такія пярсьцёнкавыя астравы завуцца атолямі. Каралевыя будынкі часта цягнуцца ўдоўж берагоў астравоў. Пры гэтым яны часта не дасягаюць морскай паверхні, але зьяўляюцца вялікай небяспекай для морскіх судзінаў, якія лёгка могуць наткнуцца на такія каралевы рыф і прабіць сваё дно.

Так званы Вялікі Бар'ерны Рыф цягнецца ўдоўж паўночна-ўсходняга берагу Аўстраліі ў Каралевым моры. Большая частка вульканічных астравоў таксама абкружана бар'ернымі рыфамі.

Расьліннасьць астравоў Акіяніі досыць багатая і мае падобнасьць да расьліннасьці Паўднёва-ўсходняй Азіі. Мусі-быць тутэйшыя расьліны і прышлі сюды з Азіі. Вецер, птушкі і морскія хвалі пераносілі насеньне іх з востраву на востраў, і такім спосабам гэтыя расьліны праніклі нават на новыя нядаўна ўтвораныя астравы.

Вялікая колькасьць астравоў, раскіданых па Вялікім акіяне, дапамагла насельнікам Акіяніі прызвычаіцца да сьмелых акіянскіх падарожжаў. Пераяжджаючы з востраву на востраў, чалавек расьсяляўся амаль што па ўсіх, нават па вельмі далёкіх астравах Акіяніі. Магчыма, што яшчэ задоўга да прыходу эўропэяцаў насельнікі Акіяніі пераяжджалі цераз усю прастору Вялікага акіяну аж да заходніх берагоў Амэрыкі. Паміж асобнымі астраўнымі групамі адбываліся бойкія гандлёвыя зносіны.

Аднак, гэтыя зносіны ня згладзілі вялікай розьніцы паміж асобнымі народамі Акіяніі. Адны з гэтых народаў лічацца вельмі дзікімі, другія адзначаюцца досыць высокай, арыгінальнай культурай. Паводле асаблівасьцяў прыроды і люднасьці, Акіянію можна падзяліць на 5 краін: 1) Мэлянэзію, 2) Мікронэзію, 3) Полінэзію, 4) Гавайскае згуртаваньне астравоў і 5) Новую Зэльандыю

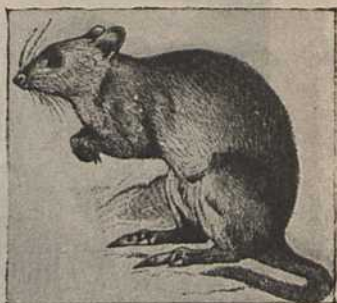
Мэлянезія.

Слова „Мэлянезія“—грэцкае і ў перакладзе на беларускую мову азначае „Чорнастроўе“. Прычынай такога назову гэтага краю лічаць яго люднасьць, якая належыць да чорнай расы.

У склад Мэлянезіі ўваходзяць: найвялікшы пасяля Грэнляндый востраў сьвету—Новая Гвінэя, згуртаваньне астравоў Бісмарка, Саламонавы і Новагэбрыдзкія астравы, Новая Каледонія і астравы Фіджы.

Новая Гвінэя аддзелена ад Ёркскага поўвостраву Аўстраліі толькі вузкай Торэсавай пратокай, а сваім заходнім канцом збліжаецца з Молюкскімі астравамі, якія ўваходзяць у склад Маляйскага згуртаваньня астравоў. Саламонавы астравы, Новыя Гэбрыды і Новая Каледонія аддзелены ад Аўстраліі Каралевым морам.

Ужо пры першым поглядзе на карту кідаецца ў вочы, што астравы Мэлянезіі цягнуцца дугамі, выцягнутымі з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Адну з такіх дуг складаюць, напрыклад, астравы—

Мал. 188. Кангур-дрэвалаз

Мал. 189. Райптушка.

Новая Ёрляндыйя (у згуртаваньні а-воў Бісмарка), Саламонавы і Новыя Гэбрыды. Магчыма, што гэтыя дугі зьяўляюцца рэшткамі горных ланцугоў, якія цягнуліся калісь па старадаўным кантынэнце, што злучаў у вадно ўсю Мэлянезію і нават суседнія з ёй краі: Новую Зэлян-

дыю і Аўстралію. Новая Гвінэя пазней за ўсё адасобілася ад Аўстраліі і ў сваёй прыродзе да цяперашняга часу захавала найбольш падобнасьці да Найноўшага контынэнту.

Мал. 190. Будынкі на п'ялах на востраве Новая Гвінэя.

Вялікія зморшчавыя горы цягнуцца па астравах Мэлянэзіі і на Новы Гвінэі дасягаюць 4 вёрст вышыні над роўнем мора. Бісмаркавы, Саламонавы і Новагэбрыдзкія астравы вельмі багаты дзейнымі і згаслымі вульканамі. Частыя зямлятрасеньні паўсюды сьведчаць аб

Мал. 191. Сьвяшчэннае месца папуасаў Новай Гвінэі.

тым, што ў Мэлянэзіі яшчэ ня спынілася дзейнасьць падземных сіл. Нізінных прастораў на Мэлянэзіі мала. Найвялікшая нізіна ляжыць у паўднёвай частцы Новай Гвінэі, у вадазборы р. Флей.

Клімат Мелянзії чыста раўніковы, вільгатны. На Новай Гвінэі заўсёды сярэдня тэмпература ночадзеньня $+25^{\circ}$, $+28^{\circ}$. На паўднёвым ўсходзе гарачыня трохі меншая. Ападкаў паўсюды многа і выліваюцца яны амаль што ўва ўсе поры году. Для здароўя клімат гэты зьяўляецца шкодным, бо забалочанасьць усіх роўных прастораў спрыяе разьвіцьцю тут балотнай гарачкі, якую распаўсюджваюць москiты.

Затое тутэйшы клімат спрыяе разьвіцьцю раскошнай расьліннасьці. Большая частка паверхні астравоў пакрыта густымі раўніковымі лясамі. Паміж высокіх гонкіх дрэў расьце каравы хмызьняк, па зямлі цягнуцца паўзучыя расьліны, з дрэва на дрэва перакідаюць свае гнуткія галіныліяны, проста на дрэвах растуць чужаедныя расьліны і падобныя да нашых лішаёў жываросьлі, якія не карыстаюць з сокаў дрэва, але пакрываюць яго ад зямлі да кароны. Сотні тутэйшых расьлін даюць тую ці іншую карысьць чалавеку: ці то ядобныя плады, ці матэрыял для будынкаў, для асьвятленьня, для ткацтва і г. д.

Асабліва карыснай расьлінай трэба лічыць какосавую пальму. Недасьпелыя арэхі гэтай пальмы даюць смачнае піцьцё, болей спелыя арэхі маюць мякіш, якім можна карміць жывёлу, з дасьпелых арэхаў здабываюць копру, галоўны продукт раўніковай Акіяніі, які ідзе на мылаварні; усе ведаюць какосавы алей, які прадаецца ўва ўсіх гарадох сьвету; з валокнаў абалонкі арэха ўюць вяроўкі; з маладых лістоў какосавай пальмы робіцца салат і пальмавае віно, старымі лістамі крыюць хаты; дрэва йдзе на будынкі. Другая вельмі карысная расьліна краіны — хлебнае дрэва.

Агульным характарам і складам мелянзійская расьліннасьць вельмі падобна да маляйскай. Толькі на ўзвышшах Новай Гвінэі часамі трапляецца расьліннасьць, падобная да аўстралійскіх саванаў.

Наадварот, паводле жывёльнасьці падобнасьць да Аўстраліі большая. Тут таксама пераважаюць торбачнікі і сустракаюцца птушкязьверы, але тутэйшая жывёльнасьць больш дастасавана да жыцьця ў

Геаграфія па-заэўропэйскіх краёў.

Мал. 192. Ваяка з Саламонавых астравоў.

лесе. Вельмі характерны для Новай Гвінэі, напрыклад, кангуры-дрэва-лазы. З вышэйшых сысуноў на Новай Гвінэі трапляецца дзікая свіння.

Найпрыгажэйшай і найцікаўнейшай птушкай Мэлянэзіі зьяўляецца шматкаляровая райптушка.

Люднасьць краіны складаецца з папуасаў або мэлянэзіяцаў, вельмі падобных паводле аблічча да афрыканскіх нэграў. Доўгагаловыя,

Мал. 193. Тубылец з астравоў Фіджы.

чорнаскурыя, кучарава-валосыя, яны адрозьніваюцца ад афрыканцаў, галоўным чынам, мовай і звычаямі. Адзеньне кабет—травяная спадніца, вопратка мужчыны—павязка з кары. Часта яны прадзяюць палачку праз нос або пярсьцёнкі праз ноздры. Мужчыны вельмі сочаць за сваймі валасамі і носяць вялікія прычоскі, цэлюю капну валос. Часта папуасы жывуць у будынках на палях над вадой або будуць хаты на дрэвах. На выпаленых з-пад лесу прасторах сеюць караньплоды ямс і таро, ядуць плады хлебнага дрэва і какосавай пальмы, гадуюць дзеля мяса дамовых сабак, свіней і курэй, любяць і чалавечае мяса. З гліны яны вырабляюць гаршкі і наагул

паводле культуры стаяць вышэй за тубыльцаў Аўстраліі. Найвышэй паводле культуры стаяць насельнікі астравоў Фіджы.

Хаця цяпер Мэлянэзія захоплена эўропэйцамі, якія тут залажылі свае плянтацыі какосавай пальмы, цукровай трысыцыны, бавоўны, табакі, але самі эўропэйцы тут ня могуць падоўгу жыць, і на іх плянтацыях працуюць пераважна мэлянэзійцы. Усход Новай Гвінэі, астравы Бісмарка, Саламонавы і Фіджы належаць да Ангельшчыны; заходняя палова Новай Гвінэі—да Голянды; Новая Каледонія—да Францыі. Новыя Гэбрыды знаходзяцца ў супольным валаданьні Ангельшчыны і Францыі. Багацьці краіны яшчэ далёка не асочаны і не скарыстаны, хаця відавочна іх вельмі многа. На Новай Каледоніі здабываецца многа нікелю і іншых мэталюў. Галоўны продукт вывазу з Фіджы—

цукер; з інших астравоў—копра. На Новую Каледонію французы ссылаюць політычных дзеячоў. У 1875 годзе там было 3.859 ссыльных комунараў—удзельнікаў Парыскай Комуны. Большасць з іх загинула ад хвароб і цяжкай працы ў няпрывычных умовах гарачага клімату. І цяпер становішча ссыльных надта дрэннае.

Мікронэзія.

„Мікронэзія“ ў перакладзе з грэцкае мовы азначае „Дробна-астроўе“; і праўда, у склад гэтае краіны ўваходзіць безліч дробных астраўкоў, раскіданых па акіяне на поўнач ад Мэлянэзіі.

Астраўкі гэтыя скучаны ў некалькі згуртаваньняў, з якіх найбольш вядомы: Марыянскія, Каралінскія, Маршальскія і Паляў. Марыянскія, Паляў і частка Каралін належаць да вулканічных, рэшта—да каралевых. Дзякуючы паўночна-ўсходнім пасатам, якія дзьмуць тут асабліва выразна ўзмку, клімат Мікронэзіі сушэйшы і здаравейшы, як у Мэлянэзіі.

Мал. 194. Культурныя расьліны каля пасёлку ў Мікронэзіі.

Расьліннасьць бяднейшая, але таксама складаецца з панданавых дрэў, фікусаў і іншых азійскіх расьлін. Какосавая пальма і манглевая лясы растуць па ўзбярэжжах. Жывёльнасьць вельмі бедная, з дзікіх сысуюч сустрэкаюцца толькі кажаны. Люднасьць—мікронэзійцы, трохі падобныя да маляйцаў. Скура іх каштанавая, галава круглая; страва—рыба, жакосы, мяса сабакі, курэй, плады панданаў і хлебных дрэў, таро і ямс. Адзеньне рабілася з асаблівай тканіны, зробленай з кары або з лісьця панданаў. На некаторых астравах захаваліся руіны вялізных будынкаў, якія сьведчаць аб тым, што калісь культура там стаяла вышэй, як цяпер.

Эўропэйцаў пазнаёміў з Марыянскімі астравамі яшчэ Магальян. З таго часу яны належалі да гішпанцаў, якія зьнішчылі тубыльцаў на гэтых астравах. Потым амаль што ўся Мікронэзія належала да Нямец-

чыны, а пасья вайны 1914-1918 г.г. адышла да Японіі. Толькі адзін з Марыянскіх а-воў Гуам належыць да Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі. Галоўны продукт вывазу з краіны—сушаны мякіш какосавых арэхаў—так званая копра.

Полінезія.

Полінезія, як паказвае самы назоў (у перакладзе з грэцкага „полінезія“ азначае „шматастроўе“), складаецца з надзвычайна вялікага ліку астравоў, раскіданых пасярэдзіне Вялікага акіяну на ўсход ад

Мал. 195. Хлебнае дрэва.

180° даўжыні, галоўны чынам, паміж роўнікам і паўднёвым зваротнікам. Сюды належаць астраўныя групы: Самоа, Тонга, Таіты, Паўмоту, Маркіскія і шмат іншых.

Большыя з іх належаць да вульканічных і дасягаюць значнай вышыні над роўнем мора, меншыя пераважна пабудаваны каралю і ледзьве ўздываюцца над роўнем акіяну.

Клімат Полінезіі здаровы, роўны і не такі гарачы, як можна было б чакаць, гледзячы на геаграфічную шырыню. Узімку тут дзьме сухі паўднёва-ўсходні пасат,

улетку ён часта змяняецца гарачымі і вільгатнымі раўніковымі вятрамі. На крайнім паўднёвым усходзе пасат дзьме заўсёды.

Расьліннасьць тут таксама азійскага паходжэньня; какосавая пальма, бананы і хлебнае дрэва зьяўляюцца найболей карыснымі расьлінамі для чалавека. Чым далей на ўсход, тым бяднейшая расьліннасьць і таксама бяднейшая жывёльнасьць. З сысуноў тут пашыраны толькі кажаны, з птушак найбольш характэрны галубы розных гатункаў.

Насельнікі краіны—полінезійцы часамі лічацца за народ, блізкі маляйцам. Яны таксама маюць круглую галаву, плоскі нос і тоўстыя губы, але хвалістыя валасы, досыць сьветлая скура, правільныя, прыгожыя вочы і высокі рост гавораць аб тым, што яны стаяць досыць далёка ад маляйцаў. Некаторыя вучоныя лічаць іх за асаблівы народ

белай расы. Паводле культуры полінезійцы стаяць досыць высока. З дрэўнай кары яны вырабляюць мяккую добрую тканіну, так званую тапу, з якой і робяць сабе вопратку. Цела пакрываюць вельмі пры-

Мал. 196. Пасёлак тубыльцаў на астравах Паляў.

гожай татуіроўкай. Хаты будуюцца звычайна бяз сьцен і маюць выгляд паветкі, крытай стромай страхой з лісьця палм, бананаў або панданаў.

Галоўная страва полінезійцаў таксама, як і ў іншых частках між-зваротнікавай Акіяніі,—таро, ямс, бананы, какосы, плады хлебнага дрэ-

Мал. 197. Чаўны полінезійцаў паводле старога рысунку.

ва, мяса дамовых сабак, свіней, курэй, рыба. Улюбёнае піццё так званая „кава“—настойка перажованых каранёў адной мясцовай расьліны Piper (methysticum). Полінезійцы любяць прыхарошваць сябе квет-

камі, любяць купацца і пераяжджаць па моры з востраву на востраў на сваіх чаўнох, да якіх дзеля стойкасьці прымацоўваецца з боку бярвяно. Яны яшчэ да прыходу эўропэйцаў па зорках і па кірунку хваляй умелі знаходзіць дарогу ў бязьмежным акіяне і нават рабілі карты знаёмых астравоў з палачак і каменьчыкаў.

Вельмі пашыраны ў Полінезіі быў звычай накладаньня „табу“. Мясцовыя капланы абвяшчалі недатычнымі, сьвяшчэннымі, „табуіраванымі“ некаторыя рэчы, усенароднае карыстаньне якімі лічылі непажаданым. „Табу“ накладалася на недасьпелыя плады, на шкодную для здароўя страву, а часамі на тое, што капланы хацелі захаваць для сябе.

Мал. 198. Полінезійкі з астравоў Самоа.

Месцам полінезійцам удавалася часова ствараць досыць значныя дзяржаўныя адзінкі. Аднак, цяпер уся Полінезія падзелена паміж эўропэйскімі дзяржавамі. Астравы Таіты, Паўмоту і Маркіскія належаць д. Францыі; Тонга і частка Самоа—Ангельшчыне; другая частка Самоа—Злучаным Штатам Паўночнай Амэрыкі. Гандлюе з Полінезіяй пераважна Новая Зэляндія, Амэрыка і Аўстралія. Вывозіцца адгэтуль, галоўным чынам, копра.

Гавайскія або Сандвічавы астравы.

Група Гавайскіх астравоў ляжыць блізка ад паўночнага зваротніку ў асяродку Вялікага акіяну, бліжэй да Паўночнай Амэрыкі, як да Азіі і Аўстраліі. Гэта—тыповыя вульканічныя астравы, утвораныя на месцы шчыліны земнай кары, якая цягнулася з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Спачатку ўтварыліся крайнія паўн.-зах. астравы,

пазьней за ўсё зьявіўся самы паўднёва-ўсходні і пры гэтым найвялікшы востраў Гавайі. Вулканы Гавайскіх астравоў надзвычайна вялікія, а жэралы іх маюць выгляд вялікіх катлін, абкружаных горным валам, як жэралы вулканаў месяца, якія можна бачыць праз далёкаглядныя трубы.

Найвышэйшы з Гавайскіх вулканаў Мауна Кеа (2.210 м. н. р. м.) лічыцца згаслым. Мала меншы за яго дзейны вулкан Мауна-Лоа, на якім ёсць некалькі жэралаў. На дне жэрала Кілауэа існуе некалькі ляўных азёр, у якіх лява то падымаецца, то зьніжаецца. Лява Гавайскіх вулканаў вельмі рэдкая і вельмі хутка рассяцякаецца па паверхні востраву ў час выбуху. Гэтым тлумачыцца тое, што Гавайскія

Мал. 199. Кілауэа.

астравы, складзеныя з гэтай, ужо астыглай лявы, маюць выгляд гор з вельмі адхоннымі схіламі.

У працягу 9-ці месяцаў Гавайскія астравы абвяваюцца паўднёва-ўсходнім пасатам, і з гэтай прычыны клімат іх досыць прыемны і ў меру сухі. Ападкі выліваюцца пераважна ўзімку і, галоўным чынам, на паўночна-ўсходніх схілах. У зьвязку з гэтым там пераважаюць лясы, а на паўднёвым захадзе—саваны. Лясамі пакрыты і горныя схілы за выключэньнем тых месцаў, на якіх ляжыць нядаўна зацьвярдзёлая лява. Жывёльнасьць астравоў бедная і самабытная. Асабліва многа тут наземных сьлімакоў (сям'я Achatinellidae).

Людзасьць складаецца з тубыльцаў і перасяленцаў. Тубыльцы—канакі—належаць да полінезійцаў, адзначаюцца высокім ростам і прыгожым абліччам. У 1810 г. астравы аб'ядналіся ў адзінае Гавайскае каралеўства, якое ў канцы мінулага веку адышло да Злучаных Шта-

таў Паўночнай Амэрыкі. Цяпер тубыльцы патроху выміраюць і жы-
вуць у беднасьці і бяспраўі. Перасяленцы належаць часткаю да эўро-
пэйцаў; гэта, галоўным чынам, португальцы і часткай амэрыканцы, якія
валадаюць усімі прамысловымі прадпрыемствамі і плянтацыямі. Яшчэ
болей тут кітайцаў і японцаў. Роботнікі ўсіх нацыянальнасьцяй ста-

раюцца забараніць пера-
сяленьне новых імігран-
таў з Кітаю, бо кітайскія
кулі сваёй таннай працай
зьбіваюць цэны на пра-
цоўныя рукі.

Галоўнае багацьце
краіны—плянтацыі цукро-
вай трысьціны, галоўны
продукт вывазу—цукер.
Апрача таго, тут сеюць
рыж, каву, бананы і ана-
насы.

Палажэньне Гавай-
скіх астравоў робіць іх
важнай станцыяй для тых
параходаў, што плывуць
з Паўночнай Амэрыкі ў
Азію і Аўстралію. Гэта
вельмі спрыяе разьвіцьцю
гандлёвых зносін краіны,
і сталіца Гавайскіх астра-
воў—прыстань Гонолулу
(82.000 нас.), дзякуючы гэ-
таму, хутка разрастаецца.

Мал. 200. Хвоі-кауры на Новай Зэляндзіі.

Гэты горад ляжыць на
востраве Оагу, найгусьцей залюдненым сярод Гавайскіх астравоў.

Новая Зэляндзя.

(Азнач паводле карты географічную шырыню і геогр. даўжыню Новай Зэляндзіі).
Новая Зэляндзя складаецца з двух вялікіх і некалькіх малых
астравоў і ляжыць на паўднёвым ўсход ад Аўстраліі, у самым асяродку
так званай акіянічнай поўкулі.

(Успомні, якая каріна ляжыць на процілеглым баку зямлі, у васяродку конты
нэнтавай поўкулі).

Берагі Новай Зэляндзі зьвілістыя і маюць многа буктаў, выгод-
ных для прыстою караблёў. Як і Аўстралія, Новая Зэляндзя была
вынайздзена Тасманам і дасьледвана Кукам. У 1840 г. Новая Зэляндзя
ўвашла ў склад Брытанскіх уладаньняў.

На абодвух астравах Новай Зэляндый часта адбываюцца вялікія зямлятрасеньні, але наагул падземная чыннасьць выразней выяўляецца на Паўночным востраве. Там, у васьродку востраву, ёсьць вялікае возера Таупо, навокала якога ўздымаецца шмат дзейных і згаслых вульканаў. З шчылін зямнай кары заўсёды выходзяць газы і пара, шмат дзе з-пад зямлі выбіваюцца цёплыя і гарачыя крыніцы, ёсьць вельмі прыгожыя і бялікія гэйзары.

Удоўж заходняга берагу Паўднёвага востраву цягнуцца зморшчавыя горы, вядомыя пад назовам Новазэляндзкіх Альп (найвышэйшы пункт іх—гара Кука дасягае 3.768 мэтраў вышыні над роўнем мора). Вярхі гэтых гор, ужо пачынаючы ад 2.100 мэтраў, пакрыты вечным

Мал. 201. Новазэляндзкі лён.

сьнегам; з вечнага сьнегу ствараюцца вялікія ледавікі, якія спаўзаюць па далінах і аканчальна растуць толькі на вышыні 215 мэтраў. У даўнейшыя часы ледавікі тут былі яшчэ болей пашыраны, як аб гэтым сьведчаць ледавіковы навал і скалы, абшарпаныя і абгладжаныя лёдам. Даўнымі ледавікамі выкапаны, між іншым, і тыя катліны, якія цяпер запоўнены вадой прыгожых тутэйшых горных азёр. Таксама апрацаваны лёдам берагі морскіх заток, глыбока ўрэзаных у Паўднёвы востраў з захаду. Гэтыя затокі, вузкія, даўгія і глыбокія, вельмі падобны да норвэскіх фіордаў. Некаторыя з новазэляндзкіх фіордаў цягнуцца на 40 кілёмэтраў і ўражаюцца ў раён гор, паднятых над вадой на 1.000 і болей мэтраў вышыні.

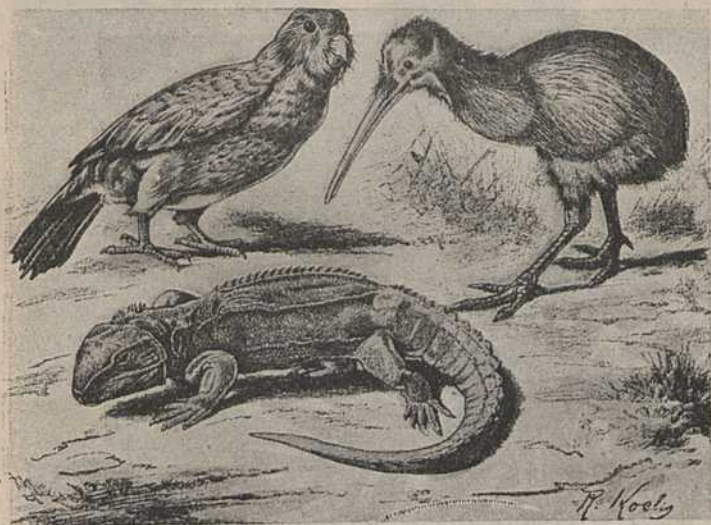
Усходні бераг Паўднёвага востраву плоскі; удоўж яго цягнуцца так званыя Кэнтэробэрыскія раўніны, трохі падобныя паводле сваёй прыроды да Патагоніі.

Паўночны востраў Новай Зэляндыі мае падзваротнікавы клімат, падобны да клімату Паўднёвай Эўропы, але з меншай розніцай паміж летам і зімой. Клімат Паўднёвага вострава можа лічыцца мерным і вільгатным, падобным да клімату Заходняй Эўропы. Паўночна-заходнія вятры прыносяць многа ападкаў, якія асядаюць, галоўным чынам, на Новазэляндзкіх Альпах. Кэнтэробэрыскія раўніны адзначаюцца многа сушэйшым кліматам.

Роўны, вільгатны клімат спрыяе разьвіццю лясной расьліннасьці. На Паўночным востраве расьце прыгожая пальма-нікаў, рознастайныя папараці, у тым ліку дрэўныя, цікаўныя іглыстыя дрэвы—хвоі-кауры. Дрэва хвоі-кауры лічыцца вельмі каштоўным; з яго робяць мачты,

мэблю, шпалы; у свой час, калі яго было многа, яно йшло на будынкі. З зямлі здабываюць смалу гэтага дрэва.

Лясы Паўднёвага вострава складаюцца з вечназялёных букаў і сваім выглядам нагадваюць лясы Паўднёвага Чылі. З карысных мясцовых рась-

Мал. 202. Новазэляндзкія жывёлы: савіны папугай, ківі і гатэрыя.

лін славіцца так званы „новазэляндзкі лён“, з валокнаў якога вырабляюць вяроўкі і грубыя тканіны.

Галоўная асаблівасьць тутэйшай расьліннасьці—гэта яе арыгінальнасьць. Большасьць новазэляндзкіх расьлін не сустракаецца болей нідзе. Гэта сьведчыць аб тым, што Новая Зэляндзя вельмі даўно страціла сувязь з контынэнтамі.

Аб тым-жа гаворыць і жывёльнасьць краіны. Тут зусім няма мясцовых сысуноў, калі ня лічыць мышэй, мусі-быць, завезеных чалавекам, і кажаноў. Відавочна, Новая Зэляндзя адлучылася ад контынэнта яшчэ раней, як на зямлі зьявіліся першыя сысуны. Затое прывезеныя на Новую Зэляндзю з Эўропы коні, свінні, трусы, авечкі хутка распладзіліся і месцам зьдзічэлі. Птушкі Новай Зэлянды вельмі арыгінальныя. Асабліва характэрная птушка ківі, бяскрылая, з даўгой дзюбай і з пушком замест пёркаў. Незадоўга да прыходу эўропэйцаў

павыміралі вялікія птушкі моа, падобныя да штравуса, але многа большыя за яго. Сярод тутэйшых папугаяў заслугуюць увагі ночны савіны папугай або какапо і нэстар або кеа, які зрабіўся драпежнікам пасля таго, як у Новай Зэляндзі з'явіліся авечкі. Ён кідаецца на сьпіны авечак і выдзёўбае з-пад скуры тлушч нырак. Але, мусібыць, найцікаўнейшай новазэляндзкай жывёлай трэба лічыць яшчарку-гатэрыю, бліжэйшыя родзічы якой на контынэнтах павыміралі яшчэ ў тыя часы, калі на зямлі ня было ані сысуноў, ані птушак (у мээзойскую эру, трыясавы пэрыод).

Першапачатковая люднасьць Новай Зэляндзі складалася з так званых маоры, якія належаць да полінезіяцаў і, як можна думаць паводле народных паданьняў, перасяліліся з астравоў Самоа. Яны татуіруюць ня толькі цела, але нават твар; адзеньне рабілі з новазэляндзкага лёну; да сярэдзіны мінулага веку былі людзедамі. На Паўночным востраве хаты маорыйцаў аграваюцца гарачымі крыніцамі; у гарачых крыніцах маорыйцы часам вараць сабе страву. Цяпер маорыйцы ўсе адзяюцца ў эўропэйскую вопратку, займаюцца земляробствам, гадоўляй жывёлы і нетракапальнымі промысламі, карыстаюцца ўсімі правамі грамадзянства, усе ўмеюць чытаць і пісаць памаорыйску і паангельску. Але многагадовая вайна з эўропэйскімі колёністымі зьменшыла іх лік у 2 з паловаю разы. Цяпер іх жыве на Новай Зэляндзі каля 40.000. Затое лік эўропэйцаў, галоўным чынам, ангельцаў хутка павялічыўся і дасягнуў 1.200.000. Аднак, Новая Зэляндзя можа зьмясьціць яшчэ многа, і гэты лік штогод хутка расьце. Прывычны для эўропэйцаў клімат, вялікія запасы падземных багацьцяў і заўсёды сьвежая зьлёная паша для авечак—зьяўляюцца найлепшымі варункамі для гаспадаркі перасяленцаў. Галоўным заняткам насельнікаў зьяўляецца гадоўля авечак, воўна і мяса якіх зьяўляюцца галоўнымі прадуктамі вывазу. Вельмі пашырана ў краіне гадоўля трусоў, скуркі якіх таксама вывозяцца ў Эўропу. Нетракапальная справа дае многа золата, каменнага і бурага вугалю, сурмы, мангану, серабра і іншых мэталюў.

Мал. 203. Татуіроўка. (У правым кутку зьверху маорыец).

Земляробства стаіць на трэцім месцы. На паўдні сеюць пераважна авёс, на ўсходзе і каля пратокі Кука—пшаніцу, на поўначы—кіяхі. Збожжа і новазэляндзкі лён даюць важныя прадукты вывазу. Апрача таго, вывозяць смалу кауры і дрэва. Наагул, край мае ўсяго ў дастатку,

і насельнікі яго живуць заможна. Роботнікі маюць магчымасьць атрымліваць вышэйшую асьвету і звычайна маюць свае ўласныя хаты на ўскрайках гарадоў.

Гарады маюць ангельскі характар, але гарадзяне живуць багацей, як у іншых краях. Найвялікшы горад *Оклэнд* (158 тыс. насельн.), на Паўночным востраве, галоўная прыстань, праз якую вывозіцца болей за ўсё новазеляндзкіх тавараў.

Сталіца краіны *Уэлінгтон* (107 тыс. насельн.), з драўляным, але прыгожым палацам парлямэнту, таксама ляжыць на Паўночным востраве каля пратокі Кука. Асяродак Кэнтэробэрыіскіх раўнін—*Крыстчэрч* (106.000 насельн.) з унівэрсытэтам і багатымі зоолёгічным і бо-

Мал. 204. Айсбэргі.

танічным садамі. На паўднёвым усходзе ляжыць таксама унівэрсытэцкі горад *Дэнэдын* (72.000 насельн.)—асяродак залатой і каменна-вугальнай прамысловасьці.

Фабрычная прамысловасьць тутэйшых гарадоў, як і ў Аўстраліі, накіравана на апрацоўку produkтаў гадоўлі жывёлы, земляробства і лесу.

Новая Зэляндія, як і Аўстралія, адна з самых дэмакратычных краін сьвету. Кабеты тут карыстаюцца ўсімі правамі з 1893 г. На чале краіны стаіць парлямэнт, у якім ёсць, між іншым, і маорыйцы. Выканаўчая ўлада належыць да кабінэту міністраў. Сувязь з Ангельшчынай выяўляецца ў тым, што Ангельшчына назначае губарнатара, які атрымлівае пэнсію ад Новай Зэляндыі, але ня мае ніякіх праў і зьяўляецца толькі сымболом еднасьці з Ангельшчынай.

АНТАРКТЫДА.

У паўднёвых частках Індыйскага і Атлянтычнага акіянаў трапляюцца невялікія астраўкі вульканічнага паходжэння з халодным морскім кліматам і беднай расьліннасьцю, якая напамінае тундру. Гэтыя бязьлесныя і бязьлюдныя астраўкі служаць станцыямі для кіталоўных судзінаў. Але ў апошнія часы лік кітоў і іншага морскага зьвяр'я гэтак зьменшыўся ў тых краёх, што паляваньне іх дае ўжо мала карысьці. Толькі веслакрылыя птушкі-пінгвіны ў бязьмежным ліку гнязьдзяцца на гэтых астраўках.

За паўднёвым падканцавым кругам навокала паўднёвага канца восься ляжыць контынэнт Антарктыда або Антарктыка. Гэта высокае плоскаўзвышша, пакрытае вечным сьнегам і лёдам, які павольна спаўзае ў мора, утвараючы навокала контынэнту лёдавую прыступку з зрывістым краем, паднятым мэтраў на 40 над роўнем мора. Узьлезьці на гэтую прыступку з мора зусім немагчыма, і з гэтай прычыны Антарктыда доўга заставалася неабсьледванай. Як і ў паўночных падканцавых краёх, ад ледавікоў Антарктыды адрываюцца вялізныя кавалкі лёду, якія робяцца айсбэргамі, або лёдавымі гарамі, і плаваюць па моры, заплываючы далёка на поўнач за падканцавыя круг.

Клімат антарктычных краёў значна халаднейшы, як на адпаведнай географічнай шырыні на поўначы. Найцяплейшы месяц на Антарктыдзе часта мае сярэднюю тэмпературу ніжэй за 0°. Узімку часта бываюць маразы ў 40 і 50°. Зразумела, што на Антарктыдзе амаль што няма ані расьлін, ані жывёл.

Эўропэйскія падарожнікі пачалі знаёміцца з гэтым краем яшчэ ў XVIII веку, але толькі ў сярэдзіне мінулага веку ангельскі падарожнік Рос вынашаў урэзаную ў Антарктыду затоку, берагі якой былі настолькі даступны, што на іх можна было ўзьлезьці. Нарэшце, 14 сьнежня 1911 году норвэскі вучоны Амундсэн дабраўся па Антарктыдзе да паўднёвага канца восься, а 18 студзеня 1912 году там пабываў ангелец Скот, які загінуў на адваротнай дарозе.

Зьмест.

А з і я.	Стар		Стар
Агульны агляд.		Сьвет жывёл	120
	Стар.	Насяленьне	122
Велічыня і палажэньне	5	Паасобныя краіны.	
Гісторыя дасьледваньня	6	Паўночная Афрыка	125
Паверхня	8	Бэрбэрыя	126
Рэкі ды азёры	11	Сахара	128
Клімат	12	Эгіпэт і Нубія	132
Расьліннасьць	16	Сярэдняя Афрыка	—
Сьвет жывёл	18	Абісынія	139
Насяленьне	19	Судан	141
Паасобныя краіны.		Роўнікаявая Афрыка	144
Паўночная Азія (Сібір)	23	Паўднёвая Афрыка	150
Мусонавая Азія.		Афрыканскія астравы	153
Усходнія краіны мусонаў	35	Амэрыка.	
Савецкі Далёкі Ўсход	36	Агульны агляд.	
Манджурія	40	Палажэньне і велічыня	155
Корэя	41	Гісторыя дасьледваньня	156
Кітай	—	Паверхня	157
Японія	49	Рэкі і азёры	158
Паўднёвая Мусонавая Азія.		Клімат	159
Індакітай	59	Расьліннасьць	162
Маляйскае згуртаваньне астравоў	62	Жывёльнасьць	165
Індыя	65	Люднасьць	166
Пустынна-Стаповая Азія.		Падзел Амэрыкі на пасы або зоны	168
Цэнтральныя Азіійскія плоскаўзвышшы	76	Паасобныя краіны.	
Турэская нізіна	84	Паўночная Паласа Паўноч-най Амэрыкі	169
Пярэдняя Азія.		Паданцавосная Амэрыка	171
Іран	90	Лаўрэнаўская краіна	174
Каўказ	94	Аляска	176
Анатолія (Малая Азія)	102	Колюмбійская краіна	178
Паўднёва-Заходняя Азія (Арабскі Ўсход)	104	Сярэдні Пас Паўночнай Амэрыкі	181
А ф р ы к а.		Апалахская краіна	188
Агульны агляд.		Заходня-Апалахскія прыгор'і	195
Велічыня і палажэньне	112	Паўднёва-Ўсходнія Штаты	200
Гісторыя дасьледваньня	—	Плоскаўзвышша Прэры	204
Паверхня	114	Скалістыя горы	207
Клімат	116	Плоскаўзвышша Далёкага Захаду	209
Рэкі ды азёры	117	Каліфорнія	212
Расьліннасьць	118	Паўднёвая частка Паўночнай Амэрыкі (Мэхіка)	214

	Стар.
Сярэдняя Амэрыка	220
Цэнтральная Амэрыка	—
Вест-Індыя	223
Гарачая Паласа Паўднёвай Амэрыкі	226
Край падроўнікавых Кордыльер	228
Льяносы	231
Гвіяна	232
Амазонская нізіна	233
Бразільскае ўзвышша	235
Паўднёва-Заходняя Паласа Паўднёвай Амэрыкі	240
Пэруанскія Кордыльеры	241
Кордыльеры Болівіі і Паўночнага Чылі (Сярэднія Кордыльеры)	244
Сярэдняе Чылі	246
Паўднёвае Чылі	248
Пагагонія	250
Ляпляцкі край	—

Аўстралія.

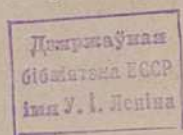
	Стар.
Палажэньне і велічыня	255
Гісторыя дасьледаваньня	—
Паверхня і рэкі	256
Клімат	258
Расьліннасьць	259
Жывёльнасьць	261
Люднасьць	263
Уплыў эўропэйцаў на прыроду	264
Гаспадарка	265
Галоўныя паселішчы і асьвета	267
Дзяржаўны лад	268

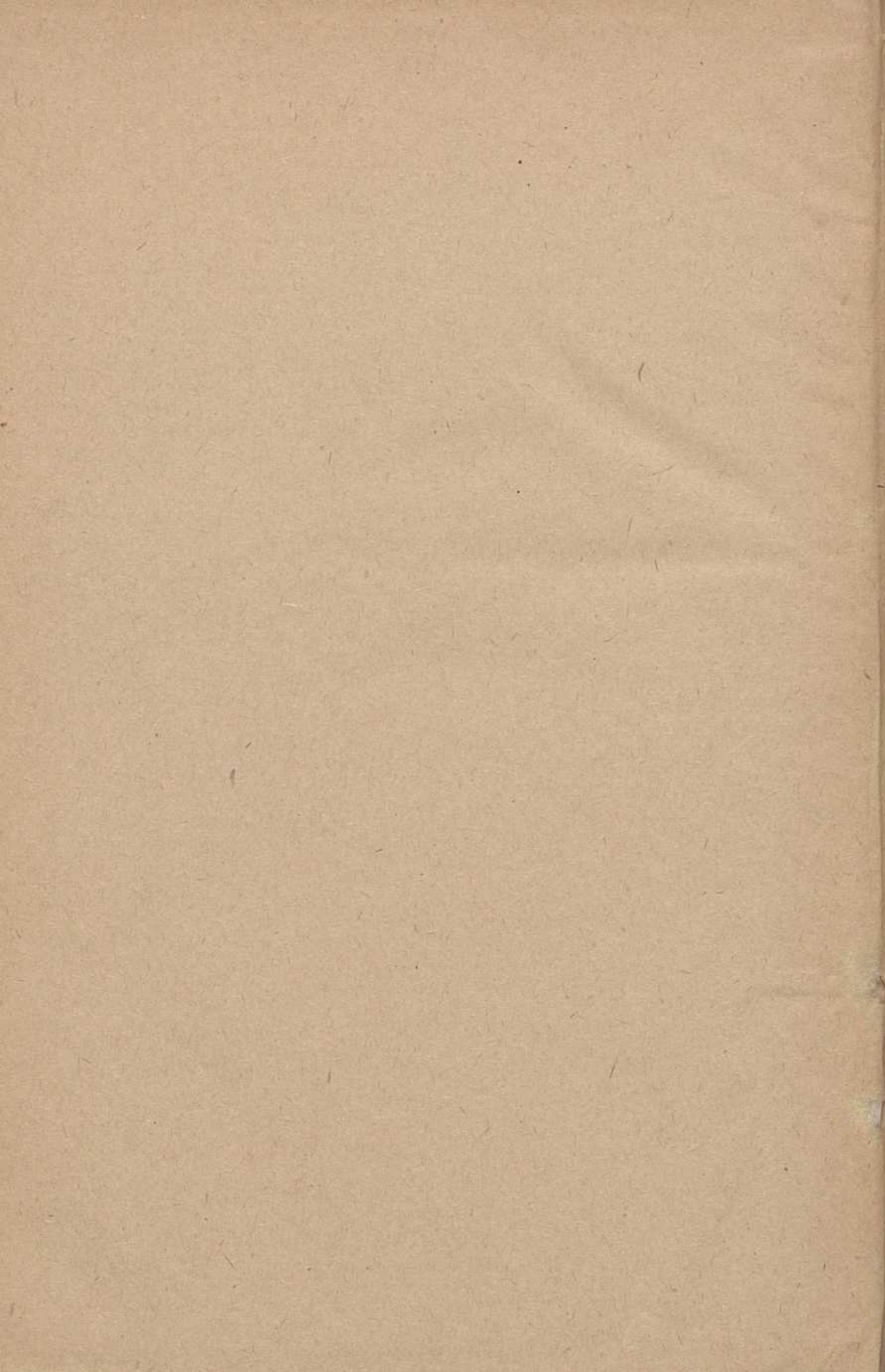
Акіянія.

Мэлянэзія	271
Мікронэзія	275
Палінезія	276
Гавайскія або Сандвічавы астравы	278
Новая Зэляндія	280

Антарктыда

234659

ЦАНА -2 р. 75 к.

372 1-00

Бел. 2005

2